КОЦЕ ЦИПУШЕВЪ

19 ГОДИНИ ВЪ СРЪБСКИТѢ ЗАТВОРИ

СПОМЕНИ

ПРЕДГОВОРЪ ОТЪ СИМЕОНЪ РАДЕВЪ

СОФИЯ/1943

КОЦЕ ЦИПУШЕВЪ

19 ГОДИНИ ВЪ СРЪБСКИТѢ ЗАТВОРИ

СПОМЕНИ

ПРЕДГОВОРЪ ОТЪ СИМЕОНЪ РАДЕВЪ

СОФИЯ, 1943

ПОСВЕЩАВАМЪ НА МОЯТА ЖЕНА ЕКАТЕРИНА,
ТВЪРДА БЪЛГАРКА И ВѢРЕНЪ ДРУГАРЬ ВЪ ЖИВОТА.

ЕДИНЪ КОРАВЪ БЪЛГАРИНЪ

Трѣбва да благодаримъ на Коце Ципушевъ, че се реши, побеждавайки своята позната скромность, да напише споменитѣ си отъ своя животъ на борецъ и мѫченикъ. Защото тия спомени сѫ единъ кѫсъ отъ героичната и скръбна история на Македония.

Коце Ципушевъ . . . Нашето братско познанство е отъ раннитѣ ни младини, отъ 1900 г., когато и двамата бѣхме студенти въ Женева. Тамъ бѣхме образували една малка група, въ която, освенъ той и азъ, влизаха Никола Герджиковъ, родомъ отъ Горно Райково, сега единъ отъ най-виднитѣ лѣкари въ Женева, Вл. Робевъ, отъ Битоля, който представлява България, като пълномощенъ министъръ, въ нѣколко столици, Гърковъ, отъ Кукушъ, който, следъ свършване на консерваторията, стана учитель въ Македония и падна убитъ въ една чета. Къмъ насъ се бѣ присъединилъ, отъ любовь къмъ Македония, и Йорданъ Калчевъ, когото, заради крайно лѣвитѣ му убеждения, наричахме „ситоайена", гражданина. Тогава азъ издавахъ единъ вестникъ за Македония, в. „Effort". Малката студентска стая, въ която живѣехъ, бѣше редакция, администрация и експедиция. Два пѫти презъ месеца ние се събирахме тукъ, за да пишемъ адреситѣ. Тѣ бѣха малко; отъ София и отъ други градове се бѣха записали като абонати маса македонци, за които френската азбука бѣше непостижима тайна. Тия събрания бѣха пълни съ шумъ и веселие, защото бѣхме млади и очаквахме свободата на Македония като

въпросъ решенъ отъ Провидението. Често пѫти мисъльта ми ме пренася въ онуй щастливо време и предъ мене изпъква фигурата на Коце Ципушевъ, възторженъ, шеговитъ, пѣснопѣецъ и юнакъ. Той бѣше любимецътъ на нашата група.

Отъ миналата война ние не се бѣхме видѣли — азъ въ чужбина, той въ сръбскитѣ затвори — и когато презъ 1940 г. се завърнахъ въ София и щѣхъ да имамъ среща съ него, азъ чувствувахъ въ сърдцето си единъ трепетъ, че ще го видя онемощѣлъ, съ печатъ върху му отъ дългитѣ патила. Напразенъ страхъ! Природата на Коце Ципушевъ е противостояла на всичко. Природа корава, жилава, несъкрушима: само такъвъ единъ човѣкъ, наистина, можеше да мине победоносно толкова изпитания и да запази, на пукъ на всичко, тоя огънь въ очитѣ и тая сила въ духа.

Пишейки своитѣ спомени, Коце Ципушевъ можеше да ги нарече, както Силвио Пелико, „Моитѣ затвори". Но италианскиятъ патриотъ, жертва на Австрия, лежа само въ Шпицбергъ, когато Коце Ципушевъ е носилъ оковитѣ на две тирании, Абдулъ-Хамидовата и сръбската, позналъ е, отъ Костуръ до Мириборъ, затвори надъ дузина.

Революционното си поприще той започва много рано, невръстенъ; още като ученикъ въ петия класъ, той бѣ посветенъ въ Вѫтрешната Организация. Когато дойде въ Женева, той имаше вече задъ себе си едно минало. Следъ завръщането си въ Македония, той стана учитель, но — както за всички учители въ онуй време — учителството му бѣ една маска за бунтовника и апостола. Неговата самоотвержена душа, тия качества на смѣлость, умение и непоколебимость, които отличаваха македонския революционеръ и които у него се съчетаваха въ такава пълнота, го поставиха веднага въ най-първитѣ редове на борцитѣ за Маке-

донската свобода. Той бѣ близъкъ сътрудникъ на най-голѣмитѣ отъ тѣхъ. Въ Щипъ той бѣ работилъ съ Гоце Дѣлчевъ, въ Костурско — съ Борисъ Сарафовъ, въ Битоля — съ Даме Груевъ. Подиръ 1913 г., когато сръбската измѣна докара рухването на балканския съюзъ и Македония бѣ хвърлена въ ново, по-тежко робство, тогава, когато безнадежность почна да пада като черъ облакъ върху нѣкои слаби души, Коце Ципушевъ отказа да наведе глава и стана дѣсната ржка на Тодоръ Александрова.

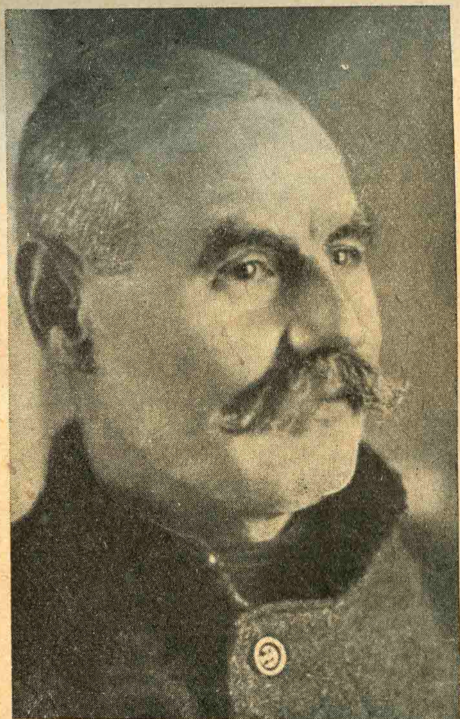
Великитѣ негови другари загинаха; него, сждбата го пощади, но за да му готви мжки по-страшни отъ смъртьта. Неговата дейность бѣ непрестанно пресичана отъ тъмници и изтезания. Отъ Скопие до Костуръ и отъ Битоля до Солунъ, затворитѣ станаха периодическото му жилище. Но страданията му въ Турско бѣха рай, въ сравнение съ това, което го очакваше у сърбитѣ. Следъ нещастния край на европейската война, когато той бѣ председатель на окржжната постоянна комисия въ Струмица, Коце Ципушевъ биде, противно на всѣкакво международно право, задигнатъ отъ окупационнитѣ власти и предаденъ на сърбитѣ. Какъ той биде осжденъ отъ тѣхъ на смърть, какъ смъртната присжда бѣ отмѣнена, на какви мжки го повергна сръбската жестокость, мѣстенъ отъ затворъ въ затворъ, съ тежки вериги на нозе, най-вече въ килия, всичко това читательтъ ще види въ тия негови спомени, написани просто, безъ украшения, откъртени прѣко отъ една паметь, пълна съ ужасни видения, но горда.

Гордостьта — гордость на човѣкъ и на българинъ — това е чувството, което цари надъ тия спомени и имъ дава тая висока цена. Сърбитѣ не само мжчиха Коце Ципушевъ, но и го изкушаваха. Три пжти тѣ ходиха да му обещаватъ освобождение

и облаги, ако се откаже отъ своята народность. Ципушевъ описва, какъ окрѫжниятъ управитель на Щипъ, Гръшковичъ отишълъ да го увещава. Това било следъ издаването на смъртнитѣ присѫди. Единъ отъ осѫденитѣ, единъ четникъ, Серафимъ, билъ вече разстрелянъ Ципушевъ знаеше, че сѫщата участь чака и него. Сърбинътъ му предлагалъ висока служба. — „Безъ да му мисля много", разказва Ципушевъ „отговорихъ му на кратко: Българинъ съмъ и ще си остана такъвъ. Моето чело е бѣло и нѣма да го зачерня. Предпочитамъ гроба, отколкото да стана измѣнникъ на своя народъ". Сърбинътъ, преди да си отиде, му казва: „Помислете добре. Имате достатъчно време. Иначе ви чака куршумъ". Подиръ това, заедно съ окрѫжния управитель, иде отъ Бѣлградъ и главниятъ инспекторъ на полицията Лазаревичъ. И той изважда изкушенията си: „Мисли му добре. Вмѣсто мѫки и страшна смърть, очакватъ те разкошъ и чинъ". — „Нѣма да му мисля", отговаря Коце. „Оставете ме съ чиста съвѣсть да влѣза въ гроба". Когато двамата сърби си излѣзли, единиятъ отъ тѣхъ казалъ: „Коравъ българинъ, брей"!

Тоя коравъ българинъ оцѣлѣ, за да види България обединена. Неговитѣ спомени сѫ, предъ нейния сиянъ ликъ, приношение на героизъмъ.

С. Радевъ

Въ сръбскитѣ затвори

МЕЖДУ БОРЦИТѢ-ВЕЛИКАНИ

I.

Роденъ съмъ въ гр. Радовишъ, въ 1877 година.

Радовишъ е разположенъ въ политѣ на Плачковица планина и е срѣдище на плодородна земедѣлска околия. Той е малъкъ, но буденъ градъ, съ смѣсено българско и турско население, но съ ясно очертанъ български ликъ. Околията е сѫщо преобладаваще българска, съ старинни, чисто български села, като Дѣдино, Гарванъ, Иневo, Воиславци и др. Тя бѣ богата, съ своето ценно земедѣлско производство: афионъ, оризъ и първокачественъ тютюнъ. Освенъ това, произвеждаха се и разни културни растения, като памукъ, сусамъ и др. Презъ годинитѣ на упоритата борба за освобождение, а особено подъ сръбското владичество, Радовишъ и околията му западнаха. Но само следъ нѣколко години свободенъ животъ, Радовишъ ще стане едно китно цвѣте въ българската държава.

Баща ми, Димитъръ Андоновъ Ципушевъ, бѣ роденъ въ самия Радовишъ, но дѣдо ми Андонъ бѣ преселенецъ, избѣгалъ отъ Дупница и се настанилъ тука. Баща ми бѣ твърдъ българинъ, трудолюбивъ и любознателенъ, съ будно българско съзнание. Макаръ и почти безъ никакво образование, благодарение на своя природенъ умъ и неуморенъ трудъ, той бѣ се издигналъ надъ обикновената срѣда и бѣ сталалъ заможенъ и уважаванъ отъ всички търговецъ.

Майка ми Мария бѣ дъщеря на родолюбивъ български свещеникъ. Тя бѣ образована жена, за тогавашно време, дълбоко вѣрващъ, истинска християнка, трудолюбива българка и любяща майка. Тя ме напѫтствуваше, още отъ най-ранната ми възрасть, въ пѫтя на добродетелитѣ, християнската любовь, вѣрностьта и честьта.

Детинството си прекарахъ въ познатата на всѣки българинъ патриархална семейна срѣда, заедно съ тримата ми братя и три сестри. Нѣма защо да се впускамъ въ описание на детскитѣ ми години. Ще спомена само това, което даде отражение на по-сетнешния ми животъ.

Въ Радовишко, както и въ всички български краища, още преди моето рождение и презъ раннитѣ ми детски години, преди започването на широко организирана бунтовна борба, действуваха отдѣлни малки чети на войводи-хайдути. Голѣмо впечатление ми правѣха подвизитѣ и разказитѣ за дѣлата на нашитѣ народни хайдути, защитници на вѣра, честь и имотъ. Тѣ работѣха по сѫщото време, когато въ Малешевско се подвизаваше прочутиятъ войвода Дѣдо Илю, сподвижникътъ на Раковски. Помня още имената на хайдутитѣ Ефтимъ Болката и Ведричката, които загинаха въ борба противъ потисницитѣ. Но най-силно впечатление ми направиха подвизитѣ на Филипъ войвода. Този легендаренъ хайдутинъ загина когато бѣхъ 5-6-годишно дете. Главата му донесоха въ Радовишъ. А неговата пушка-берданка престоя единъ-два часа въ кѫщи, и азъ имахъ щастието да я взема въ рѫце и да ѝ се порадвамъ, преди да я занесатъ въ конака. Единъ отъ четницитѣ на славния Филипъ войвода, Йосе Чифлиганецъ, който бѣ останалъ живъ, често идваше у дома и разказваше на по-стария ми братъ за подвизитѣ на своя главатарь и малката му дружина. Азъ слушахъ съ унесъ тия разкази за смѣлостьта, справедливостьта и необикновената решителность и съобразителность на Филипъ войвода. Тѣ оставиха въ душата ми дълбоки следи и чувство на възторгъ и почить къмъ смѣлия български борецъ.

Първоначалното си образование, приблизително до четвърто отдѣление, споредъ сегашното, получихъ при стари радовишки даскали, по първобитната система — Псалтиръ и Требникъ. Първо истинско редовно училище, по Ланкастерската система, откри учительтъ Александъръ п. Орушовъ, отъ Щипъ, по-сетнешенъ мой тъстъ, бащата на Тодоръ Александровъ.

Александъръ п. Орушовъ бѣ просвѣтенъ и богато надаренъ човѣкъ. Той бѣ и поетъ; написа много стихотворения за пробуждането на народа. И до днесъ негови пѣсни се пѣятъ въ Радовишко и Щипско. Както почти всички учители въ Македония, той бѣ и единъ отъ първитѣ дейци на създадената Вѫтрешна Революционна Организация, единъ отъ първитѣ сподвижници на Гоце Дѣлчевъ.

Нашето семейство се свърза въ тѣсна дружба съ семейството на Александъръ п. Орушовъ. Още тогава азъ другарувахъ съ неговия синъ Тодоръ Александровъ, който бѣ интелигентно и живо българско момче; още тогава започна моето другарство и съ дъщерята на Александъръ п. Орушовъ, Екатерина, за да се обърне неусѣтно въ детска любовь, а по-късно и въ дълбока обичь. Следъ нѣколко години тя стана моя другарка въ живота и въ борбата, — моята скѫпа жена Екатерина.

Като завършихъ основното си образование въ Радовишъ, баща ми ме изпрати въ Скопие, кѫдето следвахъ до 4-тия класъ, а следъ това отидохъ да продължа учението си въ Солунската българска гимназия, която бѣ прочута въ цѣла Македония.

Презъ лѣтото на 1895 година, следъ завършването на 5-тия класъ, се завърнахъ на почивка въ Радовишъ. Тази ваканция бѣ решителна за по-нататъшния ми животъ, тъй като учительтъ Димитъръ Шатоевъ ме посвети въ тайнитѣ на Вѫтрешната Македоно-Одринска Революционна Организация. Отъ този мигъ азъ влѣзохъ въ редицитѣ на българскитѣ македонски борци.

По това време въ Радовишъ имаше вече организационно управително тѣло, утвърдено отъ Гоце Дѣлчевъ, който бѣ тогава учитель въ гр. Щипъ. Вѫтрешната Революционна Организация бѣ вече създадена. Даме Груевъ бѣ разпъналъ революционната мрежа въ по-важнитѣ македонски градове: въ Битоля, кѫдето бѣ заварилъ Пере Тошевъ и въ Щипъ, кѫдето намѣри своя най-близъкъ другарь и сътрудникъ — Гоце Дѣлчевъ.

Градъ Щипъ стана едно бунтовническо огнище, което даде на българската борба нѣкои отъ най-голѣмитѣ нейни водачи.

Щипянинъ бѣ Мише Развигоровъ, една отъ най-свѣтлитѣ фигури на великата борба. Запознахъ се съ него, още когато той бѣ легаленъ — учитель организаторъ въ Щипската прогимназия. Виждахъ го въ последствие много пжти, когато бѣ вече нелегаленъ, голѣмъ войвода и създатель на млади войводи. Развигоровъ бѣше много силенъ човѣкъ. Съчетаваше въ себе си умъ, проницателность, абсолютна преданость къмъ дѣлото и непреклонна воля. Силенъ, чрезъ своята вѣра въ каузата, изключително твърдъ, въ часове на изпитание. Той бѣ обичанъ и уважаванъ отъ всички, като истински народенъ водачъ. Селянитѣ го просто обожаваха.

Единъ отъ най-преданитѣ, смѣли и ценни работници на ВМРО бѣ Ефремъ Чучковъ, сжщо отъ Щипъ, близъкъ другарь на Гоце Дѣлчевъ, единъ отъ първитѣ борци на организацията. Ефремъ Чучковъ бѣ плещестъ човѣкъ, срѣденъ ръстъ, съ желѣзно здраве. Бѣ неуморимъ въ организационната работа. Тихъ и скроменъ до крайность, той привличаше хората съ своята непосрѣдственость и самобитность. Чучковъ въздействуваше на сърдцата чрезъ простички, но увлѣкателни революционни разговори и чрезъ стари хайдушки пѣсни, които пѣеше необикновено хубаво. Той бѣ опитенъ комитски войвода и извънредно добъръ стрелецъ, отъ ранга на Гоце Дѣлчева. Най-обаятелно действуваше всрѣдъ селското население, което го обичаше заради неговитѣ простонародни обноски. И той започна дейностьта си като легаленъ — прогимназиаленъ учитель. Нелегаленъ стана следъ Винишката афера. Чучковъ взе участие въ безброй сражения, въ всички епизоди на голѣмата борба. Сждбата го пощади, той умрѣ следъ европейската война, въ София, тихо и скромно, както бѣ прекаралъ цѣлия си животъ.

Щипянинъ бѣ и Тодоръ Лазаровъ, единъ отъ най-ценнитѣ организатори на ВМРО. Синъ на видно щипско семейство, той започна организационната си работа веднага следъ завършване на Солунската гимназия. Когато се завърна въ родния си градъ, той се установи

като търговецъ при брата си Арсо Лазаровъ, чиито трима първи синове Коце, Василъ и Моне паднаха като четници.

Тодоръ Лазаровъ бѣ красивъ и строенъ, съ сини, проницателни и умни очи, съ висока осанка и приятенъ гласъ. Имаше буйна руса брада, която красѣше тънкото му лице. Той бѣ единъ отъ първитѣ членове на управителното тѣло на организацията въ гр. Щипъ и се прояви като неуморимъ и рѣдко преданъ работникъ въ града и селата на Щипския революционенъ окрѫгъ. Голѣмата му дейность се хвърли въ очитѣ на турцитѣ и той попадна въ затворъ нѣколко пѫти, между които и въ зловещия Скопски Куршум-ли-ханъ, откѫдето бѣ изпратенъ на заточение въ Мала Азия, заедно съ д-ръ П. Кушевъ, отъ Велесъ. Освободи ги амнистията отъ 1908 година, дадена по случай „Хуриета". Но Тодоръ Лазаровъ се завърна съ разнебитено здраве и заболѣ отъ туберкулоза. Въ 1912 година, когато се обяви мобилизацията, (вече безнадежно боленъ, съвсемъ изтощенъ), той се самоуби въ София, съ надеждата, че освобождението на Македония е предстояще.

Най-после, Щипъ даде на ВМРО великия вождъ Тодоръ Александровъ, въ най-тежкитѣ години на борбата.

Презъ есеньта 1895 година, продължихъ учението си въ Солунската гимназия и сега, като ученикъ въ 6-тия класъ, бѣхъ приетъ въ тайния ученически крѫжокъ, който бѣ помощна сила на вѫтрешната организация, подъ рѫководството на Даме Груевъ, училищенъ инспекторъ и секретарь на Централния комитетъ въ гр. Солунъ. Председатель на Комитета тогава бѣ д-ръ Хр. Татарчевъ, отъ Ресенъ, виденъ лѣкарь, уважаванъ отъ гражданството българинъ, строенъ, хубавъ, елегантенъ, уменъ. Този умѣренъ човѣкъ, съ видно обществено положение, не бѣ се поколебалъ да влѣзе въ опасното дѣло. Борбата за свобода увличаше всички български сърдца и Организацията се разрастваше съ стихийна бързина.

1896 година е незабравима за мене. Съ увлѣчението на младежъ, азъ не само изпитвахъ радостьта да работя въ великото българско дѣло за освобождението на Македония, но имахъ и щастието да влѣза въ непосрѣдственъ контактъ съ първитѣ хора на Вѫтрешната революционна организация и съ много другари, които впоследствие прославиха името си като български борци.

Даме Груевъ, апостолъ на македонската борба, се отличаваше съ своята скромность и благи обноски. Роденъ въ с. Смилево, Битолско, той се бѣ издигналъ високо надъ обикновената срѣда и бѣ изпъкналъ въ най-първата редица на македонскитѣ борци. Даме бѣ любезенъ, но въздържанъ и затворенъ човѣкъ. Правѣше впечатление съ своята изтънченость. Струва ми се, че бѣ понѣкога свѣнливъ като девойка. На ръстъ не бѣ високъ, но бѣ строенъ и подвиженъ, съ остра наблюдателность. Въ сивитѣ му очи свѣтѣше проницателность, умъ и енергия. На устата му често играеше лека усмивка. Той бѣ винаги спокоенъ, но обичаше да си служи съ ирония, и тя най-много привличаше хората. Като революционеръ, той притежаваше рѣдкото умение да прикрива диритѣ си и да работи за организиране на бунтъ и възстание, подъ вида на легаленъ училищенъ деятель. Въ неразривно и хармонично сътрудничество съ другия великанъ на Македонската земя, Гоце Дѣлчевъ, тѣ подготвиха великата епопея, известна въ най-новата наша история подъ името „Илинденското възстание".

Въ последнитѣ години на миналото столѣтие Солунъ живѣеше въ треската на българската борба. Постепенно българитѣ навлизаха въ града и завладѣваха все нови и нови позиции. Въ геополитическата столица на Македония се изграждаше сѫщинска българска крепость. Българскиятъ елементъ все повече се увеличаваше, и това се чувствуваше въ града. Презъ нея минаваха всички куриери на Организацията, въ нея се укриваха заподозренитѣ български борци.

Въ Солунъ се издигаха две български черкви. Имаше и три български основни училища. Тукъ, всрѣдъ

старата гръцка твърдина, изникна българската Солунска гимназия, славата на която ще остане да свѣти, както тази на Априловската и Болградската.

Българската Солунска гимназия бѣ не само източникъ на солидно образование и просвѣта, но и сѫщински разсадникъ, въ който израстнаха повечето отъ младитѣ македонски апостоли. Къмъ нея се стичаха българскитѣ младежи, не само отъ Македония, но и отъ другитѣ краища на България. Всички, почти, Солунски ученици взеха по-голѣмо или по-малко участие въ великата освободителна македонска борба. Отъ друга страна, Солунската гимназия даде на България мнозина видни общественици, държавници, публицисти, учени и писатели.

Като просвѣтно огнище, българската Солунска гимназия си бѣ извоювала едно високо име. Обзаведена съ всички пособия, научни кабинети, богата библиотека, тя бѣ въ първата редица на българскитѣ училища. Тя се издигна особено много, благодарение на подбраното учителство. Въ нея бѣха учителствували Григоръ Пърличевъ и други български първенци. По мое време, директоръ бѣ Михаилъ Сарафовъ, отъ Търново, бившъ български министъръ на народното просвѣщение. Отъ тогавашнитѣ учители нека спомена: Христо Матовъ, отъ Струга, виденъ македонски революционеръ; Хр. Тенчовъ, отъ Кукушъ, прекрасенъ учитель и голѣмъ родолюбецъ; Иванъ Гарвановъ, отъ Стара-Загора, сѫщински български атлетъ, единъ отъ голѣмитѣ водачи на Македонското освободително движение; Хр. Ганевъ, отъ Плѣвенъ, който падна отъ куршумитѣ на сръбски терористи посрѣдъ Солунъ; известниятъ на мнозина българи педагогъ-математикъ Благой Димитровъ, отъ с. Емборе, Юго-западнитѣ български покрайнини; Недѣлчо Колушевъ, виденъ български публицистъ и дипломатически представитель; Андрей Тошевъ, по-сетне голѣмъ български дипломатъ и министъръ-председатель, и мнозина други. Всички бѣха просвѣтени хора, влюбени въ своята професия и твърди български родолюбци.

Трѣбва да прибавя, че подъ името „Солунска гимназия“ следва да се разбиратъ две, въ сѫщность, три учебни заведения, първоначално една мѫжка и една

девическа гимназия, съ пансиони при тѣхъ, следъ това се създаде педагогически отдѣлъ при мѫжката гимназия, за подготовка на учители, а следъ закриването му се устрои отдѣлна търговска гимназия, сѫщо съ пансионъ. И тритѣ български гимназии бѣха не само образцови институти, но и възпитателни огнища за пламенно родолюбие, кѫдето се каляваше борческата сила на младитѣ български поколѣния. Мнозина отъ Солунскитѣ ученици блѣснаха на българското небе чрезъ своя подвигъ и дадоха живота си въ великата борба противъ поробителитѣ.

Следъ толкова години, далечнитѣ ми спомени ме пренасятъ въ оживения приморски градъ, кѫдето българитѣ ковѣха своето орѫжие за борба. Тогава още всичко бѣше спокойно. Вѫтрешната Революционна Организация следваше очертания нѣкога отъ апостола Левски пѫть на търпелива подготовка за истинско всенародно възстание. Задъ една легална организация за учители-просвѣтители, които бѣха и апостоли-революционери, се изграждаше постепенно могѫща сила, съ свои ударни групи — четитѣ, съ селска милиция — бѫдещата народна войска, и съ своитѣ неуморни куриери, които разнасяха тайното и сладко слово за борба и свобода и водѣха по незнайни пѫтища бунтовницитѣ-комити. Въ Солунъ се бѣха вече настанили около двадесеть хиляди българи. При това, никой отъ тѣхъ не бѣ обикновенъ работникъ; всичкитѣ бѣха или майстори, или занаятчии, или търговци. Изникна здрава българска община, на чело на която стоеха първенци, видни търговци и комисионери, повечето отъ Македония. И, като продължение на българското възраждане, интелигенция и народъ, учителство и стопански силни българи-първенци образуваха едно цѣло, което живѣеше и се борѣше за единъ идеалъ. Въ Солунъ, търговията вече се водѣше на български езикъ, който постепенно се бѣ наложилъ, наравно съ официалния, турски езикъ. Въ този градъ, азъ прекарахъ чуднитѣ дни на младежки ентусиазъмъ, всрѣдъ предани и въодушевени другари. Ала скоро сѫдбата тласна живота ми въ трънливия пѫть на изпитанията.

Известната Винишка афера ме завари въ родния ми градъ Радовишъ, понеже бѣхъ прекѫсналъ учението си, поради болесть. Разбира се, и тукъ продължихъ своята дейность, сега вече като секретарь-дѣловодитель на нелегалната организация.

Винишката афера причини голѣми страдания на населението и нанесе значителни вреди на организацията, толкова повече, че разкри на турцитѣ българската опасность. Ала, въпрѣки всичко, поривътъ за борба се засили.

Презъ пролѣтьта на 1898 г., въ Радовишко пристигна нелегално бившиятъ учитель Тодоръ Станковъ, родомъ отъ Прилепъ, заедно съ четницитѣ Василъ, отъ с. Липовикъ, и покръстения помакъ Георги (Сюлейманъ), отъ Неврокопско. Споредъ директивитѣ на Гоце Дѣлчевъ, тази нелегална дружинка обикаляше Радовишкия районъ, за да засили организационната дисциплина, да стегне редоветѣ и да ободри духа, следъ аферата въ с. Дѣдино, а особено следъ Винишката афера. Тодоръ Станковъ вършеше много успѣшно своята мисия, тъй като се ползуваше съ голѣмъ авторитетъ както въ гр. Радовишъ, така и въ околията, понеже презъ 1895-96 година бѣше учитель въ града и рѫководитель на организацията. Той се отличаваше съ благия си характеръ, дружелюбие и голѣма смѣлость и бѣ успѣлъ да завладѣе всецѣло сърдцата на радовишани, които съзираха въ негово лице единъ истински апостолъ. Но къмъ края на май, Георги-Сюлейманъ се предаде на турцитѣ въ с. Конче, презъ време, когато Станковъ и Василъ спѣли, което улесни и тѣхното залавяне. Тогава арестуваха всички селски рѫководители, които се бѣха срѣщали съ тѣхъ, а отъ града — Петрушъ п. Лазаровъ, Коце Зафировъ и мене.

Още първитѣ дни въ затвора, Тодоръ Станковъ направи опитъ да се самоубие, като си разби главата отъ тъмничната стена, понеже се опасяваше да не бѫде измѫчванъ да разкрие цѣлата организационна мрежа.

Разбира се, не мина безъ обичайнитѣ побоища, но организацията не понесе особени вреди. Насъ, граждани и селяни, ни държаха само 16 дни, но това ми съз-

даде добро име между ржководнитѣ срѣди на организацията. Това бѣ първото ми затваряне, началото на оная орисия, споредъ която преминахъ благополучно много премеждия, но трѣбваше да прекарамъ дълги страдания и мжки, презъ време на десетки години затворъ, подъ гнета на българскитѣ врагове.

Първитѣ шестнадесеть дни затворъ ми се сториха дълги. Колко нищожни бѣха тѣ, въ сравнение съ това, което ме е очаквало по-сетне! . . .

Когато излѣзохъ отъ това мое първо затваряне, мнозина видни граждани дойдоха да ме поздравятъ, во главе съ владиката Герасимъ Струмишки, който каза на баща ми: „Гордѣй се, че синъ ти е тръгналъ по пжтя на народнитѣ дѣла".

Баща ми, наистина, изпитваше гордость и ми каза: „Синко, виждамъ, че крушката пада до корена си; и баща ти, въ своята младость, бѣ посветенъ въ народнитѣ борби за свободата на нашето отечество". Тия негови думи възбудиха любопитството ми и азъ започнахъ да го разпитвамъ да ми каже нѣщо повече. Тогава той ми разправи следното:

„На времето, въ с. Раклишъ[1] идва **Апостолътъ** Той повика българитѣ-първенци отъ града, десетина души, между които бѣхъ и азъ. Говори ни въ продължение на две нощи и единъ день и ни обясни, че братята българи отъ Северна България сж вече готови за борба противъ агарянина, че време е и ние, всички българи отъ югъ, отъ Македония, да се стегнемъ да земемъ участие въ предстоящата народна борба, за да възстановимъ старото българско царство. Той ни разправи надълго, че сме имали наше, славно българско царство и че скоро ще дойде деньтъ, да го възстановимъ. Най-много ни говори за великия Симеонъ и за царь Самуилъ. Следъ това всички подписахме хартия за страданията на българитѣ подъ агарянина, за която ни каза, че ще я изпрати въ Одеса. Ние бѣхме така обаяни отъ Апостола, щото го слушахме като унесени. Азъ не само се подписахъ, но сложихъ и мехюра

[1] Чисто българско село, до самия Радовишъ.

си. На края, всички дадохме клетва, като членове на общия български комитетъ за борба".

Този разказъ на баща ми остана като отпечатанъ въ паметьта ми. Дали този, когото баща ми така възторжено нарече **Апостолътъ**, е билъ самиятъ Левски или пъкъ нѣкой другъ отъ неговитѣ близки сподвижници, за жалость, не можахъ да разбера. Но навѣрно това революционно събрание отбелязва началото на разширяването на замислената отъ Левски организация, която трѣбваше да подготви едно голѣмо, всенародно и единно българско възстание. Преждевременната смърть на Левски осуети широко замисления му планъ. Много години по-късно, следъ разпокѫсването на България, други подеха неговото дѣло. Съзнанието, че и азъ съмъ единъ отъ новитѣ български борци ме изпълваше съ гордость.

Скоро възстановихъ здравето си. Отново бѣхъ бодъръ и, съ възобновени сили, заминахъ за Солунъ да продълж а образованието си. Сега вече азъ бѣхъ спечелилъ име, защото бѣхъ излѣзълъ чистъ отъ едно митарство, и то придружено съ мѫчения и бой. Затова, възложено ми бѣ рѫководството на ученическия революционенъ крѫжокъ. Даме Груевъ бѣ заминалъ да рѫководи Битолския революционенъ окрѫгъ, а Гоце Дѣлчевъ бѣ вече нелегаленъ задъ граница. Секретарь на Комитета бѣ сега Пере Тошевъ, отъ Прилепъ. Познавахъ Пере още отъ Скопие, кѫдето ми бѣше учитель; въ Солунъ той бѣ станалъ инспекторъ на училищата въ Солунския вилаетъ и, по общото правило, продължаваше още по-широко двойната си дейность на просвѣтитель и бунтовникъ. Пере Тошевъ бѣ революционеръ отъ голѣма величина, единъ отъ първитѣ хора на ВМРО. Той бѣ нервенъ, сухъ и деятеленъ човѣкъ. Външно не бѣ много представителенъ. Ала бѣ блестящъ учитель по български езикъ, когото ние, ученицитѣ, просто обожавахме. Пере привличаше хората съ своята твърдость и неотстѫпчивость. Докато Даме бѣ до известна степень сантименталенъ, а Гоце — топло и милостиво сърдце, Пере бѣ непреклоненъ въ своитѣ решения за наказване на отстѫпницитѣ или вредите-

литѣ на македонското освободително дѣло. Докато Даме Груевъ, а още повече Гоце Дѣлчевъ вѣрваха въ доброто у хората и се стремѣха да вкаратъ въ вѣрния пѫть поправимитѣ, Пере Тошевъ гледаше недовѣрчиво на възможноститѣ за поправяне и бѣ фанатиченъ човѣкъ.

Рѫководениятъ отъ мене ученически революционенъ крѫжокъ (22 души) имаше задължението да помага, доколкото може най-усилено, дейностьта на Комитета. Ние се стараехме да изпълнимъ най-ревностно своя дългъ. Ние криехме тайното мастило, а така сѫщо и револвери и ками, въ стаитѣ на гимназиалния пансионъ, кѫдето живѣехме. Турската власть нито подозираше, че нишкитѣ на Вѫтрешната Революционна Организация отиваха и до спалнитѣ на българскитѣ ученици въ Солунската гимназия. Ние станахме и начинаещи апостоли. По съветитѣ на Хр. Матовъ, учитель по български езикъ, членъ на Комитета, ние устройвахме литературно-музикални вечеринки, въ които се изнасяха стихотворения, разкази и пѣсни съ бунтовно сѫдържание, които повишаваха борчески духъ на нашитѣ съученици. Особено добри работници въ нашия таенъ крѫжокъ бѣха нѣколцина отъ Кукушъ, като Георги Дубковъ, Атанасъ Садразановъ, Христо Куслевъ и др. Въ сѫщия крѫжокъ влизаше и покойниятъ български писатель Хр. Силяновъ, който написа и първата история на Илинденското възстание.

Днитѣ и седмицитѣ минаваха, изтекоха месеци. Организацията се разширяваше. Въ гимназията се броеха на пръсти ученицитѣ, които не бѣха посветени, повече или по-малко, въ борбата или пъкъ се държаха на страна, само въ границитѣ на учението. Пъкъ и повечето учители бѣха дейни участници въ организирането на народа за голѣмо възстание. Куриеритѣ влизаха и излизаха отъ Солунъ, който туптѣше като истинско сърдце на българската борба. Времето минаваше неусѣтно, изпълнено колкото съ умение, толкова и съ бунтовни мечти и възторзи, и ме носѣше съ себе си. Учебната година изтече. Ето ме вече съ зрѣлостно свидетелство въ рѫка, жаденъ за наука и свобода. Съ не-

търпение дочакахъ есеньта и презъ септемврий 1899 г., заминахъ да се уча въ Висшето училище на Княжество България. Съ голѣмо вълнение стѫпихъ на свободна българска земя. Още по-голѣма бѣ радостьта ми да намѣря въ София възторжени български младежи и да влѣза въ връзка съ единъ отъ най-голѣмитѣ хора на българската борба, апостола Гоце Дѣлчевъ. Понеже бѣхъ снабденъ съ много добри препорѫки отъ Солунъ, Гоце ме приие като роденъ братъ. Въ кѫсо време станахме неразделни. Тѣсната ми дружба съ незабравимия Гоце обхваща най-скѫпитѣ спомени въ моя животъ.

Въ годинитѣ 1899-1900 София не бѣ днешниятъ опушенъ градъ, затворенъ въ своитѣ улици между многоетажни, долепени едно до друго здания. Тя бѣ сравнително малка, съ низки кѫщи, съ много градини и зеленина, съ свѣжъ, планински въздухъ. Животътъ имаше по-спокоенъ ритъмъ, при голѣма сърдечность между хората, безъ днешната, понѣкога напраздна суетня. Тукъ, въ подножието на Витоша, туптѣше сърдцето на единъ народъ, който бѣ решенъ да води борба до смърть за своето обединение. Въ столицата на младото Княжество България всички мислѣха за своитѣ поробени братя и копнѣеха да се борятъ и умратъ за тѣхъ.

Въ Висшето Училище се записахъ за студентъ по химия. Но колкото старания влагахъ въ учението, несравнимо повече време и усилия отдавахъ на организационната дейность за засилване на ВМРО. Отъ това време започна моята още по-усилена работа въ организацията, на която служехъ съ най-голѣма преданость. Незабравимиятъ Гоце ме въвеждаше систематически въ организационната дейность и ми повѣряваше много работи, които не биваше да бѫдатъ достояние всѣкиму. Довѣрието къмъ мене порастна дотамъ, че презъ следващото лѣто Гоце и Борисъ Сарафовъ ме натовариха да помагамъ при пласирането на облигации отъ патриотическия заемъ, за снабдяването на организацията съ срѣдства. Вложихъ много усилия въ повѣрителни порѫчки отъ този родъ. Влѣзохъ въ връзка съ повечето

видни терористи и нелегални дейци. Започнахъ да се готвя не само за организаторъ, но и за нелегаленъ борецъ.

По това време Гоце бѣ започналъ да създава една широка комитска организация. Той застана на чело на тази нова сила, която изигра голѣма роля въ борбата. Благодарение на своята подготовка и лични качества, той стана истински създатель на комитскитѣ чети — ударнитѣ отреди на ВМРО.

Предвестници на добре подготвенитѣ и снабдени чети бѣха ония малки дружинки, които възникнаха още въ самото начало на организационната работа, като необходимость. Една отъ първитѣ бѣ споменатата по-горе малка четица на Тодоръ Станковъ, въ Радовишко, а така сѫщо — четата на Ефремъ Чучковъ, въ Царевоселско и Малешевско, и на Ст. Георгиевъ, въ Струмишко. Предвестници на комититѣ бѣха и Христо Чемковъ и Йорданъ Гавазовъ, които загинаха въ гр. Прилепъ. Обаче систематическото устройство на комитската сила започна презъ пролѣтьта на 1899 година, подъ прѣкото рѫководство на Гоце Дѣлчевъ и съ пълната подкрепа на Борисъ Сарафовъ, тогава председатель на Върховния Комитетъ въ София, човѣкъ който намираше срѣдства, съ дарбитѣ на нѣкакъвъ магьосникъ.

Първитѣ нелегални чети бѣха малки, съставени въ по-голѣмата си часть отъ младежи, минали презъ нашата българска казарма, а така сѫщо рѫководени отъ опитни войводи, бивши подофицери, имената на които по-късно станаха легендарни изъ планинитѣ на Македония. На успѣха на тѣзи първи комитски чети Гоце се радваше като дете. Неговитѣ очаквания бѣха надминати значително. Населението прие комититѣ съ открити обятия. Въодушевенъ отъ постигнатото, Гоце продължи работата си съ още по-голѣмъ замахъ. За редовната и успѣшна дейность на четитѣ се създадоха мѣстни куриери-водачи и органи за връзка, които оказаха неоценими заслуги за развитието на комитската сила. Едновременно съ това, Даме и Гоце, които се допълваха въ едно рѣдко хармонично съчетание, положиха голѣми усилия за разрастването на конспиративната организация на цѣлото българско население въ Македония, задъ прикритието на една, нагледъ, ле-

гална дейность. Въ късо време, тази всеобща организация за бъдещето голѣмо възстание обхвана всички съсловия, всички здрави българи, въ всички населени мѣста на Македония и Одринско.

Щастливъ бѣхъ да се запозная отблизу съ почти всички голѣми борци отъ разнитѣ краища на българската земя, било отъ поробена Македония, било отъ свободна България, мнозина отъ които паднаха въ великата борба. Но най-близъкъ ми стана Гоце Дѣлчевъ, единъ истински великанъ на Македонската земя. По-късно, когато се съберать всички пръснати материали, този български апостолъ ще изпъкне въ пълна свѣтлина. Азъ ще кажа само нѣколко думи за него, който ми бѣ ръководитель и другарь, защото той остави въ сърдцето ми неизличими спомени.

Презъ краткото време, което прекара въ София, Гоце събра около себе си цѣлата родолюбива българска интелигенция. Той стана центъра, около който се групираха учители и офицери, граждани и студенти, възрастни хора и буйни юноши. За насъ, студентитѣ, Гоце бѣ приятель, който ни привличаше неудържимо съ своята естественость и топлота, съ своя волеви характеръ, необикновена бодрость и неограничена обичь къмъ всѣки български интелигентъ, който бѣ готовъ да посвети силитѣ си на великото дѣло. Тогавашнитѣ български студенти и млади вишисти, независимо отъ мѣсторождение и лични убеждения, бѣха възторжени идеалисти, проникнати отъ пламенно родолюбие. Пѣеха се само Ботевитѣ пѣсни, и освобождението на поробенитѣ братя-българи бѣ основната тема за разискване на всички студентски събрания. Въ това отношение царѣше истинско единодушие. И Гоце, който бѣ скроменъ до крайность, — паметна ще остане малката му стая въ тогавашния хотелъ „Батембергъ", — но бѣ приветливъ и общителенъ, откровенъ и жизнерадостенъ, стана същински кумиръ на младежьта. Външно, Гоце бѣ първообразъ на българска здравина и хубость. Не много високъ, но плещесть, съ веселъ погледъ и мила усмивка, той бѣ истински здравъ тѣломъ, както бѣ чистъ и правдивъ по сърдце и душа.

Сякашъ издѣланъ отъ скала, той имаше неотразимото обаяние на една първична сила. Гоце Дѣлчевъ бѣ истински български юнакъ, съ горда душа и вѣрно сърдце, съ непреклоненъ духъ, — честенъ, скроменъ, безстрашенъ, благороденъ. Той имаше рѣдката дарба да разбира всички, да ободрява и покорява своитѣ другари; той подѣляше чуждитѣ болки, съчувствуваше на добритѣ хора, стараеше се да поправя тия, що вървѣха въ погрѣшенъ пѫть. Обичаше другаритѣ си повече дори и отъ братята си, които дадоха живота си за Македония. Съ най-голѣма скръбь той посрѣщаше съобщенията за гибельта на просвѣтенитѣ революционери, които ценѣше особно много, защото разбираше, колко важно за нашия народъ е да бѫдешъ воденъ отъ добре подготвени водачи. Той вървѣше по стѫпкитѣ на Левски — еднакво умѣеше да привлича въ дѣлото бедния колибарь и видния гражданинъ, неукия селянинъ и буйния младъ български интелигентъ. Съ личното си обаяние той влѣ въ дѣлото цѣла струя отъ възторжени и просвѣтени български млади сили. Въ своето апостолско дѣло, Гоце бѣ навсѣкѫде и никѫде, споконъ и неуловимъ, догдето издайничеството му отвори преждевременно пѫтя къмъ смъртьта. Всрѣдъ опасности и лишения, всрѣдъ тѫги и неволи, той бѣ безгриженъ и жизнерадостенъ, веселъ събеседникъ, неуморимъ пѣснопѣецъ. И до сега като че ли чувамъ любимата му пѣсень: „Подухна вѣтъръ, пиле Стано, по Вардарско поле“ . . . така, както той я пѣеше:

Даме Груевъ и Гоце Дѣлчевъ бѣха истински равноапостоли на великата борба, които се допълваха така неразривно, щото не мога да си ги представя раздѣлени. Не би могло да се тегли черта на първенство помежду тѣхъ, както не би могло да се разграничава тѣхното общо дѣло. Тѣ бѣха първи мжду най-първитѣ. Голѣми бѣха и другитѣ водачи въ светото дѣло, които се издигаха високо, въ своята преданость, въ своето чувство за дългъ къмъ българския народъ и въ своята непоколебима воля за борба. И ако организацията се превърна въ стихийна сила, ако комитскитѣ чети бѣха вѣчно бродящи ударни отреди изъ Македонскитѣ планини, които ободряваха българското население и предприемаха свѣткавични действия противъ турската власть, това се дължеше на единъ всенароденъ подйемъ, не

само вжтре въ Македония, но и въ свободното Българско Княжество.

Разрастването на организацията и развитието на четитѣ увеличаваха бързо нуждата отъ оржжие и срѣдства. Трѣбваха много пари, за да се поддържа силата на движението. Въ споразумение съ Борисъ Сарафовъ, презъ месецъ юний, Гоце образува малка дружинка, подъ негово лично ржководство, като повѣри главната роля на мене, а за помщникъ ми даде Крумъ Чапрашиковъ. Съ рискъ за живота си, употрѣбихме всички усилия, за да съберемъ повече пари, но една непредвидена случайность попрѣчи да изпълнимъ до край начертания планъ. Разочарованието ми бѣ извънредно. Не ми се оставаше вече въ София, пъкъ още и по-рано искахъ да влѣза въ комитската организация. Готвѣхъ се вече да замина като нелегаленъ борецъ, въ четата на Гоце, обаче, въ последния мигъ, той ми даде други нареждания.

По това време неочаквано пристигна въ София моята любима Екатерина, която до тогава бѣше учителка въ Скопие. Гоце пръвъ научилъ за нейното идване и почна да ме закача. Тогава азъ повикахъ Екатерина въ ресторанта „Братя Миладинови“ (на мѣстото на днешнитѣ хали), кждето се хранѣхме обикновено. Когато тя дойде, Гоце ме погледна дълбоко въ очитѣ и ме запита, не желая ли да започна по-спокоенъ семеенъ животъ, безъ, разбира се, да се отчуждавамъ отъ дѣлото. Отговорихъ му, че принадлежа всецѣло на организацията, че съмъ се приготвилъ вече за всички жертви, че жребиятъ за мене е хвърленъ. Тогава той се обърна къмъ Екатерина и я заптита, желае ли да ме следва въ трудния пжть на революционера, на което тя твърдо отговори: „Азъ съмъ българка отъ Македония и трѣбва да дамъ своята данъ на освободителното дѣло“. Гоце се развълнува много, стана на крака и ни каза: „Отъ сега нататъкъ вие сте сгодени“. Наскоро следъ това трѣбваше да изпълня новитѣ нареждания и заминахъ легално за Солунъ, въ началото на септемврий 1900 година. Трѣбваше да се ликвидира единъ остъръ конфликъ между Пере Тошевъ и Струмишкия владика Герасимъ. Гоце смѣташе, че азъ ще се справя съ тази деликатна мисия. Сжщевременно имаше и

много други организационни работи въ Струмица и Радовишъ. Раздѣлихъ се съ моя скжпъ ржководитель и другарь Гоце Дѣлчевъ; вече не го видѣхъ живъ ...

При отиването ми въ Македония, трѣбваше да взема съ себе си и да настаня на съответни мѣста двама ценни млади борци отъ България — Иванъ Илиевъ, отъ Враца, и Кръстю Асеновъ, отъ Сливенъ, братенецъ на Хаджи-Димитра. Иванъ Илиевъ дойде съ мене. Назначихме го за учитель въ с. Дѣдино, Радовишко, кждето той въ кжсо време разви голѣма организационна дейность, но загина преждевременно отъ злодейска ржка.

Кръстю Асеновъ, едъръ, здравъ, силенъ момъкъ, роденъ за комита, истински юнакъ, русъ, съ хубави сини очи, пѣвецъ, отиде самичъкъ въ Македония и се настани като учитель въ с. Лешко, Горно-Джумайско. Той се прояви като единъ отъ най-дейнитѣ, смѣли и съобразителни хора на организацията. За жалость, и той загина преждевременно, при трагични обстоятелства, въ Кукушко.

Що се отнася до мене лично, моята работа въ Македония не можа да продължи дълго. Честитѣ ми сновения насамъ-нататъкъ се хвърлиха въ очитѣ на турската полиция, пъкъ и безъ това често се приказваше за менъ, та трѣбваше непременно да се заличатъ следитѣ. Така, още въ края на октомврий, сжщата година (1900) бѣхъ принуденъ да напустна Македония. Отидохъ да завърша наукитѣ си въ Женева.

Швейцария бѣ тогава истинска обетована земя за емигранти и борци въ временно полудействие. Женева бѣ градъ съ голѣма свобода на слово и печатъ, та привличаше най-различни доброволни или неволни изгнаници. Най-многобройни бѣха емигрантитѣ-руснаци, съ различни убеждения и отъ различни цвѣтове. Имаше и арменци, които копнѣеха да извоюватъ по нѣкакъвъ начинъ свободата на измжчената си родина. Срѣщаха се и младотурци, които пъкъ блѣнуваха да възродятъ силата на своята западаща турска империя.

Ние, нѣколцина българи студенти и по-възрастниятъ отъ насъ Димитрий Ляповъ Гуринъ, македонски

революционеръ-терористъ, духовниятъ наставникъ на Солунскитѣ „гемиджии“, се събрахме около Симеонъ Радевъ, който издваше въ Женева в. „L'ffort“ въ защита на Македонската кауза, съ срѣдствата на Върховния македоно-одрински комитетъ. Между тия другари бѣха Никола Герджиковъ, отъ с. Райково, Н. Гърковъ, отъ Кукушъ, Н. Филипчевъ, отъ Охридъ, Ст. Крѣпиевъ, отъ Велесъ, Вл. Робевъ, отъ Битоля и И. Калчевъ, отъ Добруджа, съ прозвище „ситоайена“, което бѣхме му прикачили, заради крайно лѣвитѣ му убеждения.

Въ истинска другарска срѣда, времето минаваше неусѣтно, въ учение и планове за борба. Свободата на Македония ни се виждаше близка и предопредѣлена. Вѣрвахме въ силата на словото, вѣрвахме въ неизбѣжното тържество на правдата.

Симеонъ Радевъ, родомъ отъ Ресенъ, по-сетне единъ отъ най-добритѣ български журналисти и политически писатели на България, виденъ български общественикъ и дипломатъ, се отличаваше съ своята интелигентность, остъръ умъ, голѣма наблюдателность и тънъкъ хуморъ. Той сѫщо бѣ студентъ, но намираше време да бѫде и редакторъ, и администраторъ, и експедиторъ на първия вестникъ за защита на македонската кауза въ Европа. Той бѣ твърде младъ, едва 21-22-годишенъ, но вече изпъкваше съ своята култура и дарби. Подъ негово рѫководство, ние устроихме и нѣколко вечеринки въ полза на жертвитѣ на турскитѣ насилия въ Македония, съ които не само популяризирахме македонската борба, но събрахме и срѣдства, които никога не бѣха излишни за дѣлото.

Димитрий Ляповъ Гуринъ, отъ с. Бобища, Костурско, който бѣ близъкъ приятель на Радева, още отъ Цариградъ, бѣ постоянно съ насъ. Чрезъ него се запознахме съ известния арменски революционеръ Антраникъ. Около него се събираше малка групичка арменци, които издаваха вестникъ „Дашнакцутунъ“, сѫщо съ цель да защищаватъ своята кауза предъ общественото мнение на Европа. Общата участь, да бѫдемъ роби на една и сѫща държава, ни сближи.

Д. Л. Гуринъ, по природа мѫдрецъ и философъ, бѣ много съобщителенъ човѣкъ, приятенъ и остроуменъ съ

беседникъ. Той бѣ публицистъ съ остро перо и непримиримъ, буенъ революционеръ. Надаренъ съ голѣма наблюдателность и схватливъ умъ, той проявяваше рѣдка проницателность въ преценката на хора и обстоятелства, като си служеше често съ ирония и особенъ хуморъ. Външно, той бѣ строенъ и представителенъ, макаръ и да не можеше да достигне елегантностьта на Борисъ Сарафова. Въ интимни разговори понѣкога развиваше планове, едни отъ други по-фантастични, за по-бързото освобождение на Македония. Смъртьта го грабна само нѣколко дни, преди да види разгрома на гърцитѣ-поробители на родното му мѣсто и освобождението на по-голѣма часть отъ Македония, която обичаше беззаветно.

През зимата на 1901 година, въ Женева пристигна тайно Борисъ Сарафовъ. Знаехъ го още отъ София, като близъкъ другарь на Гоце. Борисъ бѣ роденъ за водачъ; като бунтовникъ той се отличаваше съ своя огненъ темпераментъ и романтични настроения. Той бѣ истински хубавецъ, съ стройна фигура и голѣмо лично обаяние. Бѣ много елегантенъ и обичаше да живѣе на широка нога. Затова пъкъ бѣ похватенъ, съобразителенъ и практиченъ, и не само намираше срѣдства, които му бѣха необходими, но бѣ щедъръ и къмъ другаритѣ си, а особено къмъ Организацията, на която много пѫти набавяше голѣми парични срѣдства, и то въ дни, когато като че ли всички източници бѣха пресъхнали. Всички, които познаваха Бориса, го обичаха заради неговия романтизъмъ, широкъ замахъ и лична храбрость. Другаритѣ му го наричаха „хубость“, дума, която самъ той обичаше да употрѣбява.

Борисъ Сарафовъ дойде въ Швейцария по важна работа и, следъ нѣколко съвещания съ Д. Л. Гуринъ, повика въ Женева Орце п. Йордановъ, — водача на крайната младежка революционна група въ Солунъ, т. н. „гемеджии“. Въ нѣколко срещи съ Орцето, решиха, че е добре да се извършатъ атентати, чрезъ които да се засегнатъ европейски парични интереси и да се разтърси европейското безразличие къмъ поробенитѣ македонци и снизходителното поведение къмъ Турция. Въ присѫтствието на Д. Л. Гуринъ и мене, Борисъ Са-

рафовъ даде на Орцето 10.000 франка, за подготвяне на атентатитѣ.

Орце п. Йордановъ, главниятъ организаторъ на Солунскитѣ атентати, водачъ на „гемиджиитѣ“, бѣ родомъ отъ Велесъ, както повечето отъ другаритѣ му. Той бѣ мой съученикъ въ Солунската гимназия, но по-младъ отъ мене. Още отъ 5-тия класъ започна да чете бунтовнически книги. Най-много се възхищаваше отъ френската революция. По природа буенъ, непокоренъ и гордъ, той бѣ непримиримъ и склоненъ къмъ крайни решения. Запискитѣ на Бакунина, които прочете съ увлѣчение, го тласкаха въ още по-голѣма крайность. Въ противоположность на Коце Кирковъ, сѫщо отъ Велесъ, който се отличаваше съ своята чиста, почти девическа красота, и Георги Богдановъ, който изпъкваше съ своята аристократичность, Орце бѣ здравъ, набитъ и упоритъ българинъ, чиято хубость намираше изворитѣ си въ абсолютната му вѫтрешна честность и непоквареность и въ непреклонната му решителность. Солунскитѣ атентати, които се извършиха въ навечерието на Илинденското възстание, дадоха последици, които съвсемъ не бѣха желателни, ала „гемиджиитѣ“ изпъкнаха като безподобни български юнаци, съ едно наистина, свръхчовѣшко презрение къмъ смъртьта.

Презъ есеньта на 1902 година завършихъ наукитѣ си въ Женева и се завърнахъ въ Радовишъ. Отъ 1 декемврий с. г. бѣхъ назначенъ въ прогимназията и за рѫководитель на Организацията въ гр. Кочани. Продължихъ революционния си занаятъ: легално, бѣхъ просвѣтитель, тайно — организаторъ на бунтъ и възстание. Работата потръгна. Но по нареждане на Централния Комитетъ наскоро трѣбваше да замина за Костуръ. На минаване презъ Солунъ, срещнахъ се съ Иванъ Гарвановъ, тогава секретарь и рѫководитель на Централния Комитетъ. По сѫщото време въ Солунъ заседаваха и делегатитѣ, които взеха решение да се вдигне възстание, тъй като положението въ Македония ставаше все по-неудържимо.

Следъ двудневно престояване въ Солунъ, получихъ директиви за подготвителнитѣ работи по въз-

станието и на 1 януарий 1903 година заминахъ за гр. Костуръ. Още презъ пъритѣ дни се срещнахъ съ нелегалнитѣ мѣстни ржководители Василъ Чекаларовъ, Пандо Кляшевъ и Лазо п. Трайковъ, тримата легендарни войводи, които се прославиха презъ Илинденското възстание, а по-късно загинаха въ борба съ поробителитѣ. Разисквахме надълго и опредѣлихме единъ общъ планъ на действие. По това време, Организацията въ Костурско бѣ извънредно силна. Този далеченъ български югозападенъ край бѣ изпълненъ съ борчески духъ и очакваше нетърпеливо обявяването на възстанието. Въоржжението, обаче, бѣ слабо. Трѣбваше да се съbeратъ по-голѣми срѣдства. Ние се чувствувахме така силни, щото започнахме да налагаме сжщински данъци и да взимаме пари дори отъ мѣстнитѣ бегове и отъ гъркоманитѣ. Родоотстжпницитѣ се опитаха да ме отровятъ, ала моето здраве и младость ме спасиха — организъмътъ ми бѣ достатъчно силенъ да прояви веднага противодействие и да преодолѣе последствията отъ отравянето.

Къмъ края на февруарий 1903 година, пристигна въ Костурско и Борисъ Сарафовъ, съ голѣма чета и много материали. Срещнахме се въ с. Бобища. Тукъ, въ селската черква направихме едно районно събрание, което остана като картина въ моята паметь. На срещата присжществуваше милиция отъ всички околни български села; пристигна и войводата Никола Андреевъ (Алайбей), съ своята чета. Въ блѣстяща офицерска униформа, готовъ вече за кървавия парадъ, красивъ и неотразимъ, Борисъ Сарафовъ произнесе слово, което разпали сърдцата и възбуди възторгъ и въодушевление у всички присжтствуващи. Дори старцитѣ почнаха да казватъ: „Вѣрваме вече, че е настжпилъ часътъ на свободата“. Никога не бѣхъ виждалъ Бориса така обаятеленъ. Наистина: „Хубость“!

Следъ събранието, оттеглихме се на съвещание и решихме да заминемъ заедно за Битолско, за да се срещнемъ съ Даме Груевъ, Пере Тошевъ и Лозанчевъ. Но трѣбваше да се установи единъ планъ за бързо купуване и доставяне на пушки отъ Гърция, тъй като въоржжението на района далечъ не бѣше достатъчно. Затова азъ трѣбваше да се завърна въ гр. Костуръ и

да се погрижа за тази работа, а Борисъ се зае да обиколи цѣлия Костурски край. По една случайность, бѣхъ арестуванъ още сѫщата нощь, когато стигнахъ въ града. По-късно узнахъ, че задържането ми се е дължало на сѫщинско предателство. Заловена била една организационна разписка за сто турски лири, които се искаха отъ братята Дервишъ и Селимъ бей. Споредъ еднолично разбирателство между мене и Селимъ бей, тѣ трѣбваше да дадатъ само 60 лири. Тази повѣрителна работа достигнала по нѣкакъвъ начинъ до ушитѣ на Костурския гръцки владика Германосъ и той ме издалъ на турцитѣ, затова ме арестуваха. Това ми разправи по-сетне, въ Битолския затворъ, самиятъ Селимъ бей. Знае се държането на гърцитѣ презъ Илинденикото възстание и непосрѣдствено преди него; нищо чудно, че Германосъ, който бѣ голѣмъ българомразецъ, ме е издалъ.

Следъ залавянето ми, точно „по протокола“, ме пребиха отъ бой и ме измѫчваха до безсъзнание, а следъ това ме заведоха пешкомъ до Леринъ и оттукъ, съ желѣзницата, ме откараха въ Битоля. Изправиха ме предъ окрѫжния сѫдъ и ме подведоха подъ най-строгия параграфъ (§ 58) — за държавна измѣна, като секретарь на Централния Комитетъ. Въ началото на м. юний ме осѫдиха много строго — да излежавамъ наказанието си на заточение (Калеибентъ). Обаче развилитѣ се наскоро събития, презъ възстанието и следъ него, попрѣчиха да посетя мало-азиатскитѣ крепости, презъ които минаха мнозина наши другари.

Следъ произнасянето на присѫдата ме поставиха въ централния затворъ, Катилхаането, кѫдето бѣ лежалъ, презъ 1902 година апостолътъ Даме Груевъ. Отъ тукъ го бѣха изпратили на заточение, следъ историческитѣ му срещи съ Гоце Дѣлчевъ. Изправени отъ двете страни на решетката, двамата наши великани сѫ водили дълги разговори — македонската борба не можеше да бѫде спрѣна дори и задъ решеткитѣ на затвора. Тия срещи станаха причина Даме да бѫде заточенъ. Освободиха го презъ пролѣтьта на 1903 година, тъкмо на време за да засили подготовката на възстанието.

По зла сѫдба, азъ попаднахъ въ затвора въ навечерието на Илинденската епопея и прекарахъ тамъ цѣ-

лото време на възстанието и нѣколко месеца следъ завършването му. Мжка ме ядѣше, че не можехъ да бжда при моитѣ другари и да взема активно участие въ въоржжената борба, ала нѣмаше какво да се прави.

Въ затвора бѣхъ, когато станаха солунскитѣ атентати. Въ затвора научихъ за преждевременната смърть на незамѣнимия Гоце. Съобщи ми го единъ отъ пазачитѣ, като ме запита, дали познавамъ този б а б а и т ъ Георги, който, споредъ думитѣ на неговитѣ другари албанци, изяждалъ на едно ядене цѣла фурна хлѣбъ. — Гоце Дѣлчевъ бѣ станалъ толкова легендаренъ, поради своята смѣлость и неуловимость, щото въ наивнитѣ представи на тия прости хорица неговата сила — бабаитликъ се свързваше съ приказната мълва за ненаситенъ апетитъ.

Скръбната весть за смъртьта на скжпия Гоце ме покърти дълбоко, не само поради личната ми привързаность къмъ него, но и поради това, че добре разбрахъ к о г о сме загубили. Безброй спомени възникнаха въ съзнанието ми . . . Ето, Гоце ме вика при себе си и ми казва: „Ципушевъ, бжди готовъ, кажи и на всички наши другари да се приготвятъ, защото ще образувамъ голѣма чета подъ мое войводство и ще отидемъ да се биемъ, заедно съ нашата войска, за поробенитѣ братя на северъ. За известно време ще обърнемъ гръбъ на Македония"... — Това бѣ презъ лѣтото на 1900 година, когато избухна голѣмиятъ конфликтъ между Ромъния и България, по поводъ убийството на Михайляну, редакторъ на в. „Адевърулъ"; войната изглеждаше предстояща. Изпъкна въ мисъльта ми, между многото други спомени, и единъ разговоръ, въ който Гоце ни обясни сжщностьта на нашата борба. Веднажъ, нѣколко души другари го запитахме: „А бе, Гоце, защо ние се боримъ за автономията на Македония и Одринско, когаво по-добре ще бжде да се боримъ за освобождаването имъ и обединяването имъ съ майката отечество"? Тогава Гоце ни отговори „Другари, не виждате ли, че сега не сме роби на разпадащата се вече турска държава, а сме роби на европейскитѣ велики сили, предъ които Турция подписа своята пълна капитулация въ Берлинъ. Затова трѣбва да се боримъ за автономията на Македония и Одринско, за да ги запазимъ въ тѣхната цѣлость,

като единъ етапъ за бѫдещето имъ присъединяване къмъ общото българско отечество". — Това бѣ ясната и точна преценка на Гоце за борбата на ВМРО. По-късно, голѣмиятъ вождъ на ВМРО, Тодоръ Александровъ, разбираше нашата борба по сѫщия начинъ — че автономията на Македония е само етапъ за присъединяването къмъ майката-отечество.

Гоце бѣ мъртавъ. Никога вече нѣмаше да видя великия български бунтовникъ, никога нѣмаше вече да мога да се порадвамъ на този хубавъ, кристално чистъ човѣкъ, моя най-скѫпъ рѫководитель и другарь, който ме обичаше като братъ . . . Въ килията, скръбьта ми бѣше още по-тежка. Утешавахъ се съ думитѣ: „Тозъ, който падне въ бой за свобода, той не умира" . . .

Помня добре това мое първо затваряне за по-дълго време, което прекарахъ въ Битолския затворъ. Турскитѣ зандани сѫ достатъчно описани, съ тѣхното първобитно устройство, нехигиеничность и типично ориенталско нехайство; съ тѣхнитѣ простички, понѣкога добродушни пазачи. Бакшишътъ изравняваше и улесняваше много нѣща. Макаръ и затворенъ, азъ успѣхъ да запазя връзкитѣ си съ външния свѣтъ и следѣхъ геройскитѣ подвизи на Илинденскитѣ борци, съ трепетъ и надежда. По споразумение съ Аце Доревъ, секретарь на Окрѫжния Комитетъ въ Битоля, заехъ въ затвора мѣсто, подобно на Дамета, въ 1902 год., и продължихъ организационната работа, по начертания отъ него пѫть. Азъ давахъ всички необходими сведения и нареждания, които можеха да подпомогнатъ нашата борба, а получавахъ отвънъ подробни известия за събитията и належащитѣ наставления. Презъ онѣзи бурни времена, въ тази трудна и опасна работа ме улесняваше много жена ми Екатерина, която идваше редовно два-три пѫти седмично и пренасяше шифрованата тайна кореспонденция. Рискътъ бѣ твърде голѣмъ. Но дѣлото бѣ свето. Тукъ, въ Битоля, жена ми изпълни своя обетъ да работи за свободата на отечеството си, като твърда и вѣрна българка. Тукъ, тя ми спаси и живота.

Ако „приходътъ" на затвора бѣ голѣмъ, не бѣ малъкъ и „разходътъ" — всѣки день изнасяха по де-

сетина мъртавци. Пребититѣ отъ бой затворници бѣха подложени на първобитното лѣчение на импровизиранъ лѣкарь въ затвора. Когато жена ми дойде за първи пѫть да ме види, тя се ужаси; бѣхъ на смъртно легло, пребитъ и смазанъ безъ всѣкаква сила. А управлението не позволяваше да дойде лѣкарь отвънъ.

Жена ми се разтревожила много. Тя веднага отишла при тогавашния австрийски консулъ въ Битоля и го помолила, съ сълзи на очи, да се застѫпи предъ властьта и да изпрати лѣкарска помощь. Нейнитѣ сълзи не отишли напраздно. Консулътъ се трогналъ и се застѫпилъ решително. Въ затвора дойде да ме прегледа българинътъ-лѣкарь, д-ръ Панделаки Христовичъ; благодарение на неговитѣ грижи и усилия, моето съвършено разнебитено здраве се възстанови.

Следъ потушаването на Илинденското възстание, затворитѣ се препълниха съ българи, политически престѫпници противъ турската държава. Продължихъ своята дейность, като изпращахъ редовно точни списъци за нашитѣ затворници, до Окрѫжния Комитетъ и до тогавашния български консулъ въ Битоля, моя бившъ учитель отъ Солунската гимназия, г. Андрей Тошевъ.

Скоро затворътъ така се препълни, че управлението се принуди да изпраща на заточение по-голѣми групи. Идваше и моятъ редъ. Обаче, размѣритѣ и продължителностьта на българската въорѫжена борба бѣха успѣли да разтърсятъ Европа. По настойчивитѣ ходатайства на европейскитѣ консули, султанъ Абдулъ-Хамидъ даде широка амнистия на всички осѫдени дейци около и презъ Илинденското възстание. Въ Битоля указътъ се получи на 4 априлъ 1904 година. Пуснаха ме на свобода.

Прекарахъ повече отъ година въ турския затворъ, но нито подозирахъ тогава, колко кратъкъ ще ми се струва той, въ сравнение съ по-сетнешнитѣ сръбски зандани, които сѫдбата ми бѣ предопредѣлила. Турцитѣ все пазѣха известно господарство и благородство: тѣ имаха човѣшко състрадание къмъ изпадналитѣ въ беда хора, може-би и поради тѣхния особенъ фатали-

зъмъ. Турскитѣ пазачи, въ повечето случаи, бѣха добродушни хора, и тѣхниятъ фанатизъмъ не може да издържи никакво сравнение съ упоритото озлобление на сръбскитѣ тъмничари.

Следъ освобождаването ми отъ Битолския затворъ, заминахъ при родителитѣ ми въ гр. Радовишъ, за да си почина, да се посъвзема отъ преживѣнитѣ сътресения, а, най-важното, да продължа своята организационна дейность. Отъ сега нататъкъ намъ ни предстоеше усилена работа за заздравяване на ранитѣ, нанесени отъ терора, преди възстанието. Трѣбваше да се стегнатъ разстроенитѣ редици и да се възстанови напълно мрежата на Организацията. Освенъ тайната комитска дейность, която се възобнови въ кѫсо време, налагаше се пълно преустройство на силитѣ на Организацията. Тогава започнахме да групираме селянитѣ и еснафитѣ на кооперативни начала, разбира се, споредъ възможноститѣ, при тогавашнитѣ тежки условия. Въодушевляваше ни мисъльта, че Илинденското възстание бѣ голѣма наша победа, както и обстоятелството, че Организацията успѣ да го завърши съ една истинска демобилизация на бойнитѣ сили. Ранитѣ бѣха тежки, но не и сѫдбоносни. Съ нова енергия се заловихме за работа. Въ по-голѣмитѣ села на Щипско, Радовишко и др. райони образувахме спестовни каси, съ главна цель: откупуване на чифлицитѣ и справедливо разпредѣление на земята между малоимотнитѣ земедѣлци. Еснафитѣ, пъкъ, организирахме за защита на тѣхнитѣ професионални интереси. По този начинъ, подъ най-безопасенъ външенъ видъ, ние сплотявахме и ободрявахме организационнитѣ редове. Идеята бѣ на Мише Развигоровъ, видния български революционеръ, който, заедно съ Йосифъ Даскаловъ, отъ Кратово, бѣ единъ отъ голѣмитѣ български мѫченици на Винишката афера.

Мише Развигоровъ бѣ почналъ революционната си дейность като учитель въ гр. Щипъ. Следъ като издържа съ непоколебима твърдость страданията при Винишката афера, той прекара дълги години въ затворъ и заточение. Когато бѣ пуснатъ на свобода, по

силата на амнистията отъ м. априлъ 1904 година, Развигоровъ се завърна въ родния си градъ и мина въ нелегалната организация, като щипски, а по-късно като окрѫженъ скопски войвода. Мише събра около себе си нѣколцина интелигентни четници, все бивши учители, като Славко Гърличковъ, Дим. Недковъ, Гьошо Гочевъ и др., всички отъ гр. Щипъ. Въ четата на Развигорова изпъкна на първо мѣсто моятъ шурей Тодоръ Александровъ, по-сетнешния вождъ на ВМРО.

Организационната работа следъ Илинденското възстание бѣ мѫчна, но необходима и плодородна. Обаче, трѣбваше да се снове постоянно по селата и съседнитѣ градове, а това възбуждаше основателни подозрения у турцитѣ. Затова, до края на 1905 година бѣхъ арестуванъ три пѫти, но, по липса на доказателства, освобождаваха ме следъ нѣколкодневно задържане и разследване. Това бѣха дребни станции въ моя животъ, едва забележими въ сравнение съ по-сетнешнитѣ дългогодишни престоявания въ сръбскитѣ затвори.

За новата учебна година 1904/1905, Екзархията ме назначи за учитель въ Битолската мѫжка гимназия; ала тукъ се задържахъ само два дни, понеже полицията ме върна обратно въ Радовишъ, по особено нареждане на губернатора Хюсни Хилми Паша.

Презъ лѣтото на 1904 година въ Скопския вилаетъ бѣха пристигнали австрийски офицери, за реорганизиране на турската жандармерия, съгласно т. н. „Мюрцщегски реформи", които великитѣ сили наложиха на Турция следъ Илинденското възстание. По нареждане на върховната имъ властъ, австрийскитѣ офицери бѣха много внимателни къмъ насъ, българитѣ, особено къмъ рѫководнитѣ лица на организацията. Въ много рисковани случаи тѣ ни услужваха и помагаха. Продължихме организационната си дейность. ВМРО все повече възстановяваше силитѣ си. Така минаха година и половина, безъ особени приключения. Сновѣхме непрестанно по градове и села.

Въ началото на мартъ 1906 г., една късна вечерь, бѣхъ заловенъ отъ военния патрулъ край с. Войславци. Този день, заедно съ още двама учители, бѣхме на другарска среща и заседание съ районната чета. Раз-

бира се, че бѣхме тормозени, а следъ това ни изпратиха на сѫдъ въ Скопие. За трети пѫть попаднахъ въ турски затворъ. Трѣбваше четири месеци да се измѫчваме изъ скопскитѣ зандани, догдето най-после сѫдътъ произнесе оправдателна присѫда, по липса на доказателства.

Следъ освобождението ми, на връщане отъ Скопие, се задържахъ за известно време въ Щипъ, кѫдето Петко Пенчевъ издаваше организационния вестникъ „Революция". Останахъ при него да му помагамъ. За мое нещастие, наскоро полицията въ Солунъ залови въ сандъци за яйца връзки отъ вестника, предназначени за Солунъ и Битоля, заедно съ нѣколко шифровани писма до Централния Комитетъ. Опитахъ се да залича диритѣ си и заминахъ веднага за Радовишъ, ала само следъ три дни пристигна отъ Солунъ личниятъ полицай на губернатора Хилми-паша, придруженъ отъ двама експерти по български езикъ. Тѣ обискираха моята стая въ бащината ми кѫща, взеха нѣколко тетрадки и още сѫщата нощь ме закараха въ Солунъ.

Отново се надвеси надъ мене сѣнката на дългъ затворъ. Цѣли 38 дни ме държаха изолиранъ въ подземията на Солунския сарай. Два пѫти дневно бѣхъ разпитванъ отъ специална следствена комисия, подъ председателството на Халилъ-ефенди, отъ гр. Видинъ. Искаха да откриятъ централния шифъръ и онзи на Щипския революционенъ окрѫгъ, а така сѫщо кѫде и кой издава в. „Революция". Тогава щѣхъ да пострадамъ много, ако не бѣ интервенцията на австрийския консулъ Пара, който ни помагаше много още отъ Скопие. Освободиха ме. Изнемощѣлъ и изстрадалъ, върнахъ се въ Радовишъ, но скоро се видѣхъ принуденъ да забегна въ София на лѣчение и почивка.

Въ София си поотдъхнахъ отъ преживенитѣ тревоги. Въ края на м. септемврий с. г. (1906) получихъ назначение за учител въ девическата гимназия въ гр. Силистра. Тукъ прекарахъ две години спокоенъ животъ. Отморихъ се добре. Съвзе се и жена ми, която се бѣ много намѫчила.

Следъ обявяването на „Хуриета" (младотурската революция отъ м. юний 1908 г.) се завърнахъ въ Ма-

кедония, съ надеждата, че ще има по-добри условия за работа. Екзархията ме назначи за учитель въ девическата гимназия въ гр. Скопие, а после — и въ педагогическото училище. Тукъ преживѣхме почти цѣли петь години, отново изложенъ на постоянни рискове и преследвания, тъй като продължихъ старата си организационна дейность. На два пѫти Младотурскиятъ Комитетъ бѣ опредѣлилъ терористи да ме убиватъ, но избѣгвахъ щастливо опасностьта. Положението, обаче, се влошаваше всѣка година и стана особено мѫчително презъ време на обезорѫжителната акция, чрезъ която младотурцитѣ се опитаха да сломятъ българската сила (1910 г.). Отново бѣхъ изложенъ на смъртенъ рискъ, но пакъ се спасихъ, по щастливо предопредѣление. Жена ми Екатерина, която винаги е била не само твърда македонска българка, но и дълбоко вѣрующа жена, за втори пѫть ми спаси живота.

Всѣко лѣто ние прекарвахме ваканцията при моитѣ родители въ Радовишъ. Този пѫть, обаче, жена ми имаше страшно предчувствие — Божие предупреждение, поради нейната вѣра въ Бога.

Въпрѣки моето силно желание да отидемъ въ Радовишъ, Екатерина ме замоли така настойчиво да избѣгнемъ това, щото азъ отстѫпихъ. По нейно искане, отидохме да лѣтуваме въ манастира „Св. Богородица“ въ с. Матка, Скопско, — мѣсто тихо и по това време отдалечено отъ водовъртежа на събитията

По-късно научихме отъ братанеца ми Костадинъ, че властитѣ на нѣколко пѫти ме търсили въ Радовишъ, ясно е, какво би било. За втори пѫть Богъ ме спаси отъ явна смърть.

Младотурскиятъ превратъ въ 1908 година бѣ опитъ на по-напредничавитѣ турски интелигенти да затвърдятъ разклатената турска империя и да възстановятъ нейната бойна сила.

Въ първитѣ дни на обявената свобода — „Хуриетъ“, и у българи, и у турци се прояви сѫщинско опиянение. Хората се прегръщаха по улицитѣ, като

че бѣ обявено братство между поробители и поробени. Нѣкои наивни българи вѣрваха, че тази революция ще успѣе да унищожи старата система на управление на турскитѣ султани, че измѫчена Македония ще заживѣе новъ животъ на свобода, правда и стопански възходъ, заедно съ цѣлата турска империя; други българи станаха дори вѣрни сътрудници на младотурцитѣ; но мнозинството долавяха сѫщностьта на извършения превратъ. Създаде се една особена, възбудена и неустойчива обстановка. Но едва минаха нѣколко месеци и се появиха първитѣ признаци, че младотурската „революция", е, въ сѫщность, една ловка измама за всички свободолюбиви надежди. Това стана особено ясно следъ разтурянето на българскитѣ конституционни клубове, които бѣха изникнали съ поразителна бързина. Край на първоначалното замайване постави обезорѫжителната акция, предприета найнапредъ въ Щипско и Радовишко, а следъ това обхвана постепенно цѣла Македония. Новитѣ турски управници свалиха маскитѣ си и се запретнаха да обезвредятъ най-опасния си противникъ — българитѣ. Малко преди този последенъ турски походъ въ Македония, шуреятъ ми Тодоръ Александровъ, който бѣше околийски училищенъ инспекторъ, напусна Скопие и мина въ България. Отъ този моментъ той застана въ първитѣ редици на боробата за възстановяване на разнебитената нелегална организация и възобновяване на българското противодействие въ Македония. Следъ Тодора напустна Скопие и Христо Матовъ, известниятъ македонски революционеръ, който сѫщо бѣ разбралъ младотурската игра.

„Хуриетътъ" нанесе голѣми поражения въ редоветѣ на Организацията, тъй като подлъга мнозина нелегални бойци да се разкриятъ сами предъ турската власть. Младотурцитѣ, като по-буденъ елементъ въ западаща Турция, разбираха силата на българския напредъкъ и изостаналостьта на своето турско население, която изпъкваше особено силно въ Македония. Но тѣ останаха истински поразени, когато разбраха могѫществото на ВМРО и единностьта на българитѣ; затова се помѫчиха да разнебитятъ цѣлото българско дѣло.

При това положение, налагаше се да се възстановятъ въ най-кратко време бойнитѣ сили на Организацията и да се изплете отново разпокъсаната бунтовническа мрежа. Отъ това време Тодоръ Александровъ вече се очерта като вождъ на ВМРО. Той влѣзе въ Македония, съ чета, още презъ есеньта на 1910 г. и почна да възстановява бойнитѣ кадри на Организацията, а презъ 1911 година организира атентатитѣ въ Кочани, Щипъ, Радовишъ, Кукушко и въ самия Солунъ, — непосрѣдствено въ навечерието на Балканската война. Борбата започна отново, съ голѣмо ожесточение. Нѣмаше време за губене. Ала скоро настѫпиха събития, които измѣстиха българо-турския двубой въ съвсемъ нова посока.

Балканската война ме завари въ Скопие. Очаквахме да дойдатъ наши войски и се готвѣхме да ги посрещнемъ. Къмъ срѣдата на октомврий 1912 година, голѣма група българи, граждани, учители, учителки, девойки, младежи, излѣзохме вънъ отъ града да посрещнемъ освободителнитѣ войски. Но като видѣхме, че идватъ само сръбски войници, радостьта ни се помрачи въ единъ мигъ. Оклюмнахме. Вѣнцитѣ и букетитѣ бидоха разпокъсани и захвърлени въ кальта. Побързахме да се върнемъ въ града. Всички мълчаха.

Още съ дохождането си, сърбитѣ се проявиха като завоеватели и почнаха да вършатъ золуми надъ населението. Тежка сѣнка падна надъ Скопие. Само 2-3 дни следъ влизането имъ въ града, единъ сръбски кандидатъ офицеръ, съ трима войника, нарочно ме потърси въ кафенето и ме предизвика до кипване, съ своитѣ непомѣрни сръбски самохвалства и дръзки наздравици и честитки. Не можахъ да се въздържа и вдигнахъ, на свой редъ, чашата си за здравето на българската войска и нейния Върховенъ Вождъ Царь Фердинандъ. Сърбитѣ не успѣха да прикриятъ озлоблението си и почнаха нѣщо да мърморятъ помежду си. Въ сѫщия моментъ, съдържательтъ Тополовъ, който успѣлъ да долови, какво си говорятъ, ми прошепна:

„Ципушевъ, върви си". Измъкнахъ се незабелязано презъ задната врата на кафенето.[1]

Тази неприятна случка разкри сръбскитѣ намѣрения спрямо мене. Благодарение на дългата си опитность, нито се опитахъ да се самозалъгвамъ, а напустнахъ неусѣтно града и, презъ Кавадарци, отидохъ въ Солунъ, кѫдето ме чакаше шуреятъ ми Тодоръ Александровъ. Следъ размѣна на мисли по изпълнение на окрѫжното на Централния Комитетъ за разрешаване на аграрния въпросъ и бързото ликвидиране съ чифликчийството, наложи се да замина за Струмица, Радовишъ и Щипъ, кѫдето ме очакваше усилена работа.

Презъ време на междусъюзническата война, въ която България се опита да защити своитѣ права и да възвърне измѣнически похитената свобода на своитѣ измѫчени синове, останахъ въ Радовишъ до последния моментъ. Съ помощьта на Дим. Недковъ образувахме връзки и канали за разузнаване въ тила на сръбската войска въ Тиквешко, Велешко и Скопско. Полученитѣ сведения изпращахме на генералъ Ковачевъ и въ Щаба на Македоно-Одринското опълчение. По зла участь, героичната борба на България остана напраздна. Очакваха ни нови борби и теглила.

[1] При подобна обстановка, учительтъ Лютвиевъ бѣ убитъ въ Прилѣпъ, само за това, че вдигналъ наздравица за Царь Фердинандъ.

II. ПОДЪ РѪКОВОДСТВОТО НА ТОДОРЪ АЛЕКСАНДРОВЪ (1913 ДО 1918 ГОД.).

Следъ злощастния край на междусъюзническата война бѣхъ принуденъ да емигрирамъ въ София съ семейството си. Тукъ се събрахме голѣма часть отъ прокуденитѣ македонски българи и образувахме веднага единъ Комитетъ за подпомагане и настаняване на нашитѣ бѣжанци. Въ края на лѣтото на 1913 година, заедно съ отстѫпващитѣ български войски и непосрѣдствено преди сключването на мира, една грамадна вълна сломени и материално съсипани българи нахлу въ свободното Царство, между които и цѣлото население на българската крепость Кукушъ, който гръцкитѣ нападатели изгориха съ истинско остървение.

Преди всичко, заехме се да съберемъ и систематизираме данни по злодеянията, извършени отъ сръбскитѣ и гръцки войски и власти, следъ разгрома на Турция и презъ време на войната на Сърбия и Гърция противъ България. Като секретарь на този Комитетъ, заедно съ Георги Баждаревъ, посетихме повечето легации на великитѣ сили въ София, за да имъ изложимъ нашето нещастно положение, въпрѣки даденитѣ грамадни жертви, та да се въздействува върху решенията на Букурещката конференция. Обаче, позорниятъ договоръ за миръ угаси у насъ искрицата надежда за завръщане въ родния край — то стана невъзможно. По-голѣмата часть отъ насъ останаха въ свободна България, съ нищожни изключения.

Ала нещастията, които ни сполетѣха, както и неправдата, извършена въ Букурещъ надъ цѣлия български народъ, не можаха да сломятъ духа ни и вѣрата въ нашата кауза. Волята за борба не бѣ разбита. Още димѣха пожарищата въ нещастна Македония, когато, следъ нѣколко срещи и съвещания между Тодоръ

Александровъ, Хр. Матовъ, П. Яворовъ, Петре Кушевъ и др., се взе решение да продължимъ нелегалната борба противъ новитѣ потисници на нашата родина. Почнахме да стѣгаме редоветѣ и да се готвимъ за нови действия. По желание на Тодоръ Александровъ, почнаха се разговори и се постигна помирение между насъ и върховиститѣ. На срещата присѫтствуваха: Тодоръ, Матовъ, Протогеровъ, Атанасовъ и азъ. Помирихме се, като рѫководната роля остана въ рѫцетѣ на ВМРО, на чело съ Тодора.

Тодоръ Александровъ бѣ голѣмъ революционеръ, предопредѣленъ отъ рождение за истински водачъ. Той бѣ достоенъ синъ на своя баща, Александъръ п. Орушовъ, учитель, революционеръ и пламененъ проповѣдникъ, когото народътъ почиташе толкова много, че го наричаше „новия апостолъ Петъръ". И наистина, Алекасандъръ п. Орушовъ бѣ бълг. апостолъ, който горѣше отъ любовь къмъ своя народъ и въ чиято душа идеята за служба Богу се свързваше мистично съ идеята за българската борба, както у всички възрожденци и революционери, чието дѣло той продължаваше; всички тѣ бѣха дълбоко вѣрующи, твърди и вѣрни български борци; идеализмътъ рѫководѣше всичкитѣ имъ дѣла; Богъ ги водѣше въ тѣхния жертвенъ пѫть.

Тодоръ Александровъ започна своята легална дейность като учитель и като организационенъ рѫководитель въ Кратово, Щипъ — Ново-село и Кочани, кѫдето го залавятъ, въ навечерието на Илинденското възстание. Скопскиятъ окрѫженъ сѫдъ го осѫди на дълги години строгъ тъмниченъ затворъ, така че той прекара възстанието и цѣлата 1903-та година въ известния страшенъ занданъ, Скопския Куршумли-ханъ, гдето е билъ подложенъ на нечувани мѫки и побоища. Тодоръ издържа непоколебимо всички страдания. Дълго време е прекаралъ въ мрачна и влажна килия. Това подрови неговото здраве и помрачи неговата жизнерадость, но му даде оная закалка, която го издигна като незамѣнимъваждъ на Организацията. Тъмницата му придаде познатия на всички неговъ ликъ — суровъ, мълчаливъ,

съ огненъ и съсрѣдоточенъ погледъ — за цѣлия му понататъшенъ животъ. Следъ амнистията отъ м. априлъ 1904 година, Тодоръ Александровъ стана нелегаленъ борецъ въ четата на Мише Развигоровъ, после — кочански войвода, а следъ убийството на Мише — окрѫженъ скопски войвода. Скоро следъ „Хуриета" Тодоръ изпъква въ най-първитѣ редици на Организацията и въ кратко време зае мѣстото на истински върховенъ вождъ на ВМРО. Мнозина го знаятъ, та нѣма защо да се изтъква неговата дарба да привлича смѣлитѣ хора и да създава фанатизирани бойци, готови да влѣзатъ и въ огъня, нито пъкъ качествата му на водачъ, — неговата неукротима воля, политически усѣтъ и неизмѣнна твърдость въ преследване на цельта. Той стана страшилище за българскитѣ врагове, и неговото име постепенно се превърна въ легенда за най-тежкитѣ, най-суровитѣ борби на ВМРО, когато я поведе въ бой, за трети пѫть, по време на едно всеобщо обезсърдчение. За жалость, той падна убитъ точно тогава, когато бѣ най-необходимъ.

Времето отъ края на междусъюзническата война до влизането на България въ Европейската война бѣ, нагледъ, една пауза, но за насъ не бѣ никаква почивка. Борбата се възобнови, при по-тежки условия, отколкото въ Турско.

На 1 януарий 1914 година азъ поехъ длъжностьта председатель на окрѫжната постоянна комисия въ новоосвободения Струмишки окрѫгъ. Като такъвъ, трѣбваше да бѫда членъ въ Комитета по настаняване на бѣжанцитѣ отъ поробена Македония. Тази почетна длъжность изпълнявахъ съ усърдие, защото съ това облекчавахъ поне отчасти страданията на много прокудени български семейства.

Съ пристигането ми въ Струмица поехъ и рѫководството на струмишкия революционенъ пунктъ. Подпомагаха ме Никола Георгиевъ и Димитъръ Недковъ. Ние събрахме всички стари хѫшове и комити за нова революционна борба. Всичко ставаше въ съгласие и споредъ директивитѣ на Тодоръ Александровъ, който ни снабдяваше съ срѣдства и орѫжие. Първоначално минаха границата малки, разузнавателни чети, които, подпомагани отъ опитни куриери,

възобновиха мѣстнитѣ вжтрешни организации и старитѣ наши канали. Като близъкъ човѣкъ на Тодора, азъ бѣхъ неговъ довѣренъ помощникъ и подписвахъ всички заповѣди по изпращане на четитѣ, тѣхното снабдяване и, изобщо, всички нареждания по организирането на необходимитѣ терористически действия противъ сръбскитѣ и гръцки поробители. Разбира се, всичко ставаше подъ върховното ржководство на Тодора.

По сжщото време за насъ бѣ вече ясно, че пжтьтъ за освобождаването на Македония върви успоредно съ пжтя на срѣдноевропейскитѣ сили, тъй като Съглашението упорито защищаваше Сърбия и Гърция. Затова, организирахме постепенно и едно истинско разузнаване въ тила на нашитѣ врагове, което се разшири въ навечерието на влизането ни въ войната, а още повече — следъ създаването на Солунския съглашенски фронтъ. Първоначално, обаче, главната задача бѣ да се добиятъ сведения за положението въ поробената
да се добиятъ сведения за положението въ поробената
българска земя. Съобщенията, които получавахме, бѣха препълнени съ данни за ужасни издевателства надъ нашето население въ Македония. Сръбската и гръцка администрация, жандармерия и специално организирани терористически банди бѣха подложили нашитѣ братя на нетърпимъ гнетъ.

За действията на сръбскитѣ власти бѣхъ особено изненаданъ отъ следния фактъ: тѣ, като видѣли подавляващето болшинство на българския народъ въ Македония, почнали да облагодетелствуватъ турцитѣ и да ги насочватъ противъ нашитѣ. За тази цель, бѣха прибрали въ своитѣ терористически банди, а сжщо и като стражари, много турци, известни като насилници презъ султанския режимъ. Напримѣръ: въ Тиквешко и Велешко тѣхенъ агентъ-провокаторъ бѣше Ядта, който, съ смѣсена чета отъ сърби и турци, бѣ извършилъ ужасни насилия и нѣкои убийства на видни българи, особено по селата. Въ Радовишко бѣха прибрали Ризата отъ с. Конче, а по селата край Вардара, около Демиръ-Капия, имъ служеше Исанъ-Капитанъ. Въ специаленъ докладъ до Тодора, обърнахъ му внимание, че се налагатъ бързи действия за разбирател-

ство съ Младотурския Комитетъ въ Цариградъ, който тогава имаше пълната власть въ Турция. Направихме временно споразумение, което се оказа много полезно. Младотурцитѣ образуваха въ Цариградъ отдѣленъ Комитетъ, на чело съ Арифъ-Таксимъ-бей, отъ Гюмурджина. Турцитѣ изпратиха веднага петь малки четици, които, придружавани и упѫтвани отъ наши чети и куриери, минаха въ Радовишко, Щипско, Тиквешко и Дойранско.

Успѣхътъ на общата акция бѣ грамаденъ. Турцитѣ се отказаха да служатъ на сръбската кауза, нѣщо повече, въ тѣхнитѣ села намираха приемъ и нашитѣ чети и бѣжанци; така сѫщо много турци емигрираха при насъ и се записаха въ нашата нелегална организация. Така, не само отстранихме единъ противникъ, но го спечелихме и за сътрудникъ. По-късно, заедно съ четници-турци, извършихме прочутия Валандовски атентатъ.

Първитѣ месеци на 1915-та година минаха въ истинска предвоенна трѣска. Настѫпи време за по-голѣми действия. На 16/29 мартъ, срещу Велики петъкъ, ние извършихме голѣмия Валандовски атентатъ, който повдигна много шумъ, тъй като сърбитѣ дадоха тежки жертви. Акцията бѣ добре подготвена. Въ нея взеха участие 1500 души четници, българи и турци. Главенъ обектъ бѣ бомбардирането на моста подъ гара Удово. Тогава водихме борба две нощи и единъ день съ сръбската войска и милиция, въ цѣлата Валандовска долина, като предварително бѣха отнети два сръбски топа, насочени срещу самата граница. Само въ Валандово паднаха убити 150 сръбски подофицери и войници, съ единъ майоръ и нѣколко други офицери. За Сърбия това бѣ голѣмъ ударъ, който, при това, показа силата на ВМРО. Разбира се, рускиятъ пълномощенъ министъръ въ София, Савински, направилъ протестъ предъ министъръ-председателя д-ръ Радославовъ, та той ме извика на личенъ докладъ. Моитѣ обяснения бѣха подкрепени отъ Баучеръ и отъ братя Бъкстонъ, които бѣха идвали въ Струмица, кѫдето видѣха съ очитѣ си трогателни картини на измѫчени старци, жени и деца, прогонени отъ сръбския терорь, и то повечето отъ Валандовската долина.

Като реакция противъ сръбскитѣ насилия, ние извършихме и други атентати, на мостоветѣ край Гевгели, Карадагъ, подъ Велесъ и др., а така сѫщо организирахме и екзекутивни чети противъ бандитѣ на Иванъ Бабунски и Василия Търбичъ. Обаче тия пладнешки разбойници, безмилостни мѫчители на българското население, успѣшно се изплъзваха отъ нашитѣ капани, защото действуваха денемъ и подъ пълната закрила на сръбската властъ.

Последнитѣ кратки бележки за атентатитѣ сѫ направени, защото иматъ връзка съ сѫденето ми въ гр. Щипъ отъ сръбскитѣ сѫдебни власти следъ края на Европейската война. По-нататъкъ азъ ще се постарая да изложа моитѣ спомени за теглата, които претърпѣхъ въ сръбскитѣ затвори, а сѫщо и нѣкои по-интересни събития, които се случиха презъ 19-тѣ години на моя затворнически животъ въ бивша Югославия.

По едно време, още докато бѣхъ въ Нишкия затворъ, азъ започнахъ да си водя кратки бележки въ хронологически редъ, нѣщо като дневникъ, но въ последствие бѣхъ принуденъ да ги унищожа понеже тогава се считаше за голѣмо престѫпление да притежавашъ моливъ и тетрадка, а камо-ли да водишъ затворнически дневникъ. А по-късно, когато ме премѣстиха въ други затвори, положението ми стана още по-тежко.

Въ настоящитѣ спомени описвамъ всичко накратко, като не отбелязвамъ голѣма часть отъ моитѣ страдания, за да не бѫда отегчителенъ. Обаче и отъ това, което давамъ, любезниятъ читатель ще може да си представи, какво може да понесе човѣкъ, особено българинъ, когато великитѣ народни идеали поддържатъ духа му и въ най-тежкитѣ минути.

1917 г.
У дома срѣдъ семейството си преди фаталната дата

III. ФАТАЛНАТА ДАТА.

Рухването на нашия фронтъ презъ септемврий 1918 година стана причина да се оттегля отъ Струмица въ Горна-Джумая, кѫдето ме завари примирието. Въпрѣки размѣра на претърпеното поражение, ние живѣехме съ надеждата, че справедливата българска кауза ще бѫде поне до известна степень зачетена, че международното право ще бѫде уважавано и че точкитѣ за самоопредѣление на народитѣ — поне отчасти изпълнени. Споредъ нашитѣ разбирания, най-малко можехме да допустнемъ, че велики сили-победителки ще се отдадатъ на отмъщение надъ отдѣлни лица, чийто грѣхъ е билъ само този да служатъ на своята родина и на своя народъ. — Горчиви илюзии, които трѣбва да бѫдатъ поука за всѣкиго!

Първитѣ дни ние не можехме да предвиждаме бѫдещето развитие на събитията, защото тогава липсваше примѣра, който можемъ да имаме предъ видъ сега. Ето защо, когато презъ м. октомврий 1918 година министърътъ на вѫтрешнитѣ работи, М. Такевъ, издаде телеграфическа заповѣдь до всички чиновници да се завърнемъ въ Струмица, азъ почнахъ да се готвя спокойно за пѫть. Толкова повече, че Струмишкиятъ окрѫгъ влизаше въ България преди започването на войната, пъкъ имаше вече и примирие.

Сѫщия день говорихъ по телефона и съ шурея ми Тодоръ Александровъ. Той ми каза: „Зная за министерската заповѣдь: говорихъ и съ делегатитѣ по Солунското примирие. Понеже тукъ се пустна слухъ, че Македония ще бѫде временно окупирана отъ английски и френски войски, догдето се реши окончателната и сѫдба, голѣма часть отъ нашитѣ чети и войводи почнали да се връщатъ по роднитѣ си мѣста, презъ Кюстендилъ и Струмица. Отъ друга страна

чухъ, че гръцки и сръбски войски навлизатъ по долината на Вардара и къмъ Битоля. Утре ще получишъ писмено нареждане". При този телефоненъ разговоръ присѫтствуваше генералъ Златаревъ, който се обърна къмъ мене и приятелски ми забеляза: „Рано е да отивашъ въ Струмица". — Нѣщо ме жегна вѫтрешно, но мина като бегла сѣнка.

На следния день, четникътъ Георги Толевъ, отъ Алековата чета, ми донесе писмо отъ Тодора, съ приблизително следното съдържание: „Замини за Струмица, за да спасишъ положението. Спри завръщането на нашитѣ хора. Разузнавай и бързо донеси за действията на сърби и гърци, понеже тукъ се пръскатъ тревожни слухове". Безъ да слушамъ молбитѣ на моитѣ жена и дете и приятелскитѣ съвети на генералъ Златарева, азъ се завърнахъ въ Струмица, заедно съ своя другарь Димитъръ Недковъ. Тамъ намѣрихме и Никола Георгиевъ. Нашата администрация и останалитѣ ведомства бѣха вече по мѣстатата си. Сърби нѣмаше. Но за мое нещастие, имаше вече английско комендантство, съ нѣколко войника отъ тѣхната военна жандармерия. Въ сѫщность, това трѣбваше да действува успокоително, като гаранция, че условията на примирието ще бѫдатъ зачитани. Все пакъ, нѣкаква смѫтна тревога ме раздвижи, ала скоро я превъзмогнахъ.

Английскиятъ комендантъ въ Струмица, запасенъ поручикъ, нѣкой си Хюсъ отъ Лондонъ, не ми се понрави. Неговата любезность ми се стори фалшива, неговата коректность — съмнителна. Този слабъ и бледенъ човѣкъ, съ свѣтли, безстрастни очи, бѣ жандармерийски офицеръ, т. е. единъ отъ помощнитѣ органи на британското разузнаване. Трѣбваше да бѫда нащрекъ. Но задачата, която ми бѣ възложена, поглъщаше цѣлото ми внимание. По-късно чухъ, че поручикъ Хюсъ не билъ дори чистъ англичанинъ; майка му била гъркиня. Дали е вѣрно, не зная.

На третия день следъ пристигането ми въ Струмица, случайно се срѣщнахъ съ поручикъ Хюсъ на улицата. Като чу името ми, — после ми стана ясно че му е било добре известно, той се приближи до мене, представи ми се и ми заговори учтиво на френски

езикъ. Следъ кратъкъ разговоръ, покани ме да отида съ него до комендантството, за да ми даде френски вестници, които получавалъ отъ Солунъ. Срещнахме се следъ това нѣколко пѫти и водихме доста дълги разговори. Главната тема на разискване бѣше Европейската война и причинитѣ за намѣсването на България. Естествено, зачекнахме и Македонския въпросъ. Поручикътъ бѣ напълно коректенъ. По-късно разбрахъ, че неговата учтивость и обективно разискване по тѣзи въпроси сѫ били капанъ за мене, скроенъ предварително и изпълненъ съ велзевулскитѣ маниери, присѫщи на неговата раса.

Въ началото на ноемврий, презъ Струмица мина малка група френски офицери, на чело съ единъ полковникъ. Потърсиха удобно мѣсто за почивка и обѣдъ. Приехъ ги въ моя кабинетъ, въ помѣщението на окрѫжната постоянна комисия. По изрично желание на полковника, останахъ по-дълго време, за да поприказваме. Разговорътъ ни се въртѣше около войната. Къмъ края на обѣда, пледирайки нашата кауза, азъ казахъ: „Макаръ и малка, България бѣ принудена да се намѣси въ Европейската война, за да изпълни своя националенъ блѣнъ — освобождението на Македония и обединението на българския народъ". Полковникътъ нервно възрази: „Вашата малка България е причината да се продължи тази война съ цѣли две години. Затова вие трѣбваше да понесете до края тежко наказание. Но изстѫпленията на сръбскитѣ, както и на гръцкитѣ войници заставиха нашата главна квартира, а сѫщо и английската, да спремъ тѣхното нахлуване въ старитѣ предѣли на България". Сѫщевременно ми разказа примѣри за грабежитѣ и вилненията на гръцкитѣ войски въ нѣкои български села отъ Гевгелийска, Тиквешка и Радовишка околии, като завърши съ думитѣ: „Господине, тѣ ограбиха, оплячкосаха всичко, всичко" . . .

Следъ заминаването на френскитѣ офицери, поручикъ Хюсъ ме покани да направимъ разходка съ коне изъ полето, като съ това искаше да покаже нѣкакво свое благоволение къмъ мене, но азъ отклонихъ това чудно предложение. Почнахъ да подозирамъ смѫтно скрититѣ му намѣрения, тъй като нѣкои мои другари

ми съобщиха, че вечерно време при него отивали съмнителни лица, особено турци, и че той ги разпитвалъ за мене и дѣлата ми преди и презъ войната. Решихъ да напустна Струмица.

На фаталната за мене дата, 6 ноемврий 1918 година, още рано зараньта се приготвихъ да замина за София. Обаче трѣбваше предварително да участвувамъ въ едно заседание на окрѫжната реквизиционна комисия. На излизане отъ заседанието при мене дойде поручикъ Хюсъ — навѣрно бѣ узналъ, че ще заминавамъ отъ Струмица — и ме покани най-вежливо и любезно, да отида до неговата квартира, за да ми даде нови френски вестници и да ми съобщи нѣкои новини. За голѣмо мое нещастие, уловихъ се въ клопката. Още при влизането ми въ комендантството, отзадъ вратата излѣзнаха четирма английски войници, съ натъкнати ножове на пушкитѣ, обградиха ме и ме поканиха да се предамъ. Развълнуванъ и възмутенъ, гнѣвно казахъ на поручика: „Това ли е вашето прословуто джентлементство“? — Тогава той заповѣда на други, двама войника да ми свържатъ рѫцетѣ и краката. Всичко се свърши въ нѣколко минути, понеже е било предварително подготвено.

Сѫщия день пристигнаха още нѣколко войници отъ английското жандармерийско отдѣление, понеже комендантътъ се уплашилъ, да не би презъ нощьта да дойдатъ въорѫжени мои другари и да ме освободятъ. Привечерь арестували и братанеца ми Константинъ Ципушевъ, който дошелъ да ме потърси а следъ него заловили и Димитъръ Недковъ. Потърсили и Никола Георгиевъ, но той успѣлъ да се скрие у свои роднини и презъ нощьта избѣгълъ въ Петричъ. Така, на българска тогава територия, противно на всѣкакво международно право, единъ английски комендантъ, офицеръ, арестува трима български поданици, използувайки временното безсилие на българската държава.

Бѣхъ толкова възмутенъ, щото просто не ми се говорѣше. Но отъ нѣколкото въпроси, които поручикъ Хюсъ ми зададе, разбрахъ, че по отношение на мене е имало голѣми доносничества, че той навѣрно лично

е участвувалъ въ английското разузнаване и че е знаелъ за мене много нѣща, още отъ Солунъ.

Въ пленническитѣ лагери край Солунъ имаше много наши войници, които ме познаваха, а така сѫщо и нѣколко души отъ две наши разузнавателни дружинки, съставени отъ българи и турци. Такива, именно, смѣсени разузнавателни групи, следъ обширно съвещание въ с. Дедели съ генералъ Протогеровъ и адютанта на 3-та македонска бригада капитанъ Пановъ, азъ изпращахъ периодически въ тила на съглашенцитѣ. Главната цель на тѣзи четници бѣ да разузнаватъ за разположението на неприятелскитѣ войски задъ Струма и Вардара. За по-лесно изпълнение на възложената имъ задача, тѣ влизаха въ връзка съ мѣстнитѣ хора въ Кукушко и Солунско, повечето бивши членове на Македонската Революционна Организация. Така, въ с. Тодоракъ, нашъ човѣкъ бѣше Иванъ Гошевъ, който бѣ заловенъ отъ англичанитѣ, осѫденъ на смърть и обесенъ.

Всички сведения, които получавахъ чрезъ разузнавателнитѣ дружинки изпращахъ редовно въ щаба на 1-ва и 2-ра армии, копие до 3-та македонска бригада.

Азъ се гордѣя и до днесъ съ всичко, което съмъ направилъ въ услуга на българската войска, която водѣше героична борба за освобождението на Македония. Но когато ме арестуваха, ми стана веднага ясно, какви щѣха да бѫдатъ последицитѣ, ако се докажатъ тия мои деяния. Все пакъ, бѣхъ спокоенъ. Не можехъ още да си представя, какво ще стане по-късно. Едва когато англичанитѣ ме предадоха въ сръбски рѫце, видѣхъ ясно сѫдбата си.

IV ЗАДИГНАТЪ ОТЪ АНГЛИЧАНИТѢ

На 8 ноемврий заранъта съ една камионетка, насъ тримата, Димитъръ Недковъ, братанеца ми Костадинъ и мене, ни закараха въ английския пленнически лагеръ „Караисинъ" край Солунъ, подъ силната охрана на цѣло отдѣление английски войници. Деньтъ бѣше ясенъ и слънчевъ, но сякашъ нѣкаква сива пелена го закриваше за нашитѣ очи. Отивахме къмъ една неизвестность.

Въ мѣстностьта „Караисинъ" имаше три голѣми лагери, пълни съ наши войници отъ двѣтѣ дивизии заложници, а сѫщо и нѣкои стари пленници и малобройни дезертьори. Насъ ни настаниха при централния лагеръ, въ отдѣлна палатка за затворници, оградена съ телена мрежа.

Пристигането ни се разнесе много бързо по всички лагери, та още първата нощь почнаха да идватъ при насъ познати и непознати войници, като се промъкваха подъ телената ограда. Тѣ горѣха отъ желанието да се осведомятъ за положението въ България следъ примирието. Интересно и трогателно бѣ за мене да гледамъ любопитнитѣ и впечатлителни лица на тѣзи наши войници, измѫчени отъ мисъльта за тѣхнитѣ домашни и за родния край. Тѣзи калени български бойци, съ обрулени въ много битки лица, се измѫчваха въ бездействието на победени затворници-заложници. У голѣмата часть отъ тѣхъ се забелязваше ясно отпечатъка на носталгията. Това изпъкваше особено силно у македонци, добруджанци и тракийци, които още не знаеха каква ще бѫде сѫдбата на роднитѣ имъ мѣста. Къмъ тѫгата за близкитѣ се прибавяше и мѫчителната тревога предъ неизвестното бѫдеще.

Следъ три дни ни премѣстиха въ общия пленнически лагеръ, гдето се опознахме съ повечето пленни-

ци, отъ разнитѣ кѫтове на нашето отечество. Между тѣхъ имаше не само войници, но и много селяни отъ българскитѣ села въ Кукушко и Поройско, които бѣха дали подслонъ и служили като куриери на нашитѣ нелегални разузнавателни дружинки. Нѣкои отъ тѣзи селяни бѣха сѫдени отъ английски воененъ сѫдъ, следъ залавянето на помощникъ-войводата Димитъръ Бакърджиевъ, отъ Поройско. Съ малка смѣсена четица, той често минаваше фронтовата линия и навлизаше дълбоко въ тила на противника. При такова едно разузнаване, при Арджанското блато, четицата се натъкнала на гръцки патрулъ. Завързало се сражение, при което главниятъ имъ куриеръ падналъ убитъ, а самия Димитъръ ранили зле въ единия кракъ, съ куршумъ думъ-думъ, и го пленили, заедно съ другаря му Велко. Изправили ги предъ английския воененъ сѫдъ, но тѣ успѣли да се спасятъ, благодарение на войнишкия имъ откритъ листъ. Осѫденъ на смърть и екзекутиранъ билъ само вѣрниятъ нашъ човѣкъ Иванъ Гошевъ, за когото е казано по-горе.

Въ лагера имаше и едно отдѣление за турски веннопленници, между които се намираха и мнозина селяни и ходжи отъ околнитѣ турски села. Най-интересенъ отъ тѣхъ бѣше Исинъ-ходжа, който ми бѣ изпращалъ ценни сведения за тила на англичанитѣ и на гръцкитѣ доброволци-венезелисти. И той билъ осѫденъ на смърть, но отпосле го помилвали, заради неговата старость.

Съглашенцитѣ бѣха дошли като нашественици въ чужда земя, въ помощь на насилници-поробители. Английскитѣ военни власти скоро забелязали подавлящето болшинство на българи и турци въ окупиранитѣ отъ тѣхъ мѣста и, по гръцко доносничество, заловили множество видни българи и турци отъ Солунъ, Лагадина и цѣлата околия и ги заточили на островъ Малта, отъ гдето ги върнаха едва следъ примирието.

Единъ месецъ следъ пленяването ми бѣхъ разследванъ отъ двама офицери отъ английския воененъ сѫдъ. Особено подробно ме разпитаха за

службата ми въ Царството, респективно въ Струмица, и то въ връзка съ атентатитѣ по желѣзния пѫть край Вардара, въ началото на европейската война, преди намѣсването на България. Възползувахъ се отъ случая да се оплача, че съмъ заробенъ съ измама, на българска територия, като гражданинъ на независима България, следъ сключването на примирето, при това въ качеството ми на висшъ административенъ чиновникъ. Тогава тѣзи господа ми върнаха доста писани книжа и бележки, които поручикъ Хюсъ бѣ задигналъ отъ кѫщата ми, следъ моето залавяне. Въ тѣзи бележки не намѣрили нищо подозрително, въ връзка съ атентатитѣ. Обещаха ми сѫщо, че ще бѫда върнатъ въ България, следъ като се сключи миръ, — иначе трѣбвало да ме изпратятъ на Малта, кѫдето да очаквамъ международния сѫдъ.

Отъ френскитѣ вестници, знаехъ за проекта на Съглашението да учреди единъ международенъ сѫдъ за тѣзи, които сѫ вършили насилия презъ време на войната. Отъ тази страна азъ бѣхъ напълно спокоенъ. Единъ международенъ сѫдъ не би билъ въ никой случай по-лошъ отъ турския и на всѣки случай — сигурно по-добъръ отъ сръбския, подъ ударитѣ на който подпаднахъ по-сетне.

Нѣколко групи отъ нашитѣ пленници отиваха редовно на пристанището въ Солунъ, за да разтоварватъ параходитѣ съ провизии за английскитѣ войници и за нашитѣ заложници. Нѣкои групи отиваха и до разнитѣ гари и влизаха въ връзка съ наши българи отъ Солунъ и Кукушъ. Чрезъ тия пленнически групи получавахъ ежедневно френски вестници. Парижкитѣ вестници даваха обширни сведения за конгреса въ Версайлъ, въ връзка съ представенитѣ проекти за разглеждане. Солунскитѣ френски вестници, пъкъ, бѣха пълни съ подробности по балканскитѣ проблеми и разни фантастични предложения и измислици. Замоленъ бѣхъ отъ група добруджанци и македонци да имъ превеждамъ всичко каквото се пише за България и въобще за нашитѣ проблеми. Това изпълнявахъ съ удоволствие, защото прекарвахъ неусѣтно всѣки

предобѣдъ, заетъ съ тѣзи сведения, които интересуваха лично и мене. Превода раздавахъ въ два екземпляра, които се четѣха групово въ много палатки.

Презъ пролѣтьта на 1919 година англичанитѣ почнаха да изпращатъ за България старитѣ и болни пленници, като ни казаха, че следъ подписването на мира ще бѫдемъ всички пуснати. Нашитѣ лагери се съживиха. Въ палаткитѣ почнаха да се чуватъ весели разговори и пѣсни, а често пѫти привечерь, при хубаво време, се извиваше и крършно хоро. Мила и трогателна гледка представляваха тия народни танци, изпълнявани, често пѫти, отъ стотици войници, които играеха леко и гъвкаво подъ приятнитѣ звуци на кавала или цигулката. Особено хубави бѣха пленническитѣ хора, които се играеха при вечернитѣ зраци на луната.

Когато презъ нощьта шумътъ утихваше, виждаха се малки групички, които си шушукаха за разни събития отъ войната или тихо си разправяха спомени отъ родината. Между тѣхъ силно впечатление ми правѣха нѣкои наши възрастни войници мечтатели, които, вперили очи въ луната, дълбоко въздишаха, като че ли, тайно отъ другитѣ, изпращаха своитѣ мисли и поздрави тамъ, далече задъ Круша и Бѣласица, а може-би си шепнѣха горещи молитви въ тоя тихъ нощенъ часъ.

Тъкмо по това време ние попаднахме въ една палатка съ трима наши дезертьори, отъ които единиятъ се казваше Иванъ, отъ нѣкое Ихтиманско село. Този младъ момъкъ, отъ началото буенъ и веселъ, почна да чезне и вѣхне когато наближи времето за връщане у дома. По неговото почернѣло лице ясно се очертаваше израза на дълбокитѣ му вѫтрешни терзания. Запитахъ го, какво му е, и дали не му трѣбватъ лѣкове. Отговори ми, че страда отъ безсъница, а това бѣ последствие отъ постоянното гризене на съвѣстьта. Казваше ми: „Мисля си, какъ ще се върна живъ у дома, предъ лицето на домашни и селяни, когато омаскарихъ родното си име, та станахъ дезертьоръ. Тежъкъ и непоносимъ ще бѫде животътъ ми на село, затова по-добре ще бѫде да си умра тукъ,

далечъ отъ роденъ край“. — Не можахъ да му кажа нито една утешителна дума, защото такава не идваше на устата ми. Следъ малко време, отслабналъ твърде много, съ лоша кашлица, заведоха го въ болницата, отъ кѫдето надали се върналъ живъ.

Първата партида освободени пленници тръгна за България въ края на месецъ февруарий 1919 год. По единъ боленъ другарь, четника Велко, писахъ на нашитѣ въ София и ги замолихъ да ми съобщятъ, какво е положението, въ връзка съ конгреса въ Версайлъ. Предъ възкресение получихъ следната телеграма: „Никаква опасность за тебе. Бѫди спокоенъ.“ А наскоро ми съобщиха писмено, че сърбитѣ и гърцитѣ сѫ обнародвали списъци на 39 души наши военни, духовни и цивилни лица, като отговорни за нѣкои убийства и грабежи, извършени презъ време на окупацията, понеже били висши чиновници и офицери въ заетитѣ презъ войната области. Естествено е, че въ тѣзи черни списъци не е било вписано и моето име, защото, презъ всичкото време на войната азъ не можехъ да се измѣствамъ отъ Струмишкия окрѫгъ, кѫдето вършехъ двойна служба: председатель на окрѫжната постоянна комисия и подпредседатель на реквизиционната.

Телеграмата и писмото ме успокоиха. По сѫщото време успѣхъ да устроя писмена връзка съ нѣкои търговци отъ Солунъ, които познавахъ още отъ турско време. По този начинъ времето почна да минава по-леко, съ надежда, че до есеньта ще бѫдемъ върнати въ България. Но къмъ края на месецъ юний бѣхъ изненаданъ много неприятно. Една зарань, въ лагера дойдоха двама сръбски офицери, заедно съ единъ турчинъ отъ с. Дамянъ, Радовишко, бившъ военнопленникъ, който на времето си бѣше четникъ и взе участие въ Валандовския атентатъ. Той посочи на сръбскитѣ офицери мене и братанеца ми Костадинъ. Следъ обѣда насъ двамата ни поставиха въ отдѣлна палатка, строго пазени отъ специални часови.

На следната сутринь, нашиятъ лагеръ бѣ посетенъ отъ генералъ Епиемъ, отъ щаба на английската армия

на Солунския фронтъ. При минаването му край нашата палатка, азъ го замолихъ да ме изслуша. Казахъ му накратко, кой съмъ и отъ кѫде съмъ. „Сърбитѣ искатъ да ме вэематъ, за да ме убиятъ, както сѫ убили баща ми, зеть ми и други мои роднини[1]. Затова, азъ не желая да бѫда предаденъ на тѣхъ, нито пъкъ братенеца ми. Толкозъ повече, че съмъ български поданикъ и, отъ дълги години, висшъ чиновникъ. Най-после, ако имамъ нѣкакви политически дѣла, които засѣгатъ или интересуватъ английскитѣ военни власти, то нека ме сѫди английски сѫдъ, въ чиято справедливость не се съмнявамъ". Като изслуша краткитѣ ми обяснения, генералъ Епиемъ нареди да бѫдемъ върнати въ общия пленнически лагеръ и на мене каза открито: „Не се тревожете. Сърбитѣ сѫ слаби и не могатъ съ сила да ви вэематъ отъ насъ". За жалость, не излѣзе така.

Презъ м. августъ, братанецътъ ми и азъ заболѣхме отъ малария, която ни ослаби и разнебити. Когато

---

[1] Баща ми загина въ Радовишъ презъ 1913 година, при влизането на сърбитѣ въ Радовишъ. Сръбски войници го намѣрили на нашата градина, която се намираше близу до града. Отъ началото му поискали 200 лири, за да го оставятъ живъ, като не имъ далъ, тѣ го намушкали съ щиковетѣ си. Смъртно раненъ, баща ми, все пакъ, успѣлъ да се добере до кѫщи, кѫдето издъхналъ.

Зетъ ми, Ташо Андоновъ е убитъ отъ сръбската жандармерия, заедно съ много други българи отъ Радовишъ, Щипъ, Кочани и Скопие, презъ есеньта на 1915 година. Въ навечерието на нашето намѣсване въ европейската война, сърбитѣ арестували мнозина български първенци. Първоначално ги държали като заложници, а при нашето влизане въ войната, откарали ги по пѫтя Щипъ — Скопие къмъ Косово поле. Поголѣмата часть отъ тѣхъ сѫ били избити отъ озвѣренитѣ сърби, по пѫтя на тѣхното отстѫпление. Зеть ми бѣ едъръ и много здравъ човѣкъ, но му дотегнало да се влачи съ сръбската паплачь, та легналъ на земята и отказалъ да върви съ тѣхъ. Застреляли го, така, както лежалъ, право въ устата.

на 19 септемврий зараньта неочаквано въ лагера дойдоха единъ сръбски офицеръ съ стража, за да ни взематъ, азъ едва можехъ да се движа. Чувствувахъ се така изтощенъ, щото се оставихъ безропотно на понататъшната ми сѫдба.

Сега вече сърбитѣ бѣха ни потърсили чрезъ английската главна квартира, като — както разбрахъ покъсно — си послужили съ лъжливи аргументи. Пъкъ и въ лагера стариятъ комендантъ бѣше замѣстенъ съ единъ младъ майоръ, както и отъ Солунъ бѣха отпѫтували главнитѣ английски военачалници. Тия обстоятелства улесниха сърбитѣ, да ни вźематъ въ свои рѫце.

Въ английския пленически лагеръ преживѣхъ десеть и половина месеци. Презъ това време азъ имахъ пълната възможность да опозная английския войникъ, въ по-голѣмата си часть рекрутиранъ отъ селяни и работници — английския „Джони", както казватъ самитѣ тѣ. Имаше и едно отдѣление индуси, които си имаха отдѣлна команда и бѣха на отдѣлна храна, но тѣ не можеха да дадатъ представа за английския войникъ. Направи ми силно впечатление, че Джони е простъ, много по-простъ отъ който и да е нашъ работникъ и селянинъ. При това, той има слабость къмъ силнитѣ течности. Виски и ромъ сѫ неговитѣ любими напитки.

Голѣма часть отъ английскитѣ войници дъвчеха тютюнъ. И не зная защо, тѣ бѣха съ развалени зѫби. Но най-странното бѣше тѣхната страсть къмъ кражбата Може-би това вършеха сега, като войници. Всѣки день изъ голѣмитѣ пленически лагери масово продаваха бѣльо, хубави вълнени фланели, войнишки и офицерски мушами, консерви и много други предмети, които крадѣха отъ тѣхния собственъ, богатъ складъ. Продаваха ги за нищожни цени отъ по една и две драхми и всичкитѣ така получени пари харчеха за виски и ромъ. Обаче, най-голѣмата кражба изърши подполковникътъ, комендантъ на пленическия лагеръ. Грамадна часть отъ храни и дрехи, предназначени за английскитѣ войници и за пленницитѣ, били пренесени съ не-

гово съучастие, отъ единъ транспортенъ параходъ направо въ складоветѣ на трима солунски търговци-евреи. Всичко това било разпродадено набързо, за много милиони, които си подѣлили орташки. Кражбата бѣ открита, коменданта деградираха и осѫдиха на три месеченъ затворъ, а тримата му ортаци задържаха въ лагера нѣколко дни. Това узнахъ отъ самитѣ търговци, отъ които единиятъ ми бѣ познатъ отъ по-рано. Какво е станало по-нататъкъ съ тѣхъ, не зная. Но всѣки случай, това бѣ последниятъ споменъ отъ английския пленнически лагеръ.

V. ВЪ НОКТИТѢ НА СЪРБИТѢ.

На 19 септемврий 1919 година, сутриньта, английскиятъ комендантъ предаде мене и братанеца ми на сръбския офицеръ, който бѣ дошелъ нарочно за тая цель. Другарьтъ ми Димитъръ Недковъ остана въ лагера и малко време следъ насъ го пустнали да си отиде въ България, заедно съ другитѣ пленници.

Предаването ни въ сръбски ржце се извърши безъ особени формалности, понеже всичко е било уговорено предварително. Стражата ни свърза ржцетѣ, следъ което ни закараха съ една линейка въ сръбското военно комендантство въ Солунъ.

Сръбскиятъ военен̂ъ комендантъ, запасенъ майоръ, едъръ шумадиецъ, въ блестяща униформа, съ нахално-самонадеянъ погледъ, ни очакваше съ голѣмо любопитство, както схванахъ отъ неговия разказъ, за „да види татари-кървопийци“. По много бруталенъ начинъ, и съ единъ цинизъмъ, присжщъ на сръбския народъ и езикъ, той почна да ни ругае така, както всѣки хамалинъ или еснафъ отъ Бѣлградската чаршия.

Следъ като избълва купъ най-вулгарни псувни, комендантътъ се поуспокои и почна да говори като човѣкъ. Запита ни, дали сж възможни всички тия дѣла, които ни се приписваха. Замолихъ го да бжде конкретенъ, доколкото желае и може. Тогава той взе отъ масата си едно писмо и почна да чете и ми обяснява, че съмъ билъ запасенъ офицеръ отъ българската армия, че при намѣсването на България въ европейската война азъ съмъ имал̂ъ подъ своя команда голѣма комитска чета, съ която съмъ обикалялъ села и градове въ Македония и Поморавия. Задачата ни била да тормозимъ по-събуденитѣ сърби. Сега разбрахъ, по кой начинъ сръбскитѣ власти сж действували, за да ме изтръгнатъ отъ английски ржце. Както ще се види въ

идната глава, по тѣзи фиктивни обвинения не бѣхъ даже и запитанъ отъ следственитѣ власти.

Понеже, при дългото четене, господинъ майорътъ си позволи да ме нарече колега, — той билъ гимназиаленъ учитель — то азъ се осмѣлихъ да му заявя, че всичко писано за мене е лъжливо, тъй като азъ никога не съмъ билъ войникъ или офицеръ. До тридесеть годишната си възрасть бѣхъ турски поданикъ, а тѣ не взимаха християни въ войската си. Когато покъсно се преселихъ въ България, зачислиха ме въ резервата, защото бѣхъ миналъ предѣлната наборна възрасть. Презъ турския режимъ въ Македония съмъ работилъ за просвѣщението и пробуждането на българския народъ, а така сжщо съмъ билъ и активенъ членъ на Македонската Революционна Организация. Вѣроятно, това е станало причина да бжда така оклеветенъ.

Цѣлата нощь прекарахме въ комендантството, свързани и добре стегнати съ вериги. Мрачни предчувствия бушуваха въ душата ми. Проклинахъ собственото си невнимание, поради което не можахъ да избѣгна на време клопката, която ми бѣ устроилъ паметния за мене английски поручикъ Хюсъ. Намирахъ се вече въ ржцетѣ на нашитѣ заклети врагове — сърбитѣ. Не си правѣхъ никакви илюзии относно бждещата ми участь. Тя щѣше да бжде лоша. Цѣлата нощь премина въ мисли и нѣщо като полу-сънь, полу-дрѣмка. Найпосле се съмна.

Сутриньта на 20 септемврий 1919 година, конвоирани отъ силна стража, заминахме съ трена за Велесъ. Пжтуването бѣше много бавно, та затова пристигнахме късно следъ обѣдъ. Заведоха ни въ затвора, който ми бѣше добре познатъ още отъ турско време.

Привечерь, когато пустнаха затворницитѣ на разходка, можахъ да видя презъ прозореца много наши българи съ посърнали лица, оковани въ тежки вериги; тѣ се движеха бавно, съ онова зловещо подрънкване, което е познато на всѣки, който е ималъ сждбата да се движи съ желѣза на краката. Като ме забелязаха, нѣкои познати тихо ми съобщиха, че файтонджията Драганъ, вѣренъ нашъ работникъ, билъ осжденъ на смърть и скоро щѣлъ да бжде екзекутиранъ. Сжщата

участь очаквала и други велешани. Единъ младежъ ми каза, че сръбскиятъ вестникъ въ Скопие писалъ много лошо за мене.

Късно презъ нощьта въ нашата стая въведоха едно българче, чиракъ въ нѣкаква кръчма. Покрай обикновения въ такъвъ случай разговоръ, запитахъ го, какво правятъ сръбскитѣ власти. Отговори ми кратко: „Лоши сѫ. Народо е изплашенъ. Младитѣ се пишатъ социлисти". Тази нощь дълго мислихъ за голѣмото нещастие, което бѣ постигнало нашата родина. Безкрайна скръбь гризѣше сърдцето ми.

Рано на другата сутринь ни натовариха на единъ воененъ камионъ и ни закараха въ градъ Щипъ, въ окрѫжното управление.

Щипски окрѫженъ управитель бѣ нѣкой си Грушковичъ, пъленъ човѣкъ, срѣденъ на ръстъ, съ мургаво селско лице, на което се стараеше да придаде важность и благожелателность. Той веднага почна да ме разпитва за моята дейность презъ време на турския режимъ и презъ Балканската война. Зададе ми и въпроса, кѫде съмъ билъ офицеръ презъ европейската война, приповтаряйки измислицата, която бѣ услужила на сръбскитѣ власти да ме вематъ отъ англичанитѣ, но бѣ лесно оборима.

На този подготвителенъ разговоръ-разпитъ присѫтствуваше и Жико Стояновичъ, радовишки полицейски приставъ. За него имахъ сведения отъ нашата разузнавателна служба, че билъ суровъ човѣкъ и голѣмъ насилникъ. Той бѣ едъръ шумадиецъ, тлъстъ, съ подпухнало лице отъ продължително употрѣбяване на силни спиртни напитки, съ малки очи, неприятни и коварни. Когато дошелъ въ Радовишъ, билъ съ опинци и изтъркани дрехи, но успѣлъ въ кѫсо време да се облѣче като елегантенъ господинъ, на гърба на българското население. Знае се, че сръбската администрация позволяваше ограбването на българитѣ, за да ги потиска и изнемощява.

Най-после, окрѫжниятъ управитель завърши своя отегчителенъ и не особено интелигентенъ разпитъ и ме предаде на своя приставъ, съ думитѣ: „Айде сега, да те видя, Жико". Но предварителниятъ разпитъ не стана въ Щипъ. Сѫщата вечерь ни натовариха на

една кола и ни закараха, подъ усилена конна стража, въ Радовишъ. Разбира се, и тукъ затворътъ бѣ претъпканъ съ българи, повечето отъ които ми бѣха познати. По-нататъкъ ще имамъ случая да разкажа за тѣхъ.

Пристигнахме въ Радовишъ крайно уморени отъ дългото и неудобно пѫтуване, пъкъ и отъ тягостнитѣ мисли, та още съ настаняването ни въ затвора се унесохме въ тежъкъ сънь.

Сѫщата сутринь доведоха единъ ковачъ, който ни окова въ тежки вериги. Следъ това приставътъ ни прочете кратко постановление отъ околийския началникъ. Тогава узнахъ, че сръбскиятъ наказателенъ законъ нареждалъ да бѫдатъ оковани въ вериги всички опасни затворници, до деня на сѫденето имъ. А после, при изричането на присѫдата, се опредѣля кои трѣбва да бѫдатъ оковани въ тежки вериги, 8 до 10 кгр., и кои въ леки — 3 до 5 кгр. Обаче, полицията, въ своето престараване, поставяше по-тежки окови — даже до 20 килограма.

Сръбскитѣ окови бѣха две желѣзни двойни халки, съ които се оковаватъ двата крака. Самитѣ халки сѫ свързани съ желѣзна верига, която чрезъ едно вѫженце се свързва за колана или пояса. Така окованъ, човѣкъ движи краката си много мѫчно, особено презъ първитѣ месеци, догдето навикне. Обаче, при спането, или при смѣняването на долнитѣ дрехи, човѣкъ се много измѫчва. А пъкъ кѫпането е сѫщинско наказание.

VI. СЛЕДСТВИЕТО ВЪ РАДОВИШЪ.

Споредъ стария сръбски наказателенъ законъ, първа следствена инстанция бѣше полицията. При разследването на по-важнитѣ дѣла, тя си служеше съ мѫчения и терори, и то въ повечето случаи съ знанието на сѫдебнитѣ власти и прокурора.

На втория день следъ пристигането ми въ Радовишъ, полицията извика на следствие братанеца ми Константинъ В. Ципушевъ. Върнаха го следъ 36 часа въ едно състояние, което не желая да описвамъ. Бѣха го изтезавали звѣрски, презъ цѣлото време на „разпита", догдето изпадналъ въ полусъзнание. Тогава го заставили да подпише самопризнание за дѣло, което не бѣ извършилъ и за което по-късно го осѫдиха на 15 години строгъ тъмниченъ затворъ.

Следъ разследването на братанеца ми, дойде моятъ редъ. Разпитътъ бѣ възложенъ на пристава Жико. Той сѣдѣше предъ мене, ту важенъ, ту ядовидъ, жлъченъ, а най-често — лукаво-презрителенъ. Обикновено на масата му имаше забитъ щикъ и — пълно шише ракия; пиеше и ме разпитваше.

Следствието продължи нѣколко дни и бѣ много уморително за мене, понеже бѣхъ изтощенъ отъ маларията. Поддържахъ се съ напрежение на волята. Стараехъ се да бѫда колкото се може по-спокоенъ и, въ повечето случаи, обективенъ и откровенъ, особено когато ставаше въпросъ за моята легално-просвѣтна дейность, въ връзка съ българскитѣ народностни задачи. За революционната ми дейность признавахъ това, което не можехъ и да мисля, че ще мога да прикрия, но оспорвахъ упорито или пъкъ отклонявахъ въ друга посока ония обвинения, които бѣха мѫчно доказуеми или пъкъ твърде опасни за мене. Че ще бѫда осѫденъ

— не се съмнявахъ; очаквахъ най-лошото. Бѣхъ готовъ да го посрещна гордо и достойно. Но не биваше да се предавамъ безъ борба.

Срещу мене бѣха образувани петь обвинителни дѣла, едно отъ друго по-тежки и свързани съ най-голѣма отговорность:

1. Като пунктовъ началникъ на Струмишкия организационенъ пунктъ, и представитель на Централния Комитетъ на ВМРО, ръководилъ съмъ всички четнически движения и атентати, извършени въ Македония презъ годинитѣ 1914-1915, до намѣсването ни въ войната.

2. Писмено съмъ билъ наредилъ за екзекуцията на сръбски агенти и служащи, както и на бившия общински кметъ въ Радовишъ, единъ старши стражарь въ Враня и др.

3. Заповѣдалъ съмъ избиването на 80-тѣ души сръбски подофицери и войници, заловени отъ Радовишката и Велешката чети, въ околноститѣ на гр. Радовишъ и неговитѣ села.

4. Организиралъ съмъ билъ Валандовския атентатъ, извършенъ срещу Великия петъкъ, 1915 год., както и всички други терористически нападения отъ това време.

5. Следѣлъ съмъ движението на сръбскитѣ войски въ началото на Европейската война, когато тѣ сѫ се борили противъ най-голѣмия си противникъ — швабата, което съмъ правилъ въ услуга на България и на Германия, като за тази цель съмъ ималъ на разположение милионни срѣдства отъ Българската Народна Банка.

Не можехъ въ никой случай да отрека изцѣло обвиненията противъ мене. Жико бѣ образувалъ тия петь обвинителни дѣла възъ основа на показанията на бивши организационни куриери и четници, затворени въ Радовишъ и Щипъ. Но всички се бѣха постарали да укриятъ по нѣщо и показанията имъ бѣха изтръгнати по насилственъ начинъ. Поради това, въ обвинението се бѣха явили много противоречия. Отъ друга страна, приставътъ се бѣ престаралъ, съ свои

собствени измислици и притурки. Това ми даде възможность да се защищавамъ.

Смѣсването на дати и събития, на мѣста и лица, опорочаваха обвинението. Благодарение на това, азъ отричахъ успѣшно участието ми въ организирането на разнитѣ атентати, а признавахъ само ония деяния, които не можеха да обосноватъ смъртна присѫда. Така напримѣръ по първото дѣло азъ заявихъ открито, че съмъ билъ членъ на Македонската Революционна Организация презъ турско време, при нашитѣ апостоли Гоце, Даме, Пере и др. Признавахъ, че съмъ работилъ за просвѣтата на нашия народъ, а сѫщевременно и за развитието на конспиративната организация, за подготовката на възстание противъ турската тирания. Казахъ, че познавамъ първитѣ революционни афери, Дѣдинската и Винишката; признахъ своето участие въ подготовката на Илинденската епопея и изобщо, че съмъ билъ замѣсенъ прѣко въ революционнитѣ събития въ турско време; че за това съмъ билъ многократно задържанъ, измѫчванъ и сѫденъ; че съмъ лежалъ въ турскитѣ зандани. Приставътъ Жико бѣ доволенъ отъ моята „откровеность". Но, все пакъ, се разядоса и ми забеляза твърде остро: „Всичко това добре го разправяшъ, ама тогава вашитѣ другари и нашиятъ Мицко-комита сѫ работили за автономията на Македония, пъкъ вие съ Тодоръ Александровъ сте били проводници на идеята за откѫсването на Македония и присъединяването ѝ къмъ България". . . .

При цѣлото следствие, азъ бѣхъ привидно откровенъ, но отказвахъ решително всичко, което не трѣбваше да признавамъ. Използувахъ всѣка възможность. За да бѫда смѣлъ и рѣзъкъ въ отговоритѣ си предъ този суровъ **типъ**, послужи ми съобщението на единъ стражарь, българинъ, отъ с. Инево, Радовишко. Като ме водѣше отъ затвора въ околийското управление, той ми каза тихичко: „Снощи бѣхъ часовой предъ вратата на околийския началникъ и чухъ разговора му съ пристава. Отъ начало тѣ си говорѣха тихо. Но по едно време Жико почна да псува гласно българската майка и каза: „Този татаръ Ципушъ трѣбва да изчезне безследно". Обаче началнакътъ Поповичъ му отговори: „Не трѣбва даже да се мисли за такова

нѣщо, понеже сме го взели отъ англичанитѣ по официаленъ редъ. Отъ друга страна, неговитѣ домашни сѫ въ София и държатъ смѣтка за него. Вмѣсто да си създаваме излишни главоболия, по-добре ще бѫде да го предадемъ на сѫда. А тамъ ще има да отговаря за такива тежки престѫпления, които ще му докаратъ сигурна смърть“.

Нѣма какво да разправямъ повече за предварителното следствие, което бѣ една непрекѫсната словесна борба на въпроси и отговори, признавания и отричания. Слава Богу, издържахъ напрежението.

Нѣколко дни следъ тия полицейски митарства, извикаха ме въ канцеларията на околийския началникъ. Тамъ заварихъ единъ сръбски офицеръ, както разбрахъ презъ време на разговора ни, майоръ Вуичъ, бившъ граниченъ командиръ на Малешевския секторъ. Той бѣше срѣденъ ръстъ човѣкъ, много елегантенъ и внимателенъ. Говорѣше съ една изтънченость, твърде рѣдка за обикновения сърбинъ. Навѣрно, бѣше придобилъ възпитание и вежливость на Солунския фронтъ, кѫдето е билъ въ съприкосновение съ френски офицери.

Майоръ Вуичъ се обърна къмъ мене съ следнитѣ думи, „Идвамъ отъ Велесъ нарочно за да ви видя. Слушалъ съмъ и зная много нѣща за Васъ. Когато бѣхъ по Малашевската граница, вие изпращахте терористи да ме убиятъ. Признавамъ си, че и азъ правихъ подобни опити, обаче, както виждате, и двамата останахме живи. Въ войната съмъ раняванъ, и пакъ оцѣлѣхъ. Ние, сърбитѣ, понесохме своя кръстъ на Голгота — това бѣ Албания и островъ Корфу. Ето, следъ три изгнанически години, успѣхме да се върнемъ. Сега дойде редътъ на васъ, българитѣ. Вие лично знаете, какви дѣла сте вършили и какво Ви очаква. Ако случайно спасите главата си, това ще бѫде чудо“.

Поприказвахме си. Разговорътъ продължи около единъ часъ. Повечето време говорихме за епизоди отъ войната, а така сѫщо и за конгреса въ Версайлъ. Какъвъ бѣше смисълътъ на тази среща, дали Вуичъ искаше само да задоволи своето любопитство, дали бѣше нѣщо повече, не зная и до днесъ.

Днитѣ се влачеха, така, както за всѣки затворникъ: еднообразни, тягостни, безкрайни. И въ миналото бѣхъ изпитвалъ това. Ала никога не ми бѣ така ясно, колко мѫчителна може да бѫде неизвестностьта. Разхождахме се, мъкнѣхме веригитѣ, чакахме. Нѣма смисълъ да се разказватъ нашитѣ разговори, още помалко — ежедневието на нашия тогавашенъ животъ.

Презъ месецъ ноемврий 1919 година, въ Радовишъ дойде прокурорътъ при Щипския окрѫженъ сѫдъ, заедно съ своя секретарь. Той ме подложи на разследване въ продължение на нѣколко дни. Посочихъ му редица противоречия и несъобразности, поради което той изпълни моето желание и направи очна ставка между мене, четника Христо Коцевъ и куриера Христо Илиевъ-Лисицата. Азъ ги познавахъ добре, и тѣ сѫщо ме познаваха. Обаче и двамата заявиха, че ме виждатъ за първи пѫть; че показанията имъ противъ мене сѫ написани отъ пристава Жико; че сѫ били принудени да подпишатъ тия „самопризнания“, следъ като сѫ били изтезавани нѣколко денонощия подъ редъ; че тѣ не сѫ имали никакви връзки съ мене, въ Струмица или другаде, и не сѫ изпълнявали никакви мои организационни заповѣди. Разбира се, всичко това не ми помогна, но въ този моментъ азъ бѣхъ много доволенъ отъ тѣхъ. Уви, загинаха и двамата скоро следъ това. Умрѣха за родината — вѣчна имъ паметь.

Прокурорътъ ме разпита само по първитѣ четири дѣла. По петото обвинение, майсторски измислено отъ пристава Жико, той не ми зададе нито единъ въпросъ. Причината за това премълчаване си обяснихъ по късно, при сѫденето ми.

VII. ОСѪДЕНЪ НА СМЪРТЬ

Въ началото на декемврий 1919 година, всички политически затворници ни премѣстиха отъ Радовишъ въ Щипъ, за да бѫдемъ сѫдени. Бѣхме всичко 34 души, между които и две жени.

Пѫтуването ни бѣ много мѫчително, понеже повечето отъ насъ бѣха оковани въ тежки вериги, пъкъ и на рѫцетѣ ни поставиха халки и ни свързаха помежду ни съ вѫжета. Отъ общината и отъ домашнитѣ ни бѣха приготвили коли за пѫтуването, обаче, освенъ на двете жени, никому не позволиха да се качи, макаръ че имаше нѣколко души слаби и болни. Азъ сѫщо се чувствувахъ много изтощенъ, отъ прекараната малария, пъкъ и отъ душевнитѣ терзания.

Пѫтуването пешкомъ отъ Радовишъ до Щипъ ни се стори безкрайно. Времето бѣ студено и непривътливо, — сухъ студъ. Ние трѣбваше да се влачимъ тридесеть и петь километра, съ вериги на крака и рѫце, завързани единъ за другъ. Най-после, късно вечерьта, стигнахме въ Щипъ — сѫщински синджиръ роби, както се говори въ нашитѣ народни пѣсни. Бѣхме съсипани отъ умора и мѫка.

Въ Щипъ ни натикаха въ една малка стаичка, кѫдето бѣхме, наистина, като сардели въ кутия. Другитѣ три стаи на затвора бѣха сѫщо така препълнени съ наши българи.

Още първитѣ дни успѣхъ да се видя съ повечето затворници, между които имаше нѣкои докарани отъ затворитѣ въ Кочани и Св. Никола. Врѣдъ тѣхъ видѣхъ Гьошо Давидовъ, отъ с. Дивле скопско, бившъ четникъ въ Щипската околийска чета. Той билъ воденъ на разпитъ въ Куманово и Скопие. Отъ него научихъ, че всички македонски затвори били препълнени съ наши българи, обвинени за участие въ четнически-

тѣ акции презъ сръбския режимъ или пъкъ като редници въ партизанския отредъ на 11-та македонска дивизия, която сърбитѣ не признаваха за редовна войскова часть. Повечето отъ тѣхъ били разпитвани и за мене. Почти всички били изтезавани неимовѣрно жестоко и продължително, за да признаятъ дѣла, едно отъ друго по-тежки и свързани съ голѣма отговорность. Ето защо, казахъ на другаритѣ си: „Помнете добре, че сърбитѣ съ тия си звѣрства и беззакония ще възбудятъ още повече съпротивата на македонския българинъ. Затова, рано или късно, Македония ще прояви отново своя копнежъ за свобода. Борбата ще пламне и угнетителитѣ ще я загубятъ".

Днитѣ въ Щипския затворъ изтекоха сравнително бързо, тъй като всички знаеха, че скоро ще бждемъ изправени предъ сжда. Натжпкани въ четиритѣ стаички на малката сграда, въ които едва имаше въздухъ за дишане, ние прекарахме времето преди сждението ни въ откраднати разговори, взаимни ободрявания и съвети. Готвѣхме се за изпитанието, напрѣгахме мислитѣ си, утвърдявахме волята си. Всѣки се съсрѣдоточаваше; всѣки мислѣше, какъ ще може да облекчи своето положение, а сжщо и какъ да помогне на другаритѣ си. Въ голѣмото народно нещастие, ние се чувствувахме единни, и всѣки бѣ само часть отъ едно цѣло. Въ нѣколко дни, се изкова една обща воля, да бждемъ твърди и да запазимъ честьта на своето българско име.

Така минаха нѣколко дни. Една сутринь ме повикаха въ канцеларията на прокурора. Той ме запита, кой ще ми бжде защитникъ предъ сжда. Отъ градъ Щипъ ми опредѣли само двама адвокати, обаче ми даде право да си посоча защитникъ отъ Скопие, Бѣлградъ или Загребъ. Отговорихъ му, че не чувствувамъ нужда отъ адвокатъ, защото дѣлата, въ които ме обвиняватъ, сж толкова тежки, щото никой не би ме защитилъ така успѣшно, както самиятъ азъ. Но прокурорътъ ми възрази, че, споредъ наказателния законъ, всѣки подсждимъ трѣбва да има защитникъ. Въ сжщия моментъ въ канцеларията влѣзе Гюро Гюкичъ, срѣдна възрасть човѣкъ, по народность черногорецъ, свършихъ турско гражданско училище въ Солунъ.

Той ми съобщи, че е билъ условенъ отъ братъ ми Христо да защищава мене и братанеца ми Костадинъ. Замолихъ го да ме посети въ затвора, за да ме запознае съ реда въ сръбскитѣ сѫдилища и начина на защитата. Той, обаче, ми заяви, че не му е разрешено да говори съ насъ, преди да бѫдемъ изправени предъ сѫда, а до тогава щѣлъ да проучи книжата, доколкото това ще му бѫде позволено, за да приготви защитата.

Ето че дойде и сѫдниятъ день, 21 декемврий 1919 година. Въ ранни зори ни отковаха, но ни свързаха съ халки или съ вериги по двама; всички съседни двойки завързаха съ дълги синджири, така че движението и спирането на групата трѣбваше да става едновременно. Следъ това ни закараха въ сѫда.

Затворътъ се намираше отъ едната страна на р. Отиня, а сѫдътъ — отъ другата, на едно разстояние отъ около единъ километъръ. Отъ затвора ни извеждаха всѣка сутринь преди осемь часа. Улицитѣ бѣха пусти, не толкова поради ранния часъ, колкото поради една гнетуща тревога, която обхващаше града. На пладне ни връщаха, за кѫсо време, въ затвора, за да обѣдваме, и веднага следъ това ни отвеждаха пакъ въ сѫда, кѫдето заседанията продължаваха до късно презъ нощьта, много често—до полунощь. Бързаха да ни осѫдятъ.

Сѫдътъ се помѣщаваше въ една стара, двуетажна паянтова сграда още отъ турско време. Самата сѫдебна зала бѣ малка и бѣ просто претѫпкана отъ любопитни: предимно сръбски чиновници и офицери, нѣкои съ женитѣ си, но имаше и доста българи, наши роднини и близки, отъ Щипъ и Радовишъ, особено жени, вѣрни български революционерки.

Презъ цѣлото време на процеса въ залата царѣше напрегнато мълчание. Сърбитѣ слушаха съ злорадно любопитство, нашитѣ — съ тревога и мѫка. При първото ни влизане въ сѫда, нѣкой отъ навалицата успѣ да ми пришепне, че сѫ дохождали нѣкакви кореспонденти, обаче не ги допустнали, нито въ затвора, нито въ сѫда.

Председательтъ на сѫда, доколкото помня, се казваше Ристичъ. Той бѣ пъленъ човѣкъ, срѣденъ ръстъ,

на около четиридесеть и петь години, съ малки-злобни очи. Бѣ извънредно сприхавъ. Когато избухваше, изливаше чувствата си въ най-цинични изрази, предъ сѫдъ и публика. Единиятъ отъ сѫдиитѣ бѣ младъ човѣкъ, на около тридесеть години. Той бѣ много любознателенъ. Презъ време на разпита внимаваше въ всѣка моя дума и жестъ, съ втренченъ погледъ и съсрѣдоточено изражение на лицето. Той бѣ възпитанъ и любезенъ човѣкъ. Често пѫти следъ привършването на заседанието, или презъ време на почивката, ми поднасяше по нѣкоя цигара за отмора. Другиятъ сѫдия бѣ дребно старче, което подрѣмваше презъ време на заседанията и не взимаше почти никакво участие въ дѣлото. Сѫдебнитѣ заседатели бѣха избрани нарочно, макаръ и ужъ по жребие. Единиятъ бѣ турчинъ, Акифъ-бей, другиятъ бѣ евреинъ, Хаймардити.

Прокурорътъ Глишичъ, сухъ, нервенъ, впечатлителенъ, бѣ интелигентенъ човѣкъ. Той добре разбираше работата си. Искаше настоятелно моята смъртна присѫда, но се стараеше да намѣри убедителни доводи за обвинението и бѣ коректенъ въ своята речь. Когато идваше въ затвора, както и въ нѣкои дребни разговори съ мене, той бѣ, общо взето, учтивъ и внимателенъ.

Сѫдението на всички Радовишани продължи само 7 дни. Още на първото заседание пролича, че азъ съмъ главниятъ обвиняемъ. Разпитването на другитѣ подсѫдими и на тѣхнитѣ свидетели ставаше машинално и небрежно. Това ми даде правото да мисля, че следственитѣ актове сѫ били предварително проучени и че сѫ взети решения по повечето отъ тѣхъ. Иначе, дѣлата на всички, взети заедно, бѣха толкова обширни, и следствениятъ материалъ — така огроменъ, че за правилното разяснение предъ сѫда би трѣбвало поне два-три месеца време.

Първитѣ дни, само заради мене, бѣха разпитани повече отъ 60 души свидетели, българи и турци. Нѣкои отъ тѣхъ бѣха повикани въ сѫда, само за да се установи точно, че съмъ билъ арестуванъ презъ турския режимъ, особено пъкъ презъ времето на Илинден-

ското възстание, фактъ, който самъ азъ признавахъ. Но приставътъ Жико бѣ устроилъ всичко това, за да се подчертае ясно, че съмъ билъ активенъ членъ на Македонската Организация.

Още при започването на дѣлото, разбрахъ, че ще трѣбва да бѫда много внимателенъ въ показанията си, защото въ македонскитѣ затвори имаше твърде много затворници, които въ миналото бѣха въ връзка съ мене, било като четници, било като куриери. Пъкъ и въ показанията си предъ полицията четницитѣ Христо Коцевъ отъ Радовишката чета, Илия Варсаковски, отъ Щипската, куриерътъ Христо Илиевъ и др. казали: „Когато побѣгнахме въ България, минахме по канала за Струмишкия организационенъ пунктъ. Още на границата ни посрещнаха хората на Ципушевъ. Първоначално тѣ ни дадоха храна и дрехи, а следъ като си отпочинахме, дадоха ни орѫжие за нелегална комитска дейность“. Освенъ това, следовательтъ запиталъ Илия Варсаковски, какво е преследвалъ Ципушевъ съ своитѣ чети и атентати. Илия отговорилъ: „Чухъ, че следъ отцепването на Македония отъ Сърбия той щѣлъ да бѫде провъзгласенъ за губернаторъ“. Сега взехъ да си обяснявамъ, защо сръбскитѣ чиновници и офицери идваха често въ затвора, да ме разглеждатъ, като нѣкои си шушукаха: Ето, това е царьтъ македонски“, което, по това време, е било писано и въ сръбската преса. Напримѣръ, печатаниятъ въ Скопие в. „Стара Сърбия“, на 24 декемврий 1919 г., публикувалъ следната дълга статия „Жертви на българския бѣсъ“, отъ която нека дамъ следнитѣ извадки:

. . .„По-рано сѫ погребани коститѣ на намѣренитѣ 80 убити наши ранени войници. Всички тѣ сѫ жертва на заядливия звѣръ Ципушевъ, осѫждането на когото се очаква въ окрѫжния сѫдъ въ Щипъ. Не трѣбва да се забравя, че той е типъ съ сурови инстинкти“.

„Ципушевъ е билъ глава на всички комитски банди въ Южна Македония. Той е най-главниятъ виновникъ отъ 1913 г., който е избилъ, съ свои четници, нѣколко стотинъ наши заробени войници“.

„Той е организиралъ Валандовския атентатъ презъ 1915 г. Създатель е на всички лъжливи документи въ България, кѫдето е събиралъ подписи, за да пред-

стави лъжливо предъ чуждия свѣтъ, че македонцитѣ сѫ неблагодарни отъ сръбското управление.

„Нищо въ Южна Македония не е извършено презъ време на окупаторската власть на татарската държава безъ знанието на Ципушевъ. Никого не е пощадилъ, който е билъ въ каквато и да е връзка съ насъ. Ципушъ днесъ е предъ сѫда. Трѣбва да се има предъ видъ, че Революционниятъ Комитетъ пропагандира, да не се признава нищо предъ сѫда, мислейки, че това непризнание е негово спасение.“

Всички оригинални заповѣди за влизане на четитѣ презъ 1915 г. въ наша територия сѫ носили подписа на Ципушевъ. Неговото сѫдене очакваме съ нетърпение, понеже убиецътъ на хилядитѣ невинни жертви трѣбва да бѫде сѫденъ и осѫденъ по-скоро, за да се принесе тукъ, надъ коститѣ на падналитѣ жертви единъ жертвеникъ на правдата и да се даде примѣръ за назидание на поколѣнията, че свободата се добива само съ правда, и да се отмъсти за коститѣ на нашитѣ другари, които бѣха убити и заклани немилостиво отъ подлия неприятель, и то все по нареждането на звѣра и представителя на подлитѣ татари. Ципушевъ, чието име всички произнасятъ като чудо, понеже е билъ въ дружеството на звѣроветѣ, вълкъ, лисица, хрътъ, рисъ и Овчаровъ. Ето, това сѫ имената, съ които се украсява самозваниятъ царь на Македония“.

Тази статия, явно, е написана за да се повлияе на сѫда. По стенитѣ пъкъ на Щипския затворъ нѣкой стражарь или войникъ бѣше написалъ едро съ тебеширъ: „Пазете добре македонския царь, иначе краль Петъръ пакъ ще яха на магаре“. Сръбското настроение противъ мене бѣ много лошо. Затова видѣхъ голѣмъ зоръ, при подробния разпитъ за разузнавателната и комитска дейность въ Македония, а още повече за Валандовския, Гевгелийския, Карадашкия и др. атентати.

Предъ сѫда всички обвиняеми отказваха самопризнания, изтръгнати съ насилие. Нѣкои се съблечаха и показваха белези отъ ранитѣ си, макаръ че бѣха се изминали повече отъ десеть месеци отъ вре-

мето на измжчванията. Но председательтъ на сжда, съ велзевулска усмивка, отхвърляше всѣко твърдение за насилие, „понеже не било потвърдено съ медицински актъ“.

Сръбскитѣ полицейски власти бѣха изтръгнали „самопризнания“ чрезъ единъ терор, непознатъ до тогава по нашитѣ мѣста. Всичко е идвало по реда си. Най-напредъ — бой съ тояги по краката, после — фалангитѣ и спици подъ ноктитѣ, нагорещени желѣза за сѣдане, горещи яйца подъ мишницитѣ, стискане на яйчницитѣ и т. н., догдето измжчванитѣ паднатъ въ несвѣсть и подпишатъ всичко, което полицията иска, като понѣкога сж признавали и фантастични нѣща.

Предъ сжда всички подсждими, които бѣха взели нѣкакво участие въ действията на Македонската Революционна Организация, отказваха, че сж имали каквато и да е връзка съ мене. Повечето твърдѣха решително, че не сж ме познавали. Въ затвора, при устнитѣ и писмени обяснения, които успѣвахъ да размѣня съ тѣхъ, имъ казвахъ винаги: „Азъ ще бжда осжденъ и сигурно — екзекутиранъ, като се знае, кой съмъ и какво съмъ сторилъ противъ сърбитѣ. Затова, още при следствието азъ поехъ тежки сждебни отговорноссти. Нека всички другари нагласятъ умѣло своята защита и да стоятъ по-далече отъ мене.“

Благодарение твърдото отричане на тѣзи измжчени души и на обмислената ми, до най-малка подробность, защита, азъ смѣтахъ, че ще успѣя да се отърва сравнително по-леко по първитѣ четири обвинения. Но какво бѣ моето учудване, когато председательтъ прочете моето „самопризнание“ по неговото дѣло. „Признавамъ, че съмъ роденъ въ Радовишъ, сръбска Македония, и, като български възпитаникъ и въ последствие висшъ български чиновникъ, въ началото на Общоевропейската война съмъ следилъ движенията на сръбската армия, когато се е борила противъ своя найголѣмъ противникъ — швабата. Всичко съмъ вършилъ чрезъ агенти и то въ полза на България и Германия, за което съмъ ималъ на разположение неограниченъ бюджетъ, при Българската Народна Банка“.

Предъ сръбския сждъ това бѣ едно извънредно тежко обвинение. Истината, разбира се, не можехъ да

признаяя, толкова повече, че това би злопоставило победената, тогава, България. На всѣки случай, изненадата бѣ за мене твърде голѣма, тъй като нито бѣхъ мислилъ да признавамъ подобно нѣщо.[1]

Следъ връшване на дългото и мѫчително четене на обвинителния актъ, председательтъ на сѫда ме запита надменно: „Е, Костадине, какво ще кажете за Вашата изповѣдь"? — Станахъ правъ и развълнувано отговорихъ: „Това не е вѣрно. Никога и никѫде не съмъ билъ питанъ, нито съмъ отговарялъ на подобни въпроси". — Тогава, той ми посочи края на полицейското следствие, съ моя собственорѫченъ подписъ и съ

---

[1] Въ връзка съ атентатитѣ и, изобщо, съ четническитѣ действия, въ навечерието на нашето влизане въ Европейската война, сърбитѣ ме измѫчваха много. съ цель да узнаятъ какви връзки е имала Македонската Революционна организация съ германцитѣ, тъй като, при предварителното следствие, нѣкой четникъ казалъ, че сѫ били употрѣбени нѣмски машини и експлозиви. Днесъ нѣма защо да се крие една известна вече истина. Въ началото на Общоевропейската война, Организацията, на чело съ Тодоръ Александровъ, бѣ въ близки връзки съ Виена и Берлинъ, понеже германцитѣ признаваха открито нашата справедлива национална кауза, нашитѣ права и интереси. Понеже нашитѣ идеали за освобождаване на Македония и нашитѣ борби противъ узурпаторската сръбска власть се схождаха напълно съ германскитѣ интереси и съ правилно очертаващата се политика на България, то, по силата на едно тайно разбирателство, ние получавахме отъ Германия нѣкои отъ необходимитѣ ни материали за атентати и, въобще, за четническитѣ действия. Въ преговоритѣ за това сътрудничество взе голѣмо участие д-ръ Д. Точковъ, отъ Охридъ, германски възпитаникъ, привърженикъ на идеята за пълното сходство на българскитѣ и германски интереси.

Въ днешната война, тогавашната българска политика намира не само своето продължение, но и пълно потвърждаване за правилната посока. Обвинението за нѣкаквъвъ фантастиченъ бюджетъ въ Б. Н. Банка, разбира се, е измислица.

завѣрката на двама радовишки граждани, които бѣха присѫтствували на разпита.

Това кратко време на обяснения ми възвърна самообладанието. Съ свѣткавична бързина обмислихъ своя отговоръ. Изведнажъ цѣлата работа ми стана ясна. Спомнихъ си, че полицаятъ Жико, когато приключваше следствието, разточи разпита въ продължение на повече отъ петь часа, презъ което време си пиеше своята ракия и записваше нѣщо въ дознанието следъ всѣки мой отговоръ. Сега вече схванахъ цѣлата игра и капана, който ми бѣ подготвилъ предварително. Разбрахъ сѫщо, защо прокурорътъ не бѣ ме питалъ нищо по петото дѣло. Обърнахъ се къмъ сѫдиитѣ и сѫдебнитѣ заседатели и заявихъ твърдо:

„Моето самопризнание, споредъ прочетения полицейски актъ, не е вѣрно. Азъ не съмъ се занимавалъ съ шпионажъ. Вѣрното е, че съмъ събиралъ сведения, отъ куриери и бѣжанци, но тѣ се отнасяха до насилията вършени отъ четитѣ на Ив. Бабунски, Василия Търбичъ и др., а сѫщо и до неправдитѣ и тормоза надъ мирното българско население отъ страна на сръбскитѣ жандарми и граничари. Тия сведения азъ систематизирахъ и изнасяхъ въ българската преса, а по-важнитѣ отъ тѣхъ съобщавахъ на професоритѣ Милетичъ и Георговъ, които, пъкъ, ги публикуваха въ чужбина. Ето, за тия сведения ме питаше полицаятъ Жико, тъй азъ му отговаряхъ съ обяснения, достатъчно ясни, тъй като презъ времето на сръбския режимъ отъ 1913 до 1915 год. само въ Радовишъ и околията сѫ били избити 108 души българи“.

„При произвеждането на полицейското разследване, присѫтствуваха като свидетели — поемни лица гражданитѣ Димитъръ Григоровъ и Георги Гавритовъ. За установяване на истината, сѫдътъ е дълженъ да ги разпита, дали изобщо съмъ билъ разследванъ за шпионажъ.

Дѣлото е много сериозно и наказанието ще бѫде много тежко, затова се налага пълно изясняване. Затова сѫ установени и сѫдилищата. Лъжливото самопризнание азъ подписахъ, безъ да ми бѫде прочетено, макаръ че настоятелно молихъ да го прегледамъ лично азъ. Най-после, нека бѫде повиканъ поне единиятъ

отъ гражданитѣ поемни лица, който се намира въ сѫда (той бѣ разпитванъ по друго дѣло и стоеше вънъ въ коридора). Ако не за друго, то поне за успокоение на сѫдийската съвѣсть, нека той бѫде разпитанъ при закрити врата, или, дори, само предъ сѫдиитѣ и сѫдебнитѣ заседатели. Нека отговори само на единъ въпросъ: Питанъ ли съмъ отъ полицая за шпиониране на сръбската армия. Ако отговорътъ бѫде утвърдителенъ, то сѫдътъ нека изрече спокойно моята смъртна присѫда."

Моето възражение направи впечатление. Забелязахъ по лицата на председателя и на сѫдиитѣ едно, бихъ казалъ, маймунско изражение, смѣсь отъ смущение, ядъ и недвоумение. Председательтъ на сѫда, следъ като се посъветва тихо съ дѣсния, стария сѫдия, отхвърли моята молоба, съ мотивировка, че съмъ билъ възрастенъ и достатъчно интелигентенъ, та щомъ признавамъ подписа си и тѣзи на двамата свидетели, трѣбва да приема и вѣрностьта на своето самопризнание.

Преди да успѣя да протестирамъ противъ тази сѫдийска несправедливость, председательтъ взе едно листче отъ масата и се обърна къмъ мене съ думитѣ:

„Въ последнитѣ дни на сѫденето, срещу Васъ се оформи ще едно неофициално дѣло. Вчера дойде въ сѫда единъ висшъ фронтовъ офицеръ, кавалеръ на ордена за храбрость и, подъ своята честна войнишка дума, ни заяви, че преди известно време се срещналъ съ английския поручикъ Хюсъ. Този английски офицеръ му разправилъ, че Ви е пленилъ въ гр. Струмица, понеже единъ висшъ чиновникъ и нѣкои граждани му докладвали тайно за Вашитѣ нови комитски акции, и то следъ подписването на примирието въ Солунъ. Следъ като сте се били завърнали въ Струмица, организирали сте куриери и чети, за сръбска и гръцка Македония. Питамъ Ви да отговорите откровено, доколко сѫ вѣрни твърденията на английския офицеръ, като Ви заявявамъ, че каквото и да отговорите, за сѫда то ще бѫде само едно сведение."

— Това бѣ още единъ ударъ изъ засада. Но бѣхъ вече така възбуденъ, щото отговорихъ веднага, съ голѣмо възмущение: „Не се съмнявамъ, че е имало и много по-голѣми доносничества и клевети противъ

мене, обаче въ едно време на голѣма реакция, когато българската армия бѣ вънъ отъ строя, заедно съ своитѣ македонски дивизии, невъзможно бѣ и да се помисли за нѣкаква конспиративна дейность. Иначе поручикъ Хюсъ не би могълъ да сложи ръка върху мене, и то въ предѣлитѣ на свободна България, а това значи, че неговото твърдение е абсурдъ".

Скоро следъ тия последни разправии, сѫдебното дирене се привърши. Нѣма защо да се говори за обвинителната речь на прокурора — той искаше смъртни присѫди и най-тежки наказания.

Последниятъ день на процеса, седмиятъ, бѣше опредѣленъ за защитата и даване дума на обвиняемитѣ. Цѣлиятъ предиобѣдъ говориха адвокатитѣ. Въ сѫщность, тѣ бѣха кратки, но обвиняемитѣ бѣха много.

Нашиятъ адвокатъ Гюро Гюкичъ бѣше слабо интелигентенъ и боязвилъ човѣкъ, но все пакъ има смѣлостьта да заяви, че сръбскиятъ сѫдъ не е компетентенъ да сѫди Ципушева за неговитѣ дѣла, понеже последниятъ е живѣлъ въ България дълги години, както се вижда отъ представеното общинско удостовѣрение. Не каза почти нищо друго, но изтъкването на неподсѫдностьта ми послужи.

Изслушахъ съ напрегнато внимание речитѣ на защитницитѣ и споредъ тѣхъ си начертахъ плана, какво да кажа, когато ми дадатъ последна дума, главно — на кой пунктъ да наблегна. Замолихъ прокурора да ми даде хартия и срокъ поне два дни, за да напиша обширна и добре обоснована защита. Той ми отказа решително, понеже съмъ щѣлъ да пиша на български езикъ и въ такъвъ случай речьта ми трѣбвало да се изпраща за преводъ въ Министерството на Външнитѣ работи въ Бѣлградъ, а тази процедура би отнела много време. Тогава, презъ краткото време на обѣдната почивка, нахвърлихъ набързо бележкитѣ си за последната ми защита.

Настѫпи моментъ да кажа поледната си дума. Тя продължи цѣли три часа, но бѣ изслушана търпеливо

и внимателно. Дадоха ми, дори, чаша вода, за да говоря по-свободно. Види се, бѣха любопитни да чуятъ, какво ще каже „македонскиятъ царь“.

Започнахъ речьта си много развълнуванъ, но полека-лека се успокоихъ и станахъ все по-самоувѣренъ. Силата ми произлизаше отъ съзнанието, че сѫдбата ми е решена предварително, че непремѣнно ще бѫда осѫденъ на смърть и — екзекутиранъ. Но искахъ да направя всички възможни възражения; да се възпротивя на сръбския сѫдъ, който бѣ предъ мене, — като олицетворение на сръбската тирания надъ българския народъ. Трѣбваше да запазя своята българска честь.

При моята, набързо приготвена, защита, азъ не само не отказахъ, че съмъ билъ членъ на ВМРО, а даже подчертахъ това съ гордость, като, разбира се, отбѣгнахъ да изтъквамъ, че съмъ работилъ прѣко противъ сърбитѣ и тѣхната въорѫжена сила. Следъ като разкритикувахъ по отдѣлно всѣко дѣло, спрѣхъ се по-надълго върху Валандовския атентатъ и обвиняването ми въ шпионажъ. За атентата, заявихъ, че съмъ научилъ късно следъ извършването му, — отъ многото бѣжанци, които минаха на българска земя. По тази точка обвинението бѣ, изобщо, слабо развито и падна по недоказаность.

Що се отнася до обвиненито ми въ шпионажъ, сѫщностьта на моята защита бѣ: по времето, преди влизането ни въ европейската война, българската войска, ВМРО и Комитетътъ бѣха достатъчно силни да съберать сведения, направо задъ гърба на сръбската армия, която тогава бѣ на р. Сава и на Дунава; нито е имало нужда, нито пъкъ смисълъ да събирамъ азъ сведения, и то отъ Струмица; да, имахъ куриери, събирахъ сведения, но, както казахъ и при разпита ми, цельта ми бѣ да установявамъ и записвамъ сръбскитѣ насилия въ поробена Македония, за да помогна въ защита на нашия народъ предъ свѣта; борѣхъ се за своитѣ нещастни братя, но шпионажъ не съмъ вършилъ.

Успокоявахъ се все повече и повече. Повторихъ, че се гордѣя за участието ми въ редоветѣ на ВМРО, като прибавихъ, съ ирония, че трѣбва даже, да ми се

благодари, че съмъ помогналъ за изгонването на турцитѣ отъ Македония. На края заявихъ твърдо и високо:

„Нѣма сила или право, които да ме осѫдятъ за това, че съмъ работилъ въ полза на своя народъ и държава, нито пъкъ да ме заставятъ да работя за чуждъ народъ. Повтарямъ, българинъ съмъ и всичко, което съмъ направилъ, е било направено отъ мене съзнателно, въ полза на българския народъ“.

Въ залата бѣ настѫпила пълна тишина. Завършихъ речьта си, съ настоятелно искане да се отбележи като резюме:

1. Азъ съмъ български поданикъ. Главнитѣ дѣла, които ми се приписватъ, сѫ извършени презъ първитѣ месеци на Европейската война. Ако въ Версайлъ е взето нѣкакво решение за сѫдене по такива обвинения, то, споредъ желанието на френцитѣ, ще бѫде учреденъ единъ международенъ сѫдъ; само той би билъ кмпетентенъ да сѫди и мене.

2. Моята просвѣтна и революционна дейность въ Македония презъ турския режимъ би трѣбвало да ми се признае като активъ, защото голѣмитѣ жертви, които ние, българитѣ, понесохме въ Македония, сѫ припричина за отстраняването на полумесеца отъ македонската земя.

3. За пълното изясняване на петото дѣло, за шпионажа — да се отложи сѫдението поне за една седмица.

Сѫдътъ отхвърли последната ми молба, тъй като присѫдата ми можеше да се оформи главно възъ основа на петото дѣло[1]. Следъ това мълчаливо се оттегли на съвещание.

Почти всички българи се държаха достойно предъ сѫда. Въ затвора се бѣ изковалъ единъ общъ духъ. Всички се чувствувахме длъжни да не показваме слабость. Особено гордо и твърдо бѣ държанието на чет-

---

[1] По-късно, сърбитѣ съжаляваха за своето избързване, защото тѣ заеха наскоро Струмишката околия. Тогава се появили много тѣхни агенти, почти всички турци, които разправяли цѣли легенди за мене, въ връзка съ четническитѣ действия и атентатитѣ.

ника Христо Коцевъ. Спокойни и решителни бѣха и Евтимъ Васевъ, отъ с. Подерешъ, и куриерътъ Христо Илиевъ-Лисицата.

Следъ дълго съвещание, късно презъ нощьта на 27 декемврий 1919 год., сѫдътъ изрече присѫдата: 1) Мене, Евтимъ Васевъ, четника Христо Коцевъ и куриера Христо Илиевъ осѫжда на смърть чрезъ застрелване; задочно осѫжда на смърть и Никола Георгиевъ, адвокатъ въ Радовишъ, и войводата Петъръ Овчаровъ; 2) Мане Мишовъ, Петре Ечменовъ и Траянъ Коцевъ — на двадесеть години строгъ тъмниченъ затворъ, въ тежки окови; 3) братенеца ми Константинъ В. Ципушевъ — на петнадесеть години строгъ тъмниченъ затворъ, безъ окови, като малолѣтенъ. Всички останали бѣха оправдани, но ги задължиха да заплатятъ тежки сѫдебни разноски и всѣки да даде на защитата по 6000 динара.

Смъртната присѫда не ме изненада, тъй като я очаквахъ. Богъ реши, да остана живъ да видя по-голѣмата часть отъ Македония освободена. Но още сѫщия день падна първата скѫпа българска жертва. Следъ прочитането на присѫдата връщахме се къмъ затвора, разбира се, много умрени и изтощени. Стражата бѣ невнимателна, нощьта бѣ тъмна. Възползуванъ отъ това, четникътъ Христо Коцевъ се пита да избѣга. Наистина, той успѣ да се измъкне въ страничнитѣ улички, ала случайно патрулътъ го срещналъ и го застрелялъ. Той бѣше единъ отъ най-примѣрнитѣ и неустрашими бойци въ Радовишката районна чета. Баща му — Коце Даскала, отъ с. Лубница, бѣ много вѣренъ българинъ; сърбитѣ го убиха въ 1913 година, заедно съ много още наши селяни, активни членове на Революционната Организация.

На четвъртия день следъ изричането на присѫдата, бѣхъ повиканъ въ канцеларията на прокурора, кѫдето чакаше и моятъ адвокатъ. Съгласно закона, трѣбваше да се приготви и подпише касационна жалба. Секретарьтъ почна да пише, подъ диктовка, тѣхната

шаблона формула, обаче, азъ настоявахъ да се изтъкне и моето изрично твърдение, изказано още предъ сѫда, че съмъ български поданикъ, заловенъ и задигнатъ отъ България; че никога не съмъ живѣлъ на сръбска територия; че при тия обстоятелства, сръбскиятъ сѫдъ не е компетентенъ да ме сѫди. Това личеше ясно и отъ общинското удостовѣрение, издадено по искането на самия сѫдъ и прочетено преди започването на процеса. Въ него се казваше изрично: „поведението на Ципушевъ е неизвестно, понеже последнитѣ двадесеть години живѣеше въ България.“

Като подписахъ касационната жалба, върнаха ме въ затвора, да очаквамъ сѫдбата си. Отново минаваха еднообразни, безкрайни дни. Следъ коледнитѣ праздници председательтъ на сѫда съобщи публично на четника Серафимъ, отъ с. Кучинино, отъ Кочанската чета, че отъ дворцовата канцелария е дошло потвърждение на смъртната му присѫда. Серафимъ, който бѣ осѫденъ преди насъ, по друго дѣло, изслуша съобщението стоически и заяви съ твърдъ гласъ: „Азъ, като добъръ българинъ, изпълнихъ своя дългъ и не се кая“. На другия день въ тъмни зори го изведоха, добре окованъ, и го изпратиха до родното му мѣсто, кѫдето го застреляли.

VIII. ИЗПИТАНИЯ

Наскоро следъ екзекуцията на Серафимъ, презъ януарий 1920 год. въ затвора ме посети окрѫжниятъ управитель Грършковичъ. Следъ обичайното живо-здраво, каза ми, че отъ мене зависи да спася живота си и да стана честенъ човѣкъ. Погледнахъ го въпросително. Тогава, безъ много заобиколки, той ми предложи да стана тѣхенъ човѣкъ, следъ което ще последва пълна амнистия и освобождение. За награда щѣли да ме назначатъ окрѫженъ управитель или училищенъ инспекторъ въ Куманово или Тетово, т. е. въ отдалечени мѣста отъ Щипския окрѫгъ, а, на това отгоре, щѣли да ми дадатъ и много пари. Нито помислихъ, а отговорихъ веднага: „Българинъ съм ъи ще си остана такъвъ. Моето чело е бѣло и не ща да го зачернямъ. Предпочитамъ гроба, отколкото да стана измѣнникъ на своя народъ“. Преди да си отиде, Грършковичъ ми каза: „Помислете си добре. Имате достатъчно време. Иначе Ви чака куршумъ“.

Изтекоха още нѣколко дни. Наскоро, окрѫжниятъ управитель дойде отново въ затвора, заедно съ единъ отъ най-виднитѣ полицаи отъ Бѣлградъ, инспектора Лазаревичъ. Веднага се виждаше, че този човѣкъ не вѣрва въ никакви идеали и свети чувства. Сухъ, съ изпито и жълто лице, съ неприятна усмивка и подигравателенъ погледъ, той ми повтори официално предложението да стана ренегатъ, като направи единъ малъкъ предговоръ: „Сега Александровъ и Протогеровъ се разхождатъ изъ софийскитѣ улици съ автомобилъ и живѣятъ въ изобилие и луксъ, за ваша смѣтка, а вие тукъ броите последнитѣ си дни и часове. Не е ли жално, да увѣхне младостьта ви така безславно“? Възразихъ му спокойно и просто: „Сѫдбата ми била такава“. — „Да“, каза Лазаревичъ, малко поетически: „Сѫдба, сѫдба! Но това важи за простолюдието. Интелигентниятъ човѣкъ самъ гради сѫдбата си“. Следъ

това се доближи до мене и тихо ми прошепна: „Мисли му добре. Вмѣсто мѫки и страшна смърть, очаква те разкошъ и голѣмъ чинъ“. — „Що да му мисля? Зная си моето, господинъ инспекторе. Оставете ме, съ чиста съвѣсть да влѣза въ гроба. Ако азъ стана измѣнникъ и се продамъ на васъ, сърбитѣ, то нѣма да бѫде искрено, а лицемѣрно. Сигуренъ бѫдете, че измѣнникътъ е винаги гузенъ и по-лошъ отъ змия.“

Съ тия думи се раздѣлихме съ високитѣ господа. Като излѣзли на двора, единиятъ отъ тѣхъ казалъ: „Коравъ българинъ, брей“!

На 22 февруарий 1920 година Бѣлградскиятъ Касационенъ Сѫдъ потвърди смъртната ми присѫда, съ едничкия мотивъ, че съмъ защитилъ слабо моето българско поданство. Като ми съобщи потвърждението, прокурорътъ Глишичъ ми обясни, че сега остава само последната инстанция — дворецътъ, и съ особенъ апломбъ допълни: „Днесъ окрѫжниятъ сѫдъ телеграфира въ дворцовата канцелария, че за удовлетворение на народното желание отъ цѣлия Щипски окрѫгъ, трѣбва да се потвърди издадената противъ Васъ присѫда“ — да бѫда екзекутиранъ за примѣръ и назидание.

Сега за мене бѣше ясно, че нѣма надежда за спасение. Обаче, не изгубихъ присѫтствието на духа и възразихъ на прокурора: „Съ изключение на пришълцитѣ-сърби, отъ мѣстнитѣ жители на Щипския окрѫгъ, пъкъ и отъ всички останали околии, едва ли ще се намѣри ренегатъ, който би пожелалъ моята смърть“.

Отъ този мигъ нататъкъ, за мене настѫпиха мѫчителни дни, когато човѣкъ се прощава съ живота си и очаква последния ударъ. При все това, азъ се стараехъ да бѫда спокоенъ и твърдъ, защото затворътъ бѣше препълненъ съ другари, които очакваха своя редъ; трѣбваше да имъ дамъ примѣръ на самообладание.

Дворътъ на затвора бѣ малъкъ, а всичкитѣ четири стаи бѣха претъпкани съ наши хора, та при излизането на обичайната едночасова дневна разходка ние

можехме да си размѣнимъ мисли и да се утешаваме единъ другъ. По-важнитѣ нѣща си съобщавахме писмено. Благодарение на българскитѣ левове, които действуваха смекчително върху стражата, а особено върху началника, старшията Милое Георгевичъ, отъ Алексинечко, който бѣ много жаденъ за пари, ние си устроихме редовна тайна връзка съ нѣкои наши познати въ града. Така получавахме често известния и новини. По едно време ни пристигна и радостна весть, че шуреятъ ми Тодоръ Александровъ е дошълъ съ четата си въ Кратово и скоро ще слѣзне до Кочанско и Щипско. Това съобщение внесе бодрость и оживление у всички, ала скоро заглъхна. Днитѣ продължаваха да текатъ еднообразно, но за мене твърде мѫчително, понеже наближаваше Великдень. Отъ сръбска страна бѣ пусната мълва, че ще бѫда убитъ на нѣкой голѣмъ праздникъ, и то въ присѫтствието на много народъ, за да подействува застрашително. Съ трепетъ очаквахъ съобщението отъ дворцовата канцелария, а заедно съ туй и деня на моята екзекуция. Затова, почнахъ да си кроя планъ за последнитѣ минути, какви думи да кажа като последенъ протестъ противъ неправдата и тиранията надъ поробения български народъ. Случваше ми се често да прекарвамъ безсънни нощи въ размишления, едно отъ друго по-тягостни. Най-много ме измѫчваше мисъльта, че оставамъ жена и едничко неврѫстно дете, безъ срѣдства и защита. Вѣрно е, че имахъ близки, роднини и приятели, но народната мѫдрость казва: „Сиромахътъ и умрѣлиятъ лесно се забравятъ“.

Очаквахъ така деня и часа на последната раздѣла, когато на велики четвъртъкъ преди обѣдъ въ стаята ми влѣзна ненадейно старшията Милое и ме запита, съ особенъ тонъ: „Какво сънува, Костадине, тази нощь“? — Ужасни тръпки побиха тѣлото ми. Настѫпи малка пауза. Като отдъхнахъ и си помислихъ малко, промълвихъ: „Сънувахъ, че се раздѣлямъ съ домашнитѣ си и тръгвамъ на пѫть незнаенъ“. Тогава той усмихнато изрева: „Видишъ ли, какъ сънищата предсказватъ? Само че, кой знае да ги тълкува“! — Настѫпиха още по-мѫчителни моменти, дълги като години. Заедно съ малцината другари отъ нашата стая, ние го

гледахме втренчено и въпросително, а той, като ни изгледа заповѣднически и самонадеяно, сякашъ е голѣмъ познавачъ и филосфъ, — въ сѫщность бѣ много прость човѣкъ — продължи: „Така, така, сънищата предсказватъ. Това го зная отъ моята майка и баба, па и азъ имамъ опитъ отъ живота. Ето, нощесъ ти си сънувалъ този сънь, и днесъ ще се видишъ съ жена ти“. При последната дума, презъ мене мина силенъ токъ. Усѣтихъ, че лицето и ушитѣ ми се загрѣватъ отъ напливъ на кръвь, а сърдцето ми започна буйно да бие. Бѣхъ просто като зашеметенъ. Пъкъ имаше и защо!

Следъ съобщението на тази весть, право бѣше старшията да си поиска бакшишъ. Дадохъ му всички книжни левове, които имахъ у себе си, съ молба да поръча кафе за стражата и за всички затворници отъ нашата стая. Следъ това се опитахъ да се съвзема отъ вълнението. Главата ми се въртѣше. Радость, тѫга и надежда се смѣсиха въ душата ми.

Тъкмо се бѣхъ поуспокоилъ малко, съобщиха ми, че идва жена ми, придружена отъ прокурора Глишичъ, който ме предупреди: „Съ председателя на сѫда дълго мислихме догдето Ви разрешимъ това свиждане. Бѫдете внимателни въ вашитѣ разговори, ако желаете да се виждате пакъ съ госпожата, докато престои въ Щипъ“. Разбира се, че бѣхме много внимателни, защото и двамата знаехме, въ какви рѫце бѣхъ попаналъ.

Колкото и дълго да бѣше първото ни свиждане, то мина много бързо, тъй като си говорихме за здравето и живота на милото ни дете, какъ е въ училището, има ли си добри другарки, жадува ли за мене и пр. Изглежда, че прокурорътъ остана задоволенъ отъ нашето държание, та, при раздѣлата, разреши да се виждаме по два пѫти седмично, но само ако нашитѣ разговори се водятъ на „фамилиарни теми“, безъ никаква политика.

Като се завърнахъ въ мрачната стая на затвора, потънахъ въ мисли и мечти, едни отъ други по-фантастични. Обаче най-много мислѣхъ и се чудѣхъ: отъ где се взе този куражъ у жена ми, да напустне свободна България и да дойде въ лапитѣ на вълка, — въ това време, още размирно и несигурно, и то само съ ед-

на обикновена пропускателна бележка отъ нѣкаква френска мисия въ гр. Петричъ и отъ нашия пограниченъ офицеръ при гара Златарево. Обяснението бѣше само едно: Идва да си земе сбогомъ и да подслади, поне отчасти, тежкитѣ часове на своя другарь, съ когото е дѣлила радости и скърби цѣли осемнадесеть години. . .

Възвърнахъ се мислено къмъ миналото. Много работи ми станаха ясни. Жена ми бѣ много изстрадала за мене; отъ кѫде черпѣше тя своята сила? Не напраздно тя бѣ първото дете на Александъръ п. Орушовъ. Той умрѣ твърде младъ и остави жена — вдовица и седемь невръстни сирачета. Само тя, Екатерина, бѣ стѫпила на крака. Тогава тя се отдаде напълно на грижитѣ за семейството и невръстнитѣ деца. Тя ги поддържаше; за нея бѣ важенъ девизътъ: „Всичко за другитѣ, нищо за себе си". При най-голѣма спестовность и при тогавашната баснословна евтиния, тя успѣ да ги поддържа и изведе нагоре. Затова азъ така я обикнахъ, — не само защото бѣ хубава и миловидна, а и заради тази нейна чиста душа и твърда воля. Затова Богъ ѝ даваше сега сила, да дойде да ме види въ най-тежкитѣ часове отъ живота ми . . .

Скоро следъ първото свиждане съ жена ми, азъ се постарахъ да ми доставятъ повече наши левове, които още вървѣха на Щипската чаршия, пъкъ и малко злато, което имаше магическо влияние върху погледа на старшията Милое, защото се надѣвахъ, че при нѣкоя отъ последнитѣ срещи ще присѫтствува само той. Скоро моитѣ предположения се оправдаха. Още на първото ни свиждане следъ Великдень, бѣхъ удостоенъ да видя само него, между насъ двамата. Тогава жена ми успѣ да ми обясни, накратко, какви усилия е направила, за да може да се отмѣни смъртната ми присѫда. — „Notre Roi", каза тя „направи потрѣбното". — Повече не ми трѣбваше!

Едва следъ осемнадесеть години, когато се завърнахъ въ България отъ затвора на Срѣмска-Митровица, узнахъ подробноститѣ по моето спасяване. Смъртната ми присѫда е била отмѣнена само благодарение на

енергичната и твърде бърза интервенция на нашия Царь, и то въ последния мигъ, преди да стане късно.

Въ тия часове на изпитание, жена ми намѣрила опора само въ твърдата си християнска вѣра — главния лостъ на човѣшката душа.

Презъ време на сѫдението ми, шуреятъ ми Тодоръ Александровъ, съ малка четица, пристигналъ въ Кратовско. Специаленъ куриеръ отишелъ при него и му, съобщилъ за смъртнитѣ присѫди. По сѫщото време, Тодоръ получилъ отъ Скопие и онзи брой отъ в. „Стара Сърбия", въ който се описватъ моитѣ революционни действия противъ сърбитѣ. Безъ да губи време, той изпратилъ този вестникъ, заедно съ една бележка, че съмъ осѫденъ на смърть, до жена ми въ София, за да се опита да направи каквото може за облекчаването на моята участь. Жена ми се изплашила много и тръгнала да търси съветъ. Зацастие тя срещнала веднага С. Радевъ, моя добъръ приятель още отъ Женева, близъкъ на семейството ми, и му разправила своята тревога. Той ѝ казалъ: „Ние сме сега победена и осакатена държава. Никой не ни зачита. Нѣма българинъ, ако ще би и министъръ, който би могълъ да помогне въ случая. Единственото, което ни остава, е авторитетътъ на младия нашъ Царь".

Жена ми побързала да отиде въ канцеларията на Двореца и поискала да бѫде приета отъ Негово Величество. Казали ѝ да подаде необходимото заявление. Но тя заявила, че нѣма време, че въпросътъ е крайно бързъ и настоявала да бѫде приета веднага. — „Господа", казала тя, „трѣбва да се спаси живота на единъ виденъ българинъ, осѫденъ на смърть отъ сърбитѣ. Трѣбва да видя Негово Величество и лично да му обясня, кой е той и какъвъ е случаятъ". Най-после я въвели въ приемния салонъ.

Малко следъ това, влѣзълъ Царьтъ. Жена ми била така развълнувана, щото по-нататъкъ всичко минало като на сънь: тя направила поклонъ, искала да колѣничи, но Царьтъ я хваналъ за рѫка, като ѝ казалъ:

— Чакайте. Коя сте, и кой Ви изпрати при мене?

Жена ми обяснила всичко, коя е, защо идва и че само у Него е надеждата за спасяването ми; че идва въ крайния моментъ. . .

Негово Величество я успокоилъ, казалъ ѝ, че ще направи всичко, което е възможно.

Жена ми напуснала двореца, съ твърдата вѣра, че моятъ животъ е спасенъ. И, наистина, незабавната интервенция на Царя осуети изпълнението на смъртната ми присѫда.

По сѫщото време, братанецътъ ми Илия Ципушевъ, тогава студентъ въ Бѣлградъ, далъ молба и изложение до Английската легация; сѫщо така, покойниятъ Григоръ Василевъ, старъ нашъ другарь отъ първитѣ години на македонското движение, при когото жена ми отишла за съветъ, съставилъ молби до Министерството на Външнитѣ Работи въ Лондонъ, чрезъ тогавашния американски министъръ въ София, както и до председателя на Комитета за защита правата на човѣка, въ Парижъ. Но тѣзи постѫпки, по самото си естество бавни, нѣмаше да могатъ да изпреваратъ сръбското усърдие.

Идването на жена ми и успокоителнитѣ вести, които тя ми съобщи, възвърнаха надеждитѣ, съня и апетита ми. Вѣрвахъ, че извършената противъ мене неправда ще бѫде поправена, следъ като мине първото озлобление отъ войната. Живѣехъ съ мечти за скорошно, по-добро бѫдеще.

Срещитѣ съ моята вѣрна другарка, въ мизерния Щипския затворъ, ми дадоха утха и сила. Ала радостьта ми бѣ краткотрайна. Само следъ две-три свиждания старшията Милое бѣ изпратенъ на служба при Нишкия затворъ, а на негово мѣсто дойде младшиятъ стражарь Трифунъ. Той бѣ здравъ, набитъ селянинъ, но зълъ, грубиянъ, съ отвратително дрезгавъ гласъ — човѣкъ съ кървясали очи и сурови инстинкти. Особено бѣ неприятенъ, когато се напиеше. Тогава най-голѣмата му хвалба бѣше да разказва, колко души българи е измѫчвалъ, колко е осакатилъ и убилъ, презъ време на неговата служба въ Царево-Село и Малешъ. А пъкъ за посърбяването на Македония, споредъ него, трѣбвало да се избиятъ всички по-събудени българи по села и градове. Ето, тоя достоенъ синъ на Шу-

мадия ми устрои едно горчиво изпитание, особено тежко, че ме завари неподготвенъ.

— Презъ една късна пролѣтна нощь, когато се бѣхъ унесълъ въ първия нощенъ сънь, усѣтихъ ударъ по краката си и скокнахъ, уплашенъ. Видѣхъ до леглото си стражара Трифонъ, съ неговия волски камшикъ въ рѫка. Запитахъ го, какво има, а той ми изрева диво: „Хайде, приготви се и излизай".

Облѣкохъ се набързо и, при отварянето на вратата, видѣхъ гледка, която ме ужаси. До стената се бѣ изправилъ младъ полицейски приставъ, съ кѫса манлихера при нозе. Задъ него стоеха единъ старши и двама младши стражари, всички съ натъкнати ножове на пушкитѣ си. Въ рѫцетѣ си държаха запалени восъчни свѣщи и всички ме гледаха втренчено. Помислихъ си, че това сѫ моитѣ палачи, и че сѫ настѫпили последнитѣ минути на живота ми. Неволно сърдцето ми започна да тупти силно и неравно; по цѣлото ми тѣло пробѣгнаха тръпки. . . Приставътъ каза тихо нѣколко думи, отъ които разбрахъ само: „Хайде"! — Тогава се хванахъ съ лѣвата рѫка за гръдьта надъ сърдцето и мислено си казахъ: „Сърдце мое, бѫди кораво, да издържишъ до край, безъ всѣкаква слабость". . . .

Направихъ нѣколко крачки въ двора и замолихъ пристава за една цигара. Той ми поднесе учтиво своето „първо качество". Като запушихъ жадно, въ тоя тихъ полунощенъ часъ, нервитѣ ми започнаха постепенно да се успокояватъ. Погледнахъ въпросително шефа на джелатитѣ, за да чуя, какво ще стане съ мене и какъ ще ме погубятъ. Обаче въ този моментъ въ двора влѣзна единъ стражарь и пошепна нѣщо на старшията, а той, отъ своя страна, обади нѣщо на пристава. Чухъ само думитѣ „другъ пѫть", изговорени, може би нарочно по-високо. Минаха още нѣколко мига догдето си изпуша цигарата, следъ което приставътъ ми каза: „Сега можете да се върнете обратно на мѣстото си. Спете спокойно. Всичко остава до второ нареждане".

Като се върнахъ въ мрачната стая, тръшнахъ се облѣченъ на леглото и остатъка отъ тази паметна нощь прекарахъ въ ужасни мисли. Че губя живота си за

своя народъ и за идеалитѣ си, не ми бѣ мжчно, понеже самъ бѣхъ избралъ този трънливъ пжть. Обаче мжчно и тежко ми бѣше, че следъ себе си оставямъ нещастни жена и дете, далече отъ роденъ край.

Следъ тази нощна случка следващитѣ дни и часове минаваха вече по-мжчително, но все пакъ имахъ голѣмата утеха да виждамъ жена си, която ме посещаваше редовно два пжти седмично. Времето течеше бавно, все въ очакване на неизвестното бждеще.

По сжщото време, между другаритѣ, затворници отъ третата стая се породи мисъльта за бѣгство. Решихме да се действува внимателно и бързо. Стражарътъ Шерифъ, турчинъ отъ гр. Щипъ, донесе единъ старъ щикъ и други желѣзни парчета за прокопаване на подземенъ каналъ, подъ тѣсния заденъ дворъ до съседната турска кжща. По-късно достави и пила за прерѣзване на оковитѣ. Следъ тримесечна мжчителна нощна работа, съ негодни сѣчива и при постоянна опасность отъ разкриване, каналътъ бѣ прокопанъ. Презъ нощьта на 10 августъ 1920 г., всички отъ тази стая побѣгнаха. Между тѣхъ бѣха куриерътъ Христо Илиевъ-Лисицата, четницитѣ отъ Щипската районна чета, Богданъ, Дане, Илия, отъ с. Шопоръ и др., а сжщо и турцитѣ Вейселъ и Шабанъ, които бѣха тежко осждени. Разбира се, че азъ наблюдавахъ цѣлата работа и, когато каналътъ бѣше къмъ своя край, опитахъ се чрезъ подкупъ да бжда премѣстенъ въ третата стая, но ми отказаха. Нѣщо повече, въ моята стая имаше нарочно поставени турци и цигани, които ме следѣха непрестанно.

Планътъ сполучи, но бѣгството бѣ открито твърде скоро, още сжщата нощь. Стражата откри, че стаята е празна. Вдигна се тревога за търсене и залавяне на бѣгълцитѣ. Далече по Радовишкия пжть застигнали куриера Христо Илиевъ и го убили безъ предупреждение. Какво е станало съ другитѣ, не зная точно. Стражарьтъ Шерифъ билъ изненаданъ и заловенъ въ момента когато се готвѣлъ да бѣга, съ оржжието си. Следъ това арестуваха стария му баща, майка му, жена му и ходжата — стопанинъ на кжща-

та, въ чийто дворъ излизаше каналътъ. Всичкитѣ бѣха измѫчвани въ двора на затвора, и то въ присѫтствието на прокурора Глишичъ, който бѣ загубилъ обикновеното си самообладание и лично удари нѣколко пѫти младата жена на Шерифъ.

На другия день сутриньта направиха грижливо претърсване на останалитѣ три стаи, като ни съблѣкоха полуголи. На мнозина отъ насъ ограбиха дрехи и обуща. Петь дни наредъ ни даваха само хлѣбъ и вода, безъ никакво свиждане съ близки или храна отъ кѫщи. Въ затвора идваха само чиновници и офицери, за да разглеждатъ канала. Нѣкои се отбиваха и при мене. Дойде и познатиятъ ми майоръ Вуичъ, съ група офицери, на които ме представи театрално, съ думитѣ: „Ето, това е прочутиятъ царь македонски". Прокурорътъ бѣше въ много лошо настроение, когато дойде въ затвора, и ми се закани сърдито: „Внимавай добре, българино, защото те чака куршумъ въ челото".

Три дни следъ бѣгството на затворницитѣ отъ трета стая, на 13 августъ 1920 година, сѫбота, окрѫжниятъ управитель нареди да бѫде екстернирана жена ми, презъ Радовишъ-Струмица, въ България. Така си останахъ и безъ тази моя единствена утеха. Трѣбваше да минатъ повече отъ петнадесеть години, за да видя отново скѫпата ми другарка, все още като затворникъ, въ Срѣмска-Митровица около две години преди освобождението ми.

Следъ заминаването на жена ми изпаднахъ въ много тягостно настроение. Преживѣхъ поражението на България въ 1918 година, за да бѫда задигнатъ отъ англичани и предаденъ на сърбитѣ. Две години, почти, бѣха изминали, откакъ бѣхъ затворенъ. Изтърпѣхъ физически и моралenъ гнетъ, който не бихъ искалъ да разказвамъ въ подробности. Видѣхъ страданията и смъртьта на толкова другари. . ., а сега продължавахъ да седа окованъ, съ смъртна присѫда на врата, — въ очакване на едно бѫдеще, което, и въ най-добрия случай щѣше да бѫде мѫчително. Жена ми, съ самото си идване и съ успокоителнитѣ съобщения, бѣ ми вдъхнала бодрость и вѣра. Сега и нея я нѣмаше. . .

Минаха нѣколко мрачни дни. Презъ една тъмна нощь, пакъ преживѣхъ едно загадъчно пробуждане.

Ключарьтъ на затвора ме разтърси и ми прошепна: „Приготви се бързо и излѣзъ“. На двора чакаше командирътъ на стражата, капитанъ Томичъ и четирима стражари, съ ножове на пушкитѣ. Старшията ми заповѣда да седна на срѣдата, между стражаритѣ. Настѫпиха отново мѫчителни минути на изпитание. Какъ съмъ ги преживѣлъ, и какво съмъ мислилъ, всѣки може да си представи. Спомнямъ си само, че мислено пакъ се прощавахъ съ тоя бѣлъ свѣтъ и съ всичко мило и драго. Като седнахъ на плочитѣ, старшията колѣничи предъ мене и почна да завива оковитѣ ми съ парчета отъ наши пояси. Следъ кѫсо време отключиха втората стая, отъ кѫдето извадиха братанеца ми Костадинъ, комуто свързаха съ синджиръ рѫцетѣ назадъ, понеже той не бѣше окованъ. Следъ него, при най-голѣма тишина, изкараха още четирима осѫдени Радовишани, Евтимъ Васевъ, Мане Мишонъ, Петре Ечменовъ и Траянъ Коцевъ, на които сѫщо обвиха съ пояси оковитѣ, за да не звънтятъ.

Когато всичко бѣше готово, комендантътъ нареди да вървимъ боси, тихо, следъ него; подире ни тръгнаха стражаритѣ. Предъ външната врата на затвора чакаха две коли брички, въ които ни настаниха по трима, и до всѣкиго по единъ стражарь. Напредъ тръгнаха двама конни стражари, а отзадъ — командирътъ съ още нѣколко конника. Бѣше много тъмно, та не можахъ да схвана, накѫде ни водятъ и где ще бѫде нашето лобно мѣсто. Пѫтувахме съвсемъ мълчаливо въ мрачната нощь. Всѣки мигъ очаквахме края. Най-после, въ ранни зори, спрѣхме на почивка въ нѣкакво село. Почна да се развидѣлява. Тогава се поогледахъ и разбрахъ, че сме въ Сарамзалино, по пѫтя за гр. Велесъ. Малко ми олекна.

Следъ кратка почивка, потеглихме пакъ по шосето и къмъ обѣдъ стигнахме на Велешката гара. Едва сега командирътъ ми каза, че ще пѫтуваме съ трена нагоре. Разреши да ни се купи нѣщо за ядене и ни предупреди, че при пѫтуването не трѣбва да говоримъ съ чужди хора и, въобще, да бѫдемъ предпазливи. На края той се сбогува съ мене, съ думитѣ: „Виждате ли, колко сме културни ние, сърбитѣ. Съ васъ тази нощь трѣбваше да стане друго нѣщо, но ща-

стието ви помогна". — По-късно, въ Нишкото тюрме, при среща съ мои роднини, узнахъ, че сръбскитѣ власти въ Щипъ се уплашили отъ нѣкакви слухове за четитѣ на шурея ми Тодоръ Александровъ и на Иванъ Бърльо, които се готвѣли да нападнатъ затвора или да ни пресрещнатъ по пѫтя, за да ни освободятъ. Въ такъвъ случай, стражаритѣ въ колитѣ щѣли да ни избиятъ, а после да помогнатъ въ борбата на своитѣ колеги конници.

IX. ЗАТВОРЪТЪ ВЪ НИШЪ

На Велешката гара не стояхме дълго. Скоро влакътъ пристигна. Настаниха ни въ едно купе и продължихме пжтя си, все така оковани и мълчаливи. Бѣхме много уморени отъ тревожната нощь между Щипъ и Велесъ. Обхвана ни нѣкакво сънно безразличие, а мислитѣ бѣха все едни и сжщи. Нѣмаше какво да си блъскаме главата. Отивахме къмъ нѣкой сръбски затворъ, едни — за да излежатъ наказанието си, а ние, осжденитѣ на смърть, — за да дочакаме сждбата си: или екзекуция или дълги години строгъ тъмниченъ затворъ. Всички бѣхме се борили съ лозунга: „Смърть или свобода". Дилемата се бѣше опростотворила: за едни — затворъ, за насъ — смърть или затворъ; алтернативата „свобода" бѣ изключена.

Влакътъ бавно пъплѣше нагоре по течението на любимата българска рѣка, Вардара. Но ние нѣмахме очи да гледаме. Тжжно е да пжтувашъ, когато те каратъ въ вериги и до тебе седи сръбски стражарьтиранинъ. Вънъ грѣеше лѣтното слънце, а намъ бѣ сиво предъ очитѣ.

Привечерь пристигнахме въ Скопие, съ който ме свързваха толкова спомени. Но въ града не ни заведоха. Останахме да пренощуваме на открито, всрѣдъ нашитѣ стражари, край стари вагони на гарата. Въ ранни зори продължихме пжтуването си презъ Куманово за Нишъ.

Навсѣкжде край желѣзопжтната линия се виждаха прѣснитѣ още следи отъ военнитѣ действия. Повечето гари, както и по-важнитѣ мостове бѣха вече поправени, ала въ страни отъ желѣзния пжть все още стърчаха вещественитѣ белези на една голѣма борба. На гара Ристовецъ имаше цѣли купища разрушени вагони и военни коли. Тукъ бѣ нѣкогашната турско-

сръбска граница, така добре позната намъ. На нея ние, българитѣ отъ Македония, прекарвахме тежки митарства, когато отивахме въ свободна България, по работа или за наука. При това, тормозътъ бѣ не толкова отъ турска, колкото отъ сръбска страна. Внезапно възникна въ мисъльта ми единъ споменъ отъ моята младость:

Когато напустнахъ за пъри пѫть Македония, — следъ свършването на Солунската гимназия, и отивахъ да се уча въ Софийскоте Висше училище, тукъ, на сѫщата тази гара Ристовецъ, сръбскиятъ приставъ ми направи голѣми неприятности. — Паспортитѣ ни бѣха взети при преминаването на границата. Когато спрѣхме на сръбска територия, паспортниятъ приставъ почна да вика по име, всѣки да се вземе тескерето. Единъ отговаряше „я“, другъ казваше „тукъ“. Когато чухъ името си „Ципушевъ“, обадихъ се: „азъ“. Сърбинътъ ме погледна и дръзко ме запита: „Па що си ти“? Отговорихъ му: „Азъ съмъ българинъ отъ Радовишъ, Скопския виляетъ. Заминавамъ за София да следвамъ висши науки. Тогава, господинъ приставътъ ме изруга сърдито на майка българска и почна да крещи: „Въ Скопие, па и въ цѣла Македония нѣма никакви българи, а вси сѫ сърби, подкупени отъ Екзархийската пропаганда“. Отговорихъ му: „Господине, идете въ Македония и ще видите, какво е населението тамъ.“ Отъ тия мои думи приставътъ побѣсне и скѫса на две паспорта ми; само благодарение на молбитѣ на наши гурбетчии отъ Западна Македония, той благоволи да ми върне паспорта, въ последния моментъ преди тръгването на трена.

Колелата тракаха, веригитѣ тегнѣха а мислитѣ ставаха все по-нерадостни. Въ нашето купе имаше двама сръбски чиновници отъ поробена Македония, дръзки и неприятни, младежи. Единиятъ отъ тѣхъ бѣ наскоро ожененъ за бедна наша българка. Тя гледаше съ просълзени очи нашитѣ тежки вериги, безъ да може да ни каже ни една утешителна дума. На гара Враня, когато младата девойка слѣзна да се поразтѫпчи, другиятъ сърбинъ, съ подигравателенъ гласъ, се обърна

къмъ старшията на нашия конвой, съ думитѣ: „Ето, така ни шириме сръбството“.

Пжтьтъ отъ Скопие до Нишъ не е много дългъ. Сжщиятъ день, следъ обѣдъ, ние стигнахме на Нишката гара. При слизането ни отъ влака, много народъ се събра да ни гледа. Нѣкои запитаха стражара: „Кои сж тѣзи злосторници, оковани въ двойни вериги и свързани съ синджири“? — „Тѣ сж българи отъ Македония“. Че се чуха нѣколко псувни на българска майка, излишно е да се казва. Така, въ окови, ние влѣзохме въ старинната българска крепость Нишъ.

Споредъ тѣхнитѣ, сръбски, закони, трѣбвало найнапредъ да ни представятъ предъ председателя на окржжния сждъ въ града. Нѣмаше какво — ние, въ сжщность, не бѣхме злосторници, а поробени българи. Най-после, нека видимъ този сръбски голѣмецъ.

Председательтъ на Нишкия окржженъ сждъ, нѣкой си Мика Поповичъ, ни посрещна чист по сръбски. Предъ насъ се възправи едно дребно старче, съ изпито лице и козя брадичка, съ малки, неспокойни очи. Г-нъ Поповичъ ни прие съ особено предубеждение, дори и съ боязънь, тъй като билъ предупреденъ, че ние сме опасни злодеи, станали нетърпими за сръбскитѣ власти въ Щипъ.

Съ тънъкъ, писккливъ гласъ, господинъ председательтъ почна да ни ругае и едва следъ като изкара своя, познатъ вече намъ, прологъ, почна да ни разпитва за нашитѣ дѣла. Понеже бѣше много досаденъ, съ своитѣ подробности, не можахъ да се стърпя и го прекжснахъ: „Господинъ председателю, сждътъ си каза вече думата и сега очакваме края“.

Сжщиятъ този висшъ сръбски сждия билъ интерниранъ, въ началото на българската окупация, въ гр. Сливенъ. Тамъ го принудили да носи тухли на гърба си — поне така ми се оплакваше. Но понеже проявилъ добро поведение, скоро билъ възвърнатъ въ Нишъ и дори назначенъ на служба въ Комитета по прехраната. — „Съ трудъ и икономия, едва успѣхъ да спестя около стотина хиляди лева“, завърши своитѣ жалби този виденъ сръбски магистратъ.

На всѣки случай, нашето приемане представляваше едно малко събитие. Г. Поповичъ използува обстановката и произнесе една учена речь, предъ насъбралитѣ се чиновници отъ сѫда, повечето жени. Той разви, доста пространно, своята теза за южното славянство и населението на Балканския полуостровъ. „Въ Македония", повтаряше той, „живѣятъ южни славани безъ опредѣлено национално съзнание. Бѫдещето ще докаже, дали сѫ прави сърби или българи". Разбира се, той се надѣваше, че бѫдещето ще бѫде благосклонно за сърбизма.

Най-после бърборството на г. председателя на сѫда пресекна. Той даде нареждане на старшията да ни пази добре и да ни закара въ Нишкия окрѫженъ затворъ, кѫдето ще стоимъ, догдето се получи окончателния отговоръ на Бѣлградъ.

И това скучно митарство се приключи. Закараха ни въ Нишкия окрѫженъ затворъ, кѫдето прекарахме достатъчно време, за да го разучимъ и „оценимъ".

Нишкиятъ окрѫженъ заатворъ се помѣщаваше въ три приземни стаи. По-долу ще се постарая да го представя на читателя.

Както и въ другитѣ сръбски затвори, навсѣкѫде въ бивша „Югославия", на беднитѣ затворници се даваше хлѣбъ, който, заедно съ сѫдебнитѣ разноски и опредѣлената такса за наемъ на затвора, се пресмѣта при произнасянето на присѫдата и се събира по установения редъ. Освенъ нишлиитѣ, на които домашнитѣ носѣха ядене, храната на осѫденитѣ, които разполагаха съ пари, се купуваше отъ града. Съ други думи, важеше правилото: Горко томува, който нѣма.

Въ затвора заварихме единъ нашъ старъ познайникъ отъ Щипъ, старшията Милое Георгевичъ, — все така сухъ, все съ сѫщитѣ бледи сини очи, все така жаденъ за пари. Знаехме си го.

Въ Нишъ Милое бѣ подхваналъ сдѣлкитѣ си по на едро. Той си бѣ организиралъ доходи, които надминаваха чувствително заплатата му. Чрезъ него можеха да се закупуватъ хранителни припаси, разбира се срещу добра комисиона; освенъ това, Милое доставяше,

отъ родното си село, контрабанда тютюнъ на листа, който продаваше на много скжпа цена. Но най-важното му перо бѣ събирането на парса отъ комаръ. Чрезъ свои довѣрени затворници, Милое раздаваше карти или зарчета въ всѣка стая, и по цѣли нощи се разиграваха игри, лъвската часть отъ които събираше пакъ той. Но по една случайность, цѣлата тази оживена търговска дейность биде разкрита. Заловиха даже и тютюнови листа. Наказаха го, обаче само съ глоба, понеже билъ награденъ съ кръстъ за храбрость.

Нишкиятъ окржженъ затворъ бѣ изобщо едно отъ най-мизернитѣ наказателни заведения, каквито съмъ виждалъ. За хигиена и редъ, не можеше да става ни дума. Нѣкаква пародия на чистота се се поддържаше отъ самитѣ затворници. Паразити отъ всички видове се намираха въ изобилие. Омръзна ни да се чешемъ.

Помѣщението на затвора бѣ съвсемъ недостатъчно. Стаитѣ бѣха претжпкани. Но нѣмаше какво да се прави. Почнахъ да се развличамъ чрезъ наблюдения надъ затворницитѣ сърби, въ чиято срѣда ми бѣ писано да попадна.

Въ нашата стая имаше четирима осждени на смърть за разбойничество и убийства. Най-опасниятъ отъ тѣхъ, Никола Врянянче, носѣше на краката си окови, тежки надъ 18 килограма. При разходка едва можеше да движи краката си, защото масивнитѣ пранги бѣха свързани само съ три халки; той не ходѣше, а се влачѣше. Обаче, заедно съ неговата опасна банда, бѣ осждено на 8 месеци и едно съвсемъ младо момче — Светославъ Киричъ, отъ Пиротъ, като съучастникъ въ кражба на агнета. Вследствие на голѣмитѣ мжчения, на които е билъ подложенъ отъ полицията, този момъкъ бѣше станалъ сомнамбулъ и, въобще, се бѣше съвсемъ забъркалъ. Предъ сжда всички съучастници се заклели, че той не е знаелъ нищо за тая нощна кражба. Сждътъ, обаче, го осждилъ, само възъ основа на показанията предъ полицията, изтръгнати отъ него чрезъ адски мжчения.

Интересенъ бѣ и другъ случай: едно момче отъ Нишъ откраднало малъкъ фотографически апаратъ отъ стаята, кѫдето пренощувало и го продало за 250 динара. Окрѫжниятъ сѫдъ го бѣ осѫдилъ на 3 месеца затворъ, а пъкъ то бѣ излежало вече 11 месеца предварителенъ арестъ. Изобщо, нѣмаше никаква съразмѣрность между прецтѫплението и наказанието.

Следъ като се запознахъ съ всички наши „съквартиранти", можахъ лесно да разбера, че вмѣсто училища и други просвѣтни учреждения, сърбитѣ сѫ градили усилено затвори. Имало ги нѣколко вида: следствени, сѫдийски и казамати, — „казнени затвори", както ги наричаха тѣ. Отъ полицейския участъкъ, кѫдето става първото разследване, и то въ повечето случаи съ побой и мѫчения, арестуваниятъ се предава въ затвора при сѫдебния следователь, кѫдето бива разпитванъ въ присѫтствието на двама свидетели. Ако рече да отказва показанията си, дадени предъ полицията, връщатъ го назадъ, „за да бѫде вразуменъ", за тази му дързость. Следъ оформяването на следствието следовательтъ изпраща лицето, като подсѫдимъ, въ затвора при окрѫжния сѫдъ, кѫдето чака своя редъ на сѫдене. Цѣлата тази процедура минава за нѣколко месеца, при най-проститѣ дѣла; при по-важнитѣ, тя отива дори до две години. По стария сръбски наказателенъ законъ, предварителенъ арестъ не се пресмѣташе въ присѫдата. Мисля, едва отъ 1925 г., споредъ една специална наредба, почнаха да го признаватъ, и то три дни за два.

Следъ като сѫдътъ каже думата си, изпращатъ осѫдения въ казармата, затвора, за изтърпяване на присѫдата. Въ Югославия имаше десеть такива: въ Нишъ, Пожаревацъ (съ нѣколко поддѣления) Бѣлградъ, Скопие, Срѣмска-Митровица (съ отдѣления за малолѣтни), Стара-Градишка, Лепоглава, Зеница, Мариборъ и Глина(съ изправителенъ домъ за малолѣтни). Най-голѣмитѣ бѣха въ Лепоглава, Пожаревацъ и Срѣмска-Митровица, гдето постоянно имаше по 1200-2000 за-

творници; съ най-лоша слава се ползуваха Лепоглава и Срѣмска-Митровица.

Въ нишкия окрѫженъ затворъ ние преживѣхме четири месеца и половина, догдето се получи отъ Бѣлградъ окончателната присѫда. Тукъ ние прекарахме голѣми морални терзания, понеже надъ насъ се вършеха сѫщински неправди, а не можехме никому да се оплачемъ.

Отъ день на день ставахъ по-нервенъ, понеже и нощитѣ, вмѣсто да бѫдатъ почивка и да дадатъ малко забрава, само удвояваха мѫченията ми. Точно срещу нашитѣ затворнически стаи се намираха нѣколко малки подземни карцери, които полицията използуваше като затворъ за разследване. Тукъ се извършваше първото „разпитване“ на всѣки новъ затворникъ въ Нишъ. Почти всѣка нощь слушахме плачове и охкания, често пѫти женски ридания и безпомощни детски плачове и викове. А колко пѫти подъ ударитѣ на закона, понѣкога съвсемъ несправедливи, подпадатъ нещастници или дори съвсемъ невинни хора!

Презъ цѣлия день се мѫчехъ съ своитѣ мисли, а нощьта ми носѣше нови терзания. Немилосърдни стражари, подъ диктовката на полицейския чиновникъ, систематически блъскаха жертвитѣ си, догдето се съгласятъ да подпишатъ предварително готовитѣ „самопризнания“.

Въ такива тягостни нощни часове, азъ забравяхъ дори и моята смъртна присѫда и, съ отвръщение къмъ всички тирани и безсъвѣстни блюстители на закона, прекарвахъ безсънни нощи въ размишления, едно отъ друго по-ужасни и по-жестоки. Анализирайки всички неправди въ живота, азъ си обяснявахъ причинитѣ за всички революционни подеми, както и оформяването на безстрашни до себеотрицание борци.

Бѣ се изминала повече отъ една година отъ деня на издаването на нашата присѫда, а ние все още бѣхме въ неизвестность. Всички се измѫчвахме, но най-много — ние, Васевъ и азъ, двамата отъ осѫденитѣ на

смърть по нашето дѣло, които бѣхме останали живи[1]. Много нерви и търпение трѣбва да има човѣкъ, за да изтрае толкова продължително време въ неизвестность, като брои всѣки часъ и минута, и очаква решение за смърть или животъ. Тогава човѣкъ се примирява съ затвора, само да не дойде смъртьта, непоправимото приключване на живота, когато има още здраве и сили.

Най-после настѫпи решителниятъ мигъ. Сутриньта на 31 декемврий 1913 година преди обѣдъ, председательтъ на сѫда ни повика при себе си. Знаехме за какво е, бѣхме много развълнувани. Съ устременъ въ менъ погледъ, висшиятъ сръбски магистратъ ни съобщи съ натъртенъ гласъ: „Вие днесъ, незаслужено, получавате голѣма милость отъ нашия регентъ Князъ Александъръ. Вамъ и на Евтимъ Васевъ смъртното наказание е замѣнено съ 20 години строгъ тъмниченъ затворъ, въ тежки окови. На останалитѣ четирима наказанието остава сѫщото".

Усѣтихъ, че отъ гърба ми падна тежъкъ товаръ. макаръ че ми предстояха още дълги, почти безкрайни страдания. Но човѣкъ не може да си представя аритметически времето; — а има животъ, има и надежда ...

Сѫщия день, привечерь, ни заведоха въ полицейското управление. Тукъ, въ две бетонирани тъмни килии, които едва побираха по 2-3 души, прекарахме безсънна нощь, не толкова отъ вълнения, колкото, че бѣ много студено. Не мога съ думи да опиша тия подземни дупки, предназначени за полицейски затворъ. Стана ми ясно, че тукъ мнозина сѫ загубили и ще загубятъ здраве и животъ, особено пъкъ при специалнитѣ начини на разследване, за които казахъ по-горе.

---

[1]. Примомнямъ, че Христо Илиевъ и Христо Коцевъ, другитѣ двама осѫдени на смърть по нашето дѣло, загинаха още въ Щипъ, единиятъ — непосрѣдствено следъ произнасянето на присѫдата, другиятъ — по-сетне, при организираното бѣгство отъ затвора.

На следната сутринь, 1 януарий 1921 година, силенъ ескортъ ни закара въ старото Нишко кале, кѫдето бѣше управлението на тюрмето, и ни предаде на тѣхни стражари. Изобщо, добре започнахме новата година!

Разстоянието отъ полицейския затворъ до калето бѣ кѫсо. Минахме по улицитѣ къмъ 11 часа преди обѣдъ, ала Нишкитѣ граждани бѣха така свикнали да виждатъ оковани нещастници, щото почти никой отъ минувачитѣ не ни обърна внимание, като се изключатъ нѣколко любопитни жени, които ни поизгледаха мълчаливо.

Въ двора на калето чакахме дълго време пристигането на директора. На обѣдъ двама свободняци[1] донесоха храна на десеть души затворници, които работѣха въ една малка дърводѣлска работилница въ калето. Презъ време на обѣда, единъ отъ тѣзи свободняци дойде при мене, даде ми цигари и ми каза на хубавъ български езикъ: „Директорътъ на затвора е строгъ. Но каквото и да каже, мълчете си — лютината му скоро минава. Голѣмъ рушветчия е. Довечера ще отидете въ казамата, гдето ви чакатъ нѣколко наши братя отъ Македония. Азъ съмъ отъ Гевгели и те зная отъ бурнитѣ дни на Валандово и Струмица“. Едва сега го познахъ. Наистина, при мене въ Струмица бѣха идвали много хора; пъкъ и затворническитѣ дрехи промѣнятъ много външния видъ на човѣка. Но като ми се обади и се вгледахъ внимателно въ него, разбрахъ че е куриерътъ Глигоръ отъ гр. Гевгели. Не се учудихъ, че е въ затвора: по това време всички сръбски зандани бѣха препълнени съ българи, повечето — отъ нашата Революционна Организация. Благодарихъ му за цигаритѣ и за сведенията и търпеливо чакахъ новия нашъ „началникъ“.

---

[1]. „Свободнякътъ“ е затворникъ въ Сърбия, който е излежалъ повече отъ половината отъ наказанието си. Такъвъ се пуща на работа извънъ затвора, безъ стража. Въ затвора свободняцитѣ сѫ настанени въ отдѣлно помѣщение. При сръбската корупция, имаше затворници, които бѣха сполучили да станатъ предсрочно свободняци, разбира се срещу голѣми подкупи!

Думитѣ на Глигоръ се оказаха много вѣрни. Директорътъ на Нишкия затворъ, Яша Ненадовичъ, бѣ високъ и мършавъ човѣкъ, съ дълга, посивѣла брада. По-късно научихъ, че билъ далеченъ роднина на краль Петъръ, по женска линия, т. е. нѣщо като сръбски аристократъ. Въ Нишъ бѣше известенъ главно съ своята ненаситна жажда за пари и че билъ нѣкога черногорски комита и войвода — „сиyенъ юнакъ“. Презъ европейската война билъ запасенъ капитанъ. Билъ подвежданъ много пѫти подъ отговорность за гешефтарски дѣла.

Яша Ненадовичъ ни изгледа кръвнишки, а на мене се закани съ думитѣ: „Ти ли си, бре, тоя прочутъ македонски царь, отъ когото е треперилъ цѣлъ народъ? Вие съ Царь Фердинандъ се сдружихте съ нѣмцитѣ противъ славянитѣ. Мисли му добре“. — Между всѣка дума изригваше, по сръбски обичай, по една вулгарна псувня, главно на българската майка. Но бързо утихна, даде нарежданията си и си отиде. Тогава ни заведоха при секретаря на затвора, гдето ни разпитаха по редъ, кои сме, за какво и на какво сме осѫдени и ни вписаха въ черния списъкъ на затворницитѣ. Това отне доста време.

Късно привечерь ни заведоха най-после въ затвора, който се намира на около петь километра отъ града. Тукъ ни посрещнаха командирътъ на стражата и икономътъ, разбира се, съ нови псувни, като единиятъ отъ тѣхъ завърши ругатнитѣ съ думитѣ: „Отъ тукъ живи нѣма да излѣзнете“. Но ние бѣхме вече обръгнали на сръбски псувни и заплашвания.

X. ЖИВОТЪТЪ ВЪ НИШКИЯ ЗАТВОРЪ.

Нишкиятъ затворъ е построенъ на високъ хълмъ край р. Нишава. Зданието е триетажно, съ две крила. На всѣки етажъ имаше по шесть стаи и една голѣма килия за дисциплинарни наказания.

Въ всѣка стая, опредѣлена за четиридесеть души, бѣха натъпкани по шестдесеть и повече затворници, а пъкъ въ отдѣлението за женитѣ имаше даже до 80 въ стая. Женитѣ бѣха временно тукъ, догдето се поправи специалниятъ затворъ въ Пожаревацъ.

Всички стаи имаха свои старейшини, които се грижеха за чистотата, както и за тишината презъ времето, опредѣлено за почивка и спане. Като довѣрени лица на командира на стражата, тѣ продаваха кафе, чай, цигари и др., отъ което печелѣха много, а тѣзи печалби дѣлѣха съ командира.

Между тюрмето и Нишава се простираше една градина, която непрестанно се увеличаваше, за смѣтка на землището на съседното село Поповци. По нареждане на директора, всѣка пролѣть група затворници подпълваха лѣвия брѣгъ на рѣката и засаждаха културни върби. При пълноводие Нишава се разливаше и си отваряше ново легло въ землището на въпросното село. Селянитѣ бѣха ужасени отъ този пладнешки обиръ, но оплакванията имъ оставаха винаги безъ последствие, защото, както казваха тѣ: „Богъ е високо, царь — далеко“.

Следъ двудневна почивка заведоха ни въ ковачницата за да ни смѣнятъ щипскитѣ окови. Не зная по чия заповѣдь, на мене поставиха най-тежки окови — около 10 килограма, съ дълги „клюнове“, които ми прѣчеха много при спането.

На третата заранъ ни заведоха да работимъ въ градината на затвора. Споредъ сръбския наказателенъ за-

конъ, всички осждени на строгъ тъмниченъ затворъ сж принудени да работятъ съответно на работата, която сж упражнявали, когато сж били свободни. Така че азъ и братанецътъ ми трѣбваше да работимъ или канцеларска работа, или нищо, но за насъ нѣмаше законъ. Поставиха ни да работимъ наравно съ другитѣ затворници.

Споредъ установения редъ въ затвора, всѣки присжтственъ день, въ ранни зори, бие желѣзно клепало, и всички здрави затворници излизатъ на двора въ дълга редица по двама. Следъ прочитане на молитвата „Отче нашъ“, командирътъ разпредѣля затворницитѣ по групи, които, водени отъ пазачи, отиваха на опредѣлената имъ работа. Имаше вжжари, ковачи, кошничари, шивачи и четкари. Най-много затворници работѣха въ градината, а нѣколко малки групи отиваха въ града, по разни обществени учреждения и предприятия. Презъ лѣтния сезонъ около двеста души най-здрави и силни затворници се изпращаха на работа въ една тухларница вънъ отъ града. Единъ пжть месечно, командирътъ провѣряваше оковитѣ, дали сж здрави или е правенъ опитъ за прерѣзване и бѣгство.

Презъ 1921 година въ Нишкия затворъ бѣхме около 840 затворници, отъ които 200 жени. 274 отъ мжжетѣ бѣха оковани въ тежки вериги и повече отъ 200 — въ леки.

Храната бѣше много слаба. Даваха само обѣдъ и вечеря, предимно чорби отъ бобъ, зеле, картофи, спанакъ и др.; само въ недѣля и четвъртъкъ на обѣдъ даваха малка порция месо. По-заможнитѣ отъ затворницитѣ можеха да се хранятъ сравнително добре, защото бѣше позволено да се купуватъ хранителни продукти отъ града.

Нѣколко дни следъ като започнахме да работимъ, директорътъ на затвора дойде въ градината за прегледъ. Като се доближи до нашата малка група, той ме изгледа внимателно и ми каза: „Отъ сждебнитѣ актове узнахъ, че сте били гимназиаленъ учитель и сте преподавали химия и естествени науки“. Следъ това заповѣда на иконома Димитъръ Беговичъ, сжщо чер-

ногорецъ: „Занапредъ този човѣкъ да надзирава работитѣ при топлитѣ лехи. Той ще ни бѫде полезенъ". Така положението ми се облекчи малко.

Икономътъ на затвора, запасенъ поручикъ, произведенъ отъ подофицеръ, съ основно образование, бѣ много любознателенъ. Искаше да научи много нѣща отъ историята и географията на Европа, особено на Царска Русия. Затова често ме викаше въ канцеларията, гдето имаше географска карта. Трѣбваше, разбира се, да му разправямъ това, което би било полеко усвоимо, и то на популяренъ стилъ. Той слушаше много внимателно и учеше съ усърдие. За мене тѣзи беседи бѣха, все пакъ, едно разнообразие и почивка отъ ежедневието.

Човѣкъ има голѣмата дарба да се приспособява къмъ обстановката. Влачехъ своитѣ окови, чувствувахъ се често пѫти много угнетенъ, ала днитѣ, все пакъ, минаваха. Мислѣхъ си, че може-би наказанието ми ще бѫде смекчено следъ нѣкоя и друга година, че не е невъзможно да бѫда освободенъ преди срока. Минаха седмици, минаха месеци. Презъ това време почнахъ да се запознавамъ съ затворницитѣ. Общата сѫдба сближава много хората, пъкъ и поддържа тѣхния духъ.

Най-напредъ къмъ мене се приближиха нѣколко българчета отъ Македония и въобще, всички, които бѣха осѫдени за политически дѣла. Единъ отъ найдобритѣ ми другари бѣ д-ръ Геза Вайсъ отъ Буда-Пеща, за когото ще кажа нѣколко думи по-долу.

Въ Нишкия затворъ ние, политическитѣ затворници, бѣхме заедно съ криминалнитѣ престѫпници, както бѣше, впрочемъ, и по-късно, въ затвора на Срѣмска-Митровица. Еднообразниятъ затворнически животъ ме подбуди да се заинтересувамъ за всички затворници, преди всичко, кои сѫ, за какво сѫ осѫдени и пр.

Първоначално, за всѣки политически затворникъ е нѣкакси неприятно да общува съ „криминалнитѣ", пъкъ и тѣ се държатъ недовѣрчиво. Времето изглажда, обаче, първитѣ настроения. Наблюдението надъ за-

творницитѣ, дори когато сѫ закоравѣли престѫпници, е винаги много интересно и дава възможностъ за ценни заключения. Най-песле, писано ми бѣ да гледамъ бившата „Югославия“ отъ перспективата на затвора, но и подобни ограничени и едностранчиви наблюдения често пѫти допълнятъ картината на една държава.

На първо мѣсто, нека отбележа, че мнозина криминални затворници бѣха осѫдени за много дребни дѣла. Напримѣръ, Тошо Богдановичъ, отъ Нишъ, бѣ осѫденъ на 15 години строгъ тъмниченъ затворъ загдето, презъ време на окупацията, въ неговата кѫща живѣлъ нашъ офицеръ. Понѣкога тѣ вечеряли заедно и пѣели българския химнъ и др. български пѣсни. Отъ тия невинни веселби сѫдътъ извадилъ заключение, че Тошо е билъ интименъ съ нашитѣ власти и въ услуга на българското комендантство. Затова го и осѫдилъ. Вѣроятно, не малка роля е изигралъ въ случая сръбскиятъ шовинизъмъ и омраза къмъ България. Селянчето Душанъ Димитриевичъ бѣ осѫдено на 10 години затворъ, — като малелѣтно, само за това, че когато пасѣло овцетѣ си, при него дошло едно отдѣление наши войници, които преследвали отстѫпващитѣ сръбски войски и го запитали: „Кой е прѣкиятъ пѫтъ за с. Матеевци, Нишко“? Естествено, то имъ посочило пѫтя. За това му деяние сѫдътъ не бѣ се поколебалъ да му наложи жестоко наказание. Интересното е, че Касацията е отхвърляла на два пѫти присѫдата му, като несправедлива и прекалено строга, ала окрѫжниятъ сѫдъ си останалъ на своето. Майката на това дете, пъкъ, е била осѫдена на 12 години строгъ тъмниченъ затворъ, понеже поздравила наши войници, съ думитѣ, „Добре дошли, братя българи“, при влизането имъ въ тѣхното село. Много шумно бѣ и дѣлото противъ група нишки търговци, които презъ време на войната купили съ свои срѣдства аероплана „Нишава“ и го подарили на нашата армия. Дѣлото имъ бѣ струвало повече отъ 600,000 динара, но по този начинъ бѣха сполучили да се отърватъ.

Политическитѣ затворници въ Нишъ не бѣха малко. На първо мѣсто, разбира се, бѣхме ние, българитѣ. Но имаше и нѣкои чужденци. Съ мене се сближи много д-ръ Геза Вайсъ, за когото споменахъ по-горе. Съ него станахме неразделни другари, особено следъ като ме освободиха отъ работа въ градината. Ние беседвахме по всички въпроси, които ни вълнуваха и правѣхме планове за бѫдещето, което, навѣрно, щѣше да бѫде по-благосклонно къмъ нашитѣ народи. Вайсъ бѣ адвокатъ отъ Буда-Пеща, запасенъ капитанъ въ унгарската армия. Осѫденъ бѣ на 15 години строгъ тъмниченъ затворъ, когато би трѣбвало да бѫде обикновенъ военнопленникъ. Презъ време на европейската война, капитанъ Вайсъ, като унгарски комендантъ на Прищина, издалъ писмена заповѣдь, да бѫдатъ преследвани, залавяни или убивани всички забѣгнали и въоръжени сърби въ гората. При една престрелка съ такива „шумци", унгарскитѣ войници убили единъ отъ бандититѣ, чиято жена се оплакала на сръбскитѣ военни власти, следъ завръщането имъ отъ Солунския фронтъ. Понеже д-ръ Вайсъ при отстѫплението трѣбвало да мине презъ Босня, за да се завърне въ Унгария, той се натъкналъ на едно сръбско войсково отдѣление и билъ плененъ. Следъ това го осѫдили, противно на всѣкакво международно военно право. На всѣки случай, въ 1924 година, унгарското правителство успѣ да наложи неговото освобождение, по силата на едно споразумение съ Сърбия за размѣняване на пленницитѣ. Той ми се обади съ една картичка отъ Буда-Пеща, когато бѣхъ вече премѣстенъ въ затвора на Срѣмска-Митровица; бѣ писалъ и на домашнитѣ ми въ София, да направятъ постѫпки да бѫда размѣненъ срещу сръбски пленници въ България, но това разбира се, не можеше да стане, тъй като ние нѣмахме вече никакви пленници въ български рѫце, — сърбитѣ си ги бѣха прибрали още при примирието.

Нека ме прости читательтъ, че ще повторя нѣколко пѫти за еднообразието на живота въ затвора. Но то е най-сѫщественото, най-мѫчителното при вегетирането задъ решеткитѣ. Минаха дни и седмици

може-би месеци — твърде бавно, но следъ като бѣха изтекли, тѣ се сливаха въ нѣкаква неопредѣлена мъгла. Затова затворникътъ помни само най-яркитѣ случки, а между тѣхъ се разстила много време, което се запълня все съ сѫщата мѫка на лишения отъ свобо да човѣкъ. Трудно е да се спазва и нѣкакъвъ точенъ редъ при излагането на по-важнитѣ събития въ единъ затворнически животъ.

Много време бѣ изтекло отъ пленяването и задигането ми въ Струмица. Разследването въ Радовишъ, процесътъ въ Щипъ, всевъзможни митарства и теглила сѫщо се губѣха въ миналото, — години бѣха изтекли. Азъ бѣхъ затворникъ, бѣхъ вече свикналъ донѣкѫде да влача оковитѣ. Бѣхъ се приспособилъ къмъ условията и възможноститѣ на затворническия животъ. Бѣхъ се запозналъ съ всички, които, — макаръ и по съвсемъ различни причини, споделяха сѫщата участь. За мене бѣ голѣмо развлѣчение да наблюдавамъ сръбскитѣ престѫпници, съ които сѫдбата ме постави заедно, при една и сѫща работа, при еднакви условия.

Особенъ интересъ възбудиха у мене многобройнитѣ тежки престѫпници, осѫдени за разбойничество и убийства. Тукъ имаше нѣколко групи, и то една отъ друга по-прочути. Повечето бѣха отъ Шумадия, сърдцето на Сърбия. Очудването ми бѣ голѣмо, когато разбрахъ, че въ Сърбия разбойничеството е било нѣщо като занаятъ. Научихъ сѫщо, че на много мѣста сѫществувало още кърваво отмъщение, подобно на албанската „беса“. При това, всѣки окрѫгъ си ималъ своитѣ прочути главатари на разбойнически банди, поддържани, пазени и опѫтвани отъ опитни ятаци. Гра беното дѣлили по равно. Разбойничеството дори е било популярно до тамъ, че сръбското книжовно дружество е издало романа „Горски царь“, кѫдето сѫ описани подвизитѣ на нѣкой-си прочутъ шумадийски разбойникъ, който зимувалъ въ самия Бѣлградъ.

Въ Нишкото тюрме бѣха добре застѫпени и апашитѣ. Имаше ги отъ всички специалности: бомбаджии, касоразбивачи, майстори на шперца и др. разновидности. Крадцитѣ на дребно наричаха кокошкари — това бѣ най-долното стѫпало на занаята. Докато апаши-

тѣ бѣха почти изцѣло рекрутирани отъ улицата и мизерията на голѣмия градъ, разбойницитѣ бѣха, въ грамадната си часть, селски чеда, родени и израсли на село, и то следъ като минали презъ казармата.

При дългогодишното ми съжителство съ тѣзи грѣшници, които отговаряха за злодеяния, отъ най-дребнитѣ до най-ужаснитѣ, много ясно изпъкваше, че, покрай мизерията, простотията има твърде голѣмо влияние върху престѫпностьта. Въ това отношение, Пожаревацкиятъ окрѫгъ, населенъ предимно отъ власи, кѫдето църквитѣ и училищата сѫ били голѣма рѣдкость, бѣ широко представенъ въ Нишкия затворъ, и то съ дѣла за грозни убийства, пладнешки обири и безчислени кражби. На едно отъ първитѣ мѣста бѣ и Моравската область, въ която, до 1919 година, училищата и черквитѣ сѫщо сѫ били рѣдкость. За читалища да не говоримъ. А поповетѣ често си живѣели по градоветѣ, отъ кѫдето селянитѣ трѣбвало да ги взиматъ за най-необходимитѣ обреди. Затова пъкъ рѣдко има сръбско село, кѫдето да нѣма по едно или нѣколко кафенета-кръчми. Тукъ се пие тѣхната превъзпѣта „шливовица“, а въ празднични дни свирятъ свирачи, и „брача сърби лумпуватъ“. Най-много такива веселия ставатъ презъ зимния сезонъ, когато сърбитѣ празднуватъ своитѣ “слави„ — празденства въ днитѣ на патронния праздникъ на всѣко село или домакинство. Нищо чудно, че при тѣзи предпоставки, престѫпностьта въ Сърбия бѣ твърде висока.

Медицинската помощь въ Нишкия затворъ бѣше много слаба. Докторъ идваше два пѫти седмично, но вършеше прегледа си съвсемъ повърхностно. Една малка стаичка служеше за амбулатория, кѫдето се даваха обикновени лѣкове, главно хининъ и аспиринъ. Сериознитѣ заболявания лѣкуваха въ градската общинска болница.

За хигиената въ затвора нѣма какво да се каже, тъй като тя, изобщо, не сѫществуваше. Затова паразити отъ всички видове се бѣха навъдили въ голѣмо изобилие и бѣха плъзнали по всички стаи и помѣщения. Едва презъ есеньта на 1922 година, втората,

която прекарахъ въ Нишкия затворъ, докараха машина за пране, та почистихме поне отмалко дрехитѣ и помѣщенията. Нека добавя, че почти цѣли две години спѣхме на земята. Къмъ края на 1922 година се получиха кревати, но тѣ бѣха малко та трима затворника трѣбваше да спятъ на две легла. При това, въпрѣки че бѣхме откжснати отъ свѣта, явно бѣше, че въ Сръбското кралство се бѣ появило вече голѣмо брожение, тъй като затворътъ все повече се препълваше.

Азъ се стараехъ съ цѣлото напрежение на волята си, да не се разболѣя, тъй като виждахъ, че това би било много опасно. Докторътъ, запасниятъ полковникъ Петковичъ, бѣше такъвъ шовинистъ, че не само не искаше да ме види, а открито ми се закани, че вмѣсто лѣкове, щѣлъ да ми даде отрова.

Въ канцеларията и продоволствения магазинъ работѣха нѣколко затворници-писари. Отъ тѣхъ узнахъ, че по-голѣмата часть отъ труда на затворницитѣ, особено пъкъ на тѣзи, които работѣха въ частнитѣ предприятия, отивала въ джоба на директора.

Писаритѣ Чудомиръ Йовановичъ, отъ Зайчаръ, и шумадиецътъ Тихомиръ Тодорчевичъ ми показаха тетрадкитѣ отъ продоволствения складъ, въ които се вписваха приходитѣ и разходитѣ на хранителнитѣ продукти. Въ тѣхъ многократно бѣха вписани дажби отъ оризъ, макарони и др., а вмѣсто тѣхъ ни бѣ дадена чорба отъ спанакъ, или зеленчуци, събирани отъ градината на затвора. По едно разходно перо бѣха вписани 42 килограма захарь за зимна храна на 10 кошера пчели. Не само че тази храна не бѣ дадена на пчелитѣ, но и всичкиятъ медъ се носѣше въ кжщата на директора. Но най-доходната здѣлка за директора бѣ хлѣбътъ. Затворническиятъ типовъ хлѣбъ се бѣ превърналъ въ смѣсь отъ разни отпадъци, макаръ че въ договора за доставката бѣ опредѣленъ точния му съставъ. Отъ това постоянно злоупотрѣбление, директорътъ и хлѣбарьтъ си дѣлѣха голѣми печалби.

Най-сетне избухна нечуванъ скандалъ: нѣколцина добре подбрани затворници излизаха да крадатъ, съ знанието на директора. За насъ това бѣ добре известна

„тайна“. Въ затвора се запознахъ съ Иванъ Рашевски, руснакъ, електротехникъ, осжденъ за измама. Той бѣше много подвиженъ, любезенъ и интелигентенъ човѣкъ, винаги въ добро настроение и въ тюрмето се чувствуваше като у дома си; при това, бѣше остроуменъ и приятенъ събеседникъ. Той лично ми разправи цѣлата работа, тъй като бѣше единъ отъ ржководителитѣ на нощнитѣ операции. Заедно съ десеть души затворници, опитни апаши, подъ охраната на десетаря Жико, тѣ отивали нощемъ въ гр. Нишъ и въ селото Поповци и вършили редовни обири за нуждитѣ на затвора. Така, отъ магазини въ града бѣха задигнали три пръскачки за лозе, стъкла за прозорци, разни желѣзарии, сждове за готвене и др.; бѣха напреднали дотамъ, че задигнали цѣлъ локомобилъ за вършачка, отъ двора на единъ селянинъ въ Поповци. Ограбениятъ стопанинъ успѣ, впоследствие, да си възвърне обратно машината по сждебенъ редъ, но едва следъ смѣняването на директора.

Всички тѣзи кражби и злоупотрѣбления, вършени отъ директора и неговитѣ помощници, бѣха добре известникъ на Министерството на правосждието въ Бѣлградъ, отъ кждето често идваха инспектори на ревизия. Въпрѣки това, всичко си вървѣше по стария редъ. Ненадовичъ бѣше виденъ радикалъ, преданъ партизанинъ на Пашичъ, — господа ревизоритѣ си затваряха очитѣ. Но последнитѣ подвизи бѣха така скандални, щото политическитѣ противници на Пашича, демократитѣ, успѣха да наложатъ смѣняването на ненаситния Яша. Презъ лѣтото на 1922 година пристигна внезапно самиятъ началникъ на отдѣла за затворитѣ при Министерството на правосждието, Душанъ Марковичъ, който се залови да приключи възмутителнитѣ здѣлки. Съ специаленъ указъ най-после уволниха директора-харамия и неговитѣ помощници. Но смѣняването на управлението на затвора не бѣ благоприятно за мене, тъй като бѣхъ успѣлъ да си уредя добра връзка съ домашнитѣ ми и съ Тодоръ Александрова. Освенъ това бѣхме подготвили и планъ за бѣгство, който имаше изгледи да успѣе напълно. Смѣната на ржководнитѣ лица се отрази зле и въ двѣтѣ посоки.

Моятъ шурей Тодоръ Александровъ нито за моментъ не бѣ престаналъ да мисли за мене. Той бѣ вече успѣлъ да ми изпрати хиляда динара, чрезъ видния нишкия търговецъ на желѣзария, Жика Станковичъ. Директорътъ лично ми предаде тия пари. Въпросътъ е билъ уреденъ по следния начинъ:

Презъ време на нашата окупация на Сърбия, Жика Станковичъ, като виденъ радикалъ, билъ арестуванъ и, заедно съ други сърби, изпратенъ за Сливенския пленнически лагеръ. По пѫтя ешалонътъ трѣбвало да престои 2-3 дни на Софийската гара. Станковичъ успѣлъ да влѣзе въ връзка съ столичния адвокатъ д-ръ Зѫбовъ, родомъ отъ Пиротъ, и го помолилъ да му помогне. Д-ръ Зѫбовъ отишълъ при шуреля ми, ходатайство да направи каквото може, защото познавалъ лично търговеца, като виденъ и миренъ гражданинъ на Нишъ. Тодоръ успѣлъ да издействува възвръщането на Станковичъ въ родния му градъ, при задължение да бѫде напълно коректенъ, което, впрочемъ, той изпълни най-добросъвѣстно. Сега пъкъ Тодоръ решилъ да използува направената на времето услуга, за да ми помогне.

По това време азъ се бѣхъ запозналъ въ затвора съ свободняка Жика Петровичъ, отъ гр. Неготинъ, дезертьоръ отъ сръбската армия. Той избѣгалъ въ България отдавна, още преди войнитѣ, поскиталъ изъ затънтени градове, докато най-после се установилъ въ София, като съдържатель на кръчмата „Кривата Круша". Въ България той бѣ прекаралъ цѣли двадесеть години. Следъ европейската война, помислилъ си, че миналото е вече забравено, завърналъ се въ Нишъ и отворилъ кафене и хотелъ. Ала скоро, поради завистъ, го издали, и военниятъ сѫдъ го осѫдилъ на 20 години строгъ тъмниченъ затворъ. Чрезъ щедри рушвети, които далъ на Яша Ненадовичъ, той бѣ успѣлъ да стане, въ кѫсо време, свободнякъ и отиваше често въ града.

Единъ день, когато работѣхъ въ градината, Жика Петровичъ дойде при мене и ми съобщи, че неговиятъ познатъ, търговецътъ Жика Станковичъ получилъ писмо отъ София, въ което д-ръ Зѫбовъ му напомнялъ за нѣкогашната услуга; следъ това изтъкналъ, че е

успѣлъ да му помогне, на времето, чрезъ съдействието на единъ голѣмъ човѣкъ, чийто зеть, професоръ Константинъ Ципушевъ, се намира сега въ Нишкия затворъ; че е дошло време да отплати услуга за услуга и да направи каквото може за Ципушева.

Търговецътъ Станковичъ, който билъ много благодаренъ за направената му нѣкога услуга, ми изпрати казанитѣ 1000 динара чрезъ самия директоръ н заатвора. Една сутринь Яша Ненадовичъ дойде въ градината, повика ме на страна и ми предаде сумата, съ следнитѣ думи: „Ето Ви 1000 динара, изпратени отъ Вашитѣ домашни отъ България. Бѫдете търпеливъ, защото отъ София голѣми хора се интересуватъ за Васъ. Ще настѫпятъ по-добри дни". Отъ тогава строгото отношение къмъ мене, както и пазенето ми значително отслабнаха. При това положение, започнахъ да подготвямъ планъ за бѣгство, заедно съ братанеца ми Костадинъ и съ двама мои другари — български войници. Скоро намѣрихъ човѣкъ, готовъ да ни помогне.

Въ затвора се бѣхъ запозналъ съ мнозина затворници-сърби. Трѣбваше да потърся нѣкой съучастникъ помежду тѣхъ. Изборътъ ми се спрѣ на Душанъ Станковичъ, младо и решително момче, съ открито сърдце и добра воля. Полека-лека успѣхъ да го предумамъ да избѣгаме заедно, а той убеди двама отъ пазачитѣ да ни помогнатъ и да дойдатъ съ насъ.

Душанъ Стаменковичъ, по занаятие касапче, запасенъ подпоручикъ презъ войната, билъ войвода — помощникъ на Коста Пекянецъ, въ устроения отъ него бунтъ въ Прокуплье и Кюприя. Скитането изъ шумата му омръзнало и понеже не билъ извършилъ никакво убийство на българи, той се предалъ доброволно на нашитѣ военни власти и прекаралъ две години въ Сливенския пленнически лагеръ. Тамъ се намѣрили благородни хора които се отнесли хуманно къмъ него. Запазилъ бѣше много добри спомени отъ България.

Когато се завърналъ въ Сърбия, наклеветили го за едно отмъщение, което той извършилъ надъ лични свои неприятели — сърби отъ Прокупле, за което го бѣха осѫдили на 20 години тежки окови. Мисъльта за бѣгство го завладѣ напълно, защото го теглѣше неудържимо къмъ свобода и не можеше да се помири, че

сѫ го затворили. Нѣколко пѫти ми бѣ вече разправялъ своята сѫдба. — „Ципушевъ“, казваше той, „съ моитѣ неразумни дѣла къмъ българитѣ, азъ заслужавахъ смърть, но Царь Фердинандъ помилва моя животъ, и то въ военно време, съгласно Царската си прокламация. А тукъ сърбитѣ ме осѫдиха на двадесеть години тежки окови“. Освенъ страстното му желание за свобода, добритѣ спомени отъ България и възмущението му отъ една присѫда, която считаше за несправедлива, той вѣрваше, че ще му помогна да заживѣе спокойно въ България, което азъ можехъ да му обещая съ чиста съвѣсть.

Работата зрѣеше. Пазачитѣ, които се готвѣха да избѣгатъ съ насъ, трѣбваше да ни дадатъ своитѣ две пушки. Снабдихме се и съ пили за претъркване на оковитѣ. Бдителностьта надъ насъ бѣ, по това време, намалѣла. Съобщихме този планъ на шурея ми Тодоръ, чрезъ братанеца ми Илия Ципушевъ, студентъ въ Бѣлградъ, който идваше отъ време на време въ Нишкия затворъ, да ме види и ободри. Когато всичко бѣ вече почти съвсемъ готово, Илия пакъ дойде да ме посети и ми каза: „Тодоръ е съгласенъ да стане операцията, само ако има пълна гаранция да се извърши безболезнено, защото е близу до сърдцето“.

Отъ Нишъ до границата се надѣвахме да стигнемъ най-много за две нощи. Душанъ Стаменковичъ, казваше: „Ципушевъ, на гръбъ ще те нося до българската граница. Ще имаме две пушки, едната за тебе, другата за мене. Ако искашъ, за твоя гаранция, моята пушка ще дадемъ на братанеца ти. Отъ тебе искамъ само да ми дадешъ честна дума, че ще ми запазишъ живота и ще ми помогнешъ да захвана занаята си, било въ Сливенъ, било въ другъ нѣкой по-отдалеченъ градъ“.

Готвѣхме се вече да избѣгаме. Свободата бѣ като че ли, съвсемъ близко. Смѣняването на директора и на помощницитѣ му разбърка картитѣ.

На мѣстото на Яша Ненадовичъ назначиха за директоръ нѣкой-си Душанъ Петровичъ, бившъ осно-

венъ учитель и финансовъ чиновникъ, чийто главенъ цензъ бѣ, че е партизанинъ на Никола Пашичъ. Трѣбва, обаче, да призная, че този човѣкъ постави известенъ редъ въ затвора и внесе, донѣкѫде, справедливость, а това бѣ най-нуждното. Въ кѫсо време хлѣбътъ, храната, чистотата се подобриха и станаха поносими. Направиха и баня съ душове, кѫдето ние, затворницитѣ, можехме да се кѫпемъ единъ пѫть месечно. По-рано кѫпането ставаше въ р. Нишава, и то само два пѫти годишно, презъ лѣтото. На мене, братанеца ми Коста и на д-ръ Геза Вайсъ директорътъ забрани да ходимъ на работа, тъй като споредъ правилника трѣбваше да ни се намѣри подходяще занятие, съответно на онова, което сме имали преди да влѣземъ въ затвора. Това решение бѣ справедливо, ала увеличаваше еднообразието на затворническия животъ.

За облекчение на скуката и за разсѣйване на мислитѣ, погрижихъ се да си доставя малко духовна храна. Сполучихъ да си набавя нѣколко книги, а освенъ това получавахъ нелегално, чрезъ свободняци, ежедневнитѣ встници „Политика“ и „Бѣлградски вестникъ“, чрезъ четенето на които поддържахъ връзка съ свѣта, отъ който бѣхъ изключенъ. Наистина, тия вестници представяха събитията подъ своето, сръбско освѣтление. Но все пакъ научавахъ и долавяхъ много нѣща. Така, отъ единъ опозиционенъ вестникъ разбрахъ за жалкото положение на нашитѣ пленници, попаднали въ сръбски рѫце следъ Солунското примирие. Въ демократическия вестникъ „Правда“ бѣше напечатанъ протестъ на една американска мисия, чийто складъ отъ дрехи, завивки и храни билъ ограбенъ, а виновницитѣ останали ненаказани. Подобна голѣма кражба била извършена и отъ склада на друга, английска, мисия въ гр. Пиротъ. Разбира се, крадцитѣ пакъ не могли да бѫдатъ открити. За мене и двата случая бѣха много ясни: въ такива „сдѣлки“ апашитѣ, обикновено, бѣха ортаци съ сръбската полиция. Все отъ вестницитѣ разбрахъ, че борбата въ Македония е възобновена и на ВМРО създава голѣми тревоги на бѣлградскитѣ насилници. Забелязваше се, освенъ това, че кипежътъ

въ изкуствената държава „Югославия“ е започналъ въ всички несръбски земи.

Така, днитѣ минаваха въ известното затворническо еднообразие, което изхабява човѣка. Връзката ни съ външния свѣтъ бѣ недостатъчна и едностранчива. Намирахме утеха въ другарскитѣ разговори, а най-вече въ рѣдкитѣ посещения на близки хора. Идването на братанеца ми Илия за мене бѣ сѫщинска живителна струя, която ме ободряваше за дълги седмици. Между това, изтекоха годинитѣ 1921 и 1922. Числото на затворницитѣ се увеличаваше постоянно. Всички стаи бѣха вече препълнени. Затова въ началото на 1923 год., дирекцията получи отъ Бѣлградъ заповѣдь за премѣстването на 140 затворници отъ Нишъ въ гр. Мариборъ, Словения. Въ транспортния списъкъ влизаха най-много албанци, отъ Санджака и Косово, по-малко сърби и 9 души македонски българи, между които — братанецътъ ми и азъ. Въ края на февруарий с. г. потеглихме за новото ни мѣсто, натоварени въ 6 товарни вагона.

Нѣма какво да се каже за това пѫтуване. Въ затворенитѣ товарни вагони, ние бѣхме като стока-добитъкъ, който се превозва отъ една станция до друга, отъ единъ оборъ въ другъ. Презъ дългото вече време, което бѣхъ прекаралъ въ затворъ, получихъ оная особена кора на равнодушие и търпение, която помага да се изживѣватъ днитѣ и месецитѣ. Нѣкога бѣхъ свободенъ, но това бѣ далеченъ споменъ. Отивахме къмъ опредѣлено назначение: да продължимъ своя затворнически животъ; съ малката надежда за предсрочно освобождаване и смѫтни планове за бѣгство, дори при най-малка възможность.

На полунощь, срещу 31 мартъ 1923 година, пристигнахме въ Мариборъ. Още въ първитѣ дни, четникътъ Евтимъ Васевъ, който бѣше съ насъ отъ Щипъ, бѣ изпратенъ въ затвора на Лепоглава, заедно съ други затворници. Въ Мариборския затворъ, ние съ братанеца ми прекарахме около два и половина месеци, които се оказаха по-мѫчителни, отколкото можехме да

очакваме, въ четвъртата година на затвора ни, пета отъ задигането ни отъ Струмица.

Презъ време на пѫтуването ни до Мариборъ, азъ си направихъ кратка равносмѣтка. Прекаралъ бѣхъ вече 3 и половина години въ тежки окови, отъ които три — въ нишкитѣ затвори. Изминали бѣха повече отъ 4 години отъ момента, когато бѣхъ грабнатъ отъ свободния животъ. Предстояха ми още 16 години затворъ.

XI. ВЪ ЗАТВОРА НА МАРИБОРЪ.

Началникъ на нашия конвой бѣ десетарьтъ Жико, който отиде въ Мариборъ нѣколко часа по-рано. При предаването на съпроводителнитѣ книжа, той се похвалилъ на директора, че въ транспорта има и единъ професоръ „българинъ“, прочутъ комита. Дали заинтересуванъ отъ това, или пъкъ по длъжность, директорътъ дочака нашето пристигане. Следъ като ни строиха и преброиха, нечий гласъ извика: „Който отъ васъ е бугарскиятъ професоръ, да си вдигне рѫката“. Тогава до мене се приближи единъ високъ, строенъ господинъ и ми каза учтиво, че той билъ директорътъ на затвора. Помоли ме да бѫда спокоенъ „до утре“, когато ще се опознаемъ по-добре.

На зараньта ни окѫпаха и изпариха всичкитѣ ни вещи. До обѣдъ ни вписаха въ чернитѣ тефтери и ни съобщиха нашитѣ затворнически нумера. Съгласно правилника имъ, прибраха въ касата всичкитѣ ни пари, часовници, пръстени и др. ценности. Следъ това ни разпредѣлиха, временно, въ общитѣ затворнически стаи.

Директорътъ на Мариборския затворъ, Юлиусъ Фишеръ, словенецъ, бѣ високъ, добре сложенъ човѣкъ, съ приветливо и умно лице. Билъ запасенъ майоръ въ австрийската армия. Още първия день, на обѣдъ, той дойде да ме види, както ми бѣ казалъ. Доброто му възпитание, обноскитѣ му на културенъ човѣкъ ми направиха голѣмо впечатление, следъ като бѣхъ опозналъ, по неволя, мнозина сръбски голѣмци. Чрезъ него, сякашъ, видѣхъ ясно прокарана онази черта, която отдѣля българи, хървати и словенци отъ типичния шумадиецъ.

Директорътъ поговори надълго съ мене, разпита ме подробно, кой съмъ, отъ кѫде съмъ и защо съмъ осѫденъ. На излизане ме замоли, да се пазя отъ интим-

ность съ останалитѣ затворници и завърши: „Всички законни искания на брата-българинъ ще бѫдатъ задоволени.“

Мариборскиятъ затворъ е масивна триетажна сграда, на края на града, къмъ полето, построена въ видъ на петолѫчна звезда. Въ централнитѣ части на първия етажъ бѣха канцелариитѣ; на втория — болница, училище, черква и библиотека, а на третия — складове. Две отдѣления, разположени въ лѫчитѣ на звездата бѣха единични килии, а останалитѣ три — общи стаи за затворницитѣ. Малолѣтнитѣ престѫпници бѣха отдѣлени и поставени при по-лекъ режимъ. Тѣ посещаваха училището и имаха добъръ църковенъ хоръ.

Правилникътъ и дисциплината въ Мариборския затворъ бѣха по типа на ирско-белгийската система, приложена въ повечето западно-европейски държави Излежаването на наказанието е раздѣлено на три етапа. Първитѣ три месеца затворникътъ прекарва въ единична килия; това е времето за покаяние. Следъ това го премѣстватъ въ общия затворъ, и директорътъ му опредѣля работа, съобразно занаята, който е упражнявалъ, когато е билъ свободенъ гражданинъ. Следъ изтърпяването на половината отъ наказанието, поправилиятъ се затворникъ се пуска на външна работа, т. е. става „свободнякъ“ и дирекцията го представя за условно освобождение. Всѣки три месеца, управлението приготовлява подробни списъци на затворницитѣ, които иматъ право на условно пускане на свобода и изпраща сведенията въ Министерството на правосѫдието. Тамъ особенъ съветъ опредѣля, кой може да бѫде освободенъ. Условно пустнатитѣ затворници се поставятъ подъ надзора на съответнитѣ общини, кѫдето живѣятъ, догдето си намѣрятъ трайна работа.

Въ Мариборския затворъ храната бѣше по-добра, отколкото въ Нишъ. Медицинската помощь бѣ достатъчно осигурена; имаше постояненъ лѣкарь и

добре обзаведена болница. Хигиената бѣше сравнително много добра.

Режимътъ бѣ, общо взето, справедливъ. Ала надъ насъ, българитѣ, особено надъ мене, винаги тежеше ржката на Бѣлградъ; тя осуетяваше всѣко възможно подобрение, дори точно въ границитѣ на закона и правилника.

Въ първитѣ дни отъ пристигането ни въ Мариборъ, въ затвора дойде по инспекция Миланъ Костичъ, началникъ въ Министерството на правосждието, човѣкъ съ робска душа. Той бѣ привилегированъ чиновникъ на Австрийската империя (австрийски директоръ на затворитѣ въ Срѣмска-Митровица), а сега бѣ предано орждие на велико-сръбството. Костичъ нареди изрично, да бждемъ пазени най-строго, като особено опасни хора. Затова, когато следъ нѣколкодневна почивка, доведенитѣ отъ Нишъ затворници бѣха разпредѣлени окончателно по общитѣ стаи и въ работилницитѣ, мене и братанеца ми оставиха въ единична килия, следъ като бѣхме вече прекарали години затворъ. Натискътъ отъ Бѣлградъ можеше да ни докара даже и затваряне въ отдѣлни килии, но директорътъ удовлетвори моята настоятелна молба, да ни оставятъ поне заедно.

Съгласно правилника, трѣбваше и ние да ходимъ на работа. Братанецътъ ми бѣ изпратенъ въ книговезницата, а мене настаниха въ библиотеката, кждето всѣки предобѣдъ трѣбваше да помагамъ на архиваря. Библиотеката разполагаше съ 12.000 тома. Най-много бѣха книгитѣ на словенски, нѣмски и италиански езикъ, а по-малко — на хърватски. Смѣняването на книгитѣ ставаше всѣки четвъртъкъ. Правѣше впечатление, че повечето словенци владѣеха нѣмски езикъ, а така сжщо и италиански.

Въ библиотеката намѣрихъ книги, писани за България или пъкъ преводи отъ български езикъ. Така например, отъ проф. Безеншекъ имаше кратка българска история, писана на популяренъ словенски езикъ, и то съ много снимки отъ нашата България. Тази книга

ми достави голѣма радость. Освенъ това, въ нѣколко последователни броя на списанието „Домъ и свѣтъ“ отъ 1912-1913 година бѣше описана подробно Балканската война и славнитѣ победи на българската армия надъ турцитѣ. Боеветѣ при Лозенградъ, Люле-Бургасъ, Одринъ и др. бѣха описани така величествено отъ словенския специаленъ дописникъ, че много ясно личеше голѣмата обичь на словенцитѣ къмъ българския народъ.

Животътъ въ Мариборския „казаматъ“ минаваше еднообразно и тежко, както въ всѣки затворъ. Добре, че бѣхме заедно съ братенеца ми, та имаше съ кого да си приказваме, въ часове на тжга. Освенъ това, залисвахъ се съ книги и вестници и се стараехъ да поддържамъ духа си твърдъ и непреклоненъ въ нещастието. Но единствената ми истинска радость бѣха рѣдкитѣ писма отъ близкитѣ ми и още по-рѣдкитѣ посещения на братанеца ми Илия. Той идва нѣколко пжти да ме види въ Нишкия затворъ. Сега се бѣ премѣстилъ да следва въ Грацъ. Наскоро следъ настаняването ми въ Мариборския заатворъ, той дойде да се видимъ. Неговото посещение ме ободри твърде много, защото, както ще разправя по-долу, ми донесе надеждата за свобода. Почувствувахъ нови сили за понасяне на затворническитѣ терзания.

Докторътъ на затвора, усмихнатъ и благъ словенецъ, бѣ много внимателенъ къмъ мене. Безъ ниикаква молба отъ моя страна, той ми предписа и получихъ цѣлъ месецъ хубава болнична храна. Каза ми сжщо, да се обръщамъ винаги къмъ него, когато не се чувствувамъ добре, защото той се поставя съ готовность на мое разположение. Нѣколко дни преди Великдень, презъ априлъ 1923 г., по неговъ рапортъ, директорътъ на затвора нареди да ми се снематъ оковитѣ. Олекна ми малко, защото се бѣхъ измжчилъ да влача краката си, съ унизителното чувство на върданъ човѣкъ, при омразния звънъ на веригитѣ. За жалость това трая само два месеца.

Въ първитѣ дни на м. юний бѣхъ повиканъ на специаленъ рапортъ. Въ присжтствието на тъмничаря, ди-

ректорътъ ми прочете едно строго-повѣрително писмо отъ Министерството на правосѫдието въ Бѣлградъ, което имаше приблизително следното съдържание: „Министерството на Външнитѣ Работи има сведения отъ легацията ни въ София, че хората на ВМРО приготвляватъ въорѫжена група, която, чрезъ Грацъ, да мине нелегално югославската граница при гр. Марибор, съ цель да освободи Константинъ Ципушевъ и братанеца му отъ тамошния затворъ. Обръща Ви се внимание да пазите строго тия затворници“. И преди да дочака отговоръ отъ мене, директорътъ самъ добави: „Разбира се, Вие не знаете нищо, какво вършатъ хората въ София, нито пъкъ сте отговорни за това. За всѣки случай, азъ съмъ принуденъ пакъ да Ви окова, понеже оковитѣ Ви снехъ на моя лична отговорность“. Следъ половинъ часъ краката ми отново бѣха въ тежки окови, нишко наследство.

Въ действителность, имаше единъ добре обмисленъ планъ за бѣгство, съ знанието и подъ директивитѣ на Тодоръ Александровъ. Инициаторъ и посрѣдникъ бѣ братанецътъ ми Илия Ципушевъ. Той уговорилъ съ единъ словенецъ, емигрантъ въ Грацъ, щото братовчедъ му, който бѣ старши стражарь въ затвора, да ни помогне да се измъкнемъ навънъ.

Малко време преди бѣгството да се уговори окончателно братанецъцъ ми дойде при мене да ме види и ми каза, че скоро ще получа поздравъ по единъ „братъ хърватъ“, въ когото да имамъ пълно довѣрие. И, наистина, единъ день, скоро следъ посещението на братанеца ми, въ библиотеката, кѫдето работѣхъ, дойде старшиятъ стражарь, началникъ на склада за дрехи, и ме повика при себе си. Бѣхме сами. Той извади бързо една бележка и ми я подаде. На листчето бѣ написано: „Това е братътъ хърватъ“, подписътъ бѣ „Илия“; познахъ и почерка. По сѫщото време бѣхъ получилъ и писмо отъ жена ми Екатерина, въ което ми пишеше: „Скоро ще те посети нашиятъ роднина Иванъ“.

Запитахъ старшията съ нетърпение: „Какъ ще стане т о в а“?

— Когато ще бѫда нощенъ пазачъ, ще ви отключа отъ килията и ще ви изведа вънъ отъ затвора, презъ единъ таенъ входъ; вънъ ще ви чакатъ ваши хора.

Близостьта на границата улесняваше прехвърлянето въ австрийска територия. За нещастие, този добъръ планъ бѣ осуетенъ, поради донесението отъ София, а така сѫщо и поради премѣстването ни въ затвора на Срѣмска-Митровица, което последва само следъ нѣколко дни.

На 9 юний 1923 година още въ тъмни зори, въ килията ни дойде единъ отъ надзирателитѣ и ни каза да се приготвимъ набързо, защото ни предстои пѫть. Това не бѣ изненада за насъ, следъ като ми бѣ прочетено писмото отъ Бѣлградъ.

Приготвихме се и напустнахме мрачната килия, въ която бѣхме прекарали цѣлото време въ Мариборския затворъ. Вънъ ни чакаше директорътъ и трима стражари, съ заредени пушки.

Директорътъ ме отведе на страна и прошепна: „Извинете, азъ съмъ принуденъ да действувамъ така. Но за васъ има нѣщо ново и интересно. Тази нощь въ София е извършенъ държавенъ превратъ. Правителството на Стамболийски е свалено и дохождатъ на власть военни, съ представители отъ разни партии. Може-би за Васъ ще бѫде по-добре“. Следъ това той се сбогува съ насъ, като даде нарежданията си на старшията да бѫде внимателенъ къмъ насъ и да ни достави добра храна, споредъ нашето желание. Напуснахме Мариборъ и потеглихме къмъ новото си „назначение“. Отново пѫтувахме, отново колелетата се въртѣха и потракваха по желѣзния пѫть; отнасяха ни съ себе си — къмъ новъ затворъ. — Оставахме едно минало, обаче не отивахме къмъ никакво бѫдеще.

Късно следъ обѣдъ стигнахме въ Загребъ. Понеже трѣбваше да се чака цѣлата нощь, до тръгването на влака за Срѣмска-Митровица, заведоха ни въ затвора при окрѫжния сѫдъ. Старшията на конвоя ни достави

достатъчно количество суха храна и сладкиши, обвити въ най-новия брой на в. „Новости“. Цѣли страници бѣха изпълнени съ подробности по тогавашнитѣ събития въ София и българската провинция. Съобщенията бѣха, наистина, важни. У мене се събуди надеждата, че ще се тури край на сервилната политика къмъ сърбитѣ; че българскиятъ национализъмъ ще закрепва все повече и повече. Съ тия мисли неусѣтно съмъ заспалъ.

На следната сутринь продължихме пѫтя си за Срѣмска-Митровица. Пристигнахме около обѣдъ въ прочутия затворъ, кѫдето трѣбваше да прекарамъ повече отъ четиринадесеть години отъ своя животъ.

Задъ решеикитѣ на Срѣмска-Митровица

XII. ЗАДЪ РЕШЕТКИТѢ НА СРѢМСКА-МИТРОВИЦА

Следъ онѣзи въ Пажаревацъ и Лепоглава, затворътъ на Срѣмска-Митровица бѣ най-голѣмиятъ въ бивша Югославия. Той се намира на около 3 километра отъ града близу до гарата, а наоколо сѫ пръснати стражарски кѫщички.

Затворътъ на Срѣмска-Митровица представлява сборъ отъ нѣколко здания, построени на обширна площь и обградени съ високи стени. Най-голѣмото здание бѣше общъ затворъ — триетажна желѣзобетонна постройка, съ много дебели стени. На всѣки етажъ имаше по три голѣми стаи, съ по 60 легла. При напливъ на затворници, обаче, въ всѣко помѣщение поставяха много повече хора. Друго триетажно здание, сѫщо отъ желѣзобетонъ, бѣше разпредѣлено на 120 единични килии. Въ пространния дворъ имаше отдѣлни постройки за черква, училище, болница и разни работилници. Вънъ отъ общата ограда, въ отдѣленъ крѫгъ, се издигаше още едно триетажно здание за малолѣтни прѣстѫпници, а до него се свиваха две бараки за свободняци, една малка фабрика за брашна, друга за тухли и отдѣлни, дълги обори за работния добитъкъ, крави, свине, както и кокошарници. Затворътъ притежаваше голѣми чифлици въ две съседни села.

Въ Срѣмска-Митровица ни посрѣщнаха съ особена строгость, понеже предварително бѣ съобщено за причинитѣ на премѣстването ни. По изрично нареждане отъ Бѣлградъ, поставиха ни въ отдѣлни, единични килии, съ размѣри 3 м. на 1.50 м.

Презъ малкото прозорче на моята килия едва-едва проникваше слънце, и то, разбира се, само презъ лѣтнитѣ месеци, понеже тя бѣ приземна; въ подобни килии изолирваха дисциплинарно наказанитѣ затворници. Заедно съ тѣхъ, всѣка сутринь ни извеждаха по

единъ часъ на чистъ въздухъ. Презъ време на тази разходка, трѣбваше да вървимъ единъ задъ другъ, на разстояние отъ по три метра. Говоренето бѣ строго забранено и при нарушение се налагаха тежки наказания.

Нѣма нищо по-мѫчително отъ самотния животъ въ единична килия, но той става все по-непоносимъ и убийственъ, колкото повече се продължава. Не вѣрвамъ да има нѣщо по-съкрушително за човѣка отъ подобно дълго насилствено осамотяване между четири стени, кѫдето и слънце едва наднича. Не рѣдко се случваше нѣкои затворници, съ по-слаби нерви, да подлудѣватъ и то само за времето, опредѣлено за покаяние — най-много три месеца. Мене и братанеца ми ни държаха цѣли четири години, при строго наблюдение и подъ истински гнѣтъ.

На такъвъ беззаконенъ и нечовѣченъ, отмѫстителенъ режимъ бѣхме подложени петь души. Единиятъ отъ тѣхъ, Милутинъ Раичъ, отъ Бѣлградъ, членъ на радикалската опозиция, краенъ шовинистъ, бѣ осѫденъ, защото стрелялъ противъ автомобила на Никола Пашичъ. Следъ 18 месеца единично затваряне, при връщане отъ едночасовата разходка, той издебна подходящъ моментъ и се хвърли отъ втория етажъ на килиитѣ; нарани се смъртно и, впоследствие, умрѣ въ болницата. Другитѣ двама, пречанскиятъ сърбинъ Спасое Стаичъ и унгареца Чаки Лайошъ, отъ Нови-Садъ, анархо-комунисти, бѣха осѫдени презъ 1922 година, за несполучливо покушение противъ краль Александъръ. И двамата полудѣха. Останахме здрави само азъ и братенецътъ ми, макаръ че бѣхме поставени при още по-тежки условия.

Животътъ въ единичната килия бѣ непоносимъ, тягостенъ. Отъ време на време, еднообразието се нарушаваше отъ посещения на разни инспектори, висши чиновници или офицери, които идваха отъ Бѣлградъ или другаде, само за да видятъ „чудовищата-бугари“. При мене тѣ пристигаха съ особено любопитство и често се впускаха въ разговори върху Балканскитѣ проблеми и борбитѣ между българи и сърби. Мнозина отъ тѣхъ, възгордѣни отъ случайнитѣ успѣхи, при разговоритѣ

си бѣха надменни, па даже и арогантни. Обаче, азъ не имъ оставахъ дълженъ. Нервитѣ ми се бѣха изопнали дотамъ, че мѫчно можехъ да понасямъ и най-малкитѣ лъжи и изкривявания на историческитѣ истини. Реагирахъ винаги съ достойнство, безъ да обръщамъ внимание на строгия редъ. Преди всичко, и надъ всичко, стоеше моятъ идеалъ и правата кауза на многострадалния български народъ.

Много предизвикателно се държеше къмъ мене затворническиятъ свещеникъ Сава Райковичъ. Повечето пѫти той идваше при мене пиянъ и съ особена злоба разправяше за геройскитѣ подвизи на сръбското племе, като проявяваше напълно неговата грандомания. Съ голѣма гордость, той ми заявяваше, че всички интелигентни сърби считатъ Македония за люлка на сръбството. Голѣми усилия трѣбваше да употрѣбявамъ, догдето дочакахъ удобенъ моментъ и му отговорихъ, предъ свидетели, че въ Македония болшинството сме ние, българитѣ, и че тамъ нѣма сърби, а има само пришълци.

По-късно, когато дойдохъ въ допиръ съ затворницитѣ отъ общия затворъ, узнахъ, че отецъ Сава е човѣкъ безскрупуленъ, и то съ всевъзможнитѣ човѣшки слабости и пороци. Обичното му питие било виното. Въ обикновения си животъ билъ невъзможенъ скѫперникъ, но — твърде щедъръ въ оргиитѣ си съ леки жени. Затова първата му жена се самоубила. Следъ смъртьта ѝ, той живѣеше въ конкубинатъ съ своята балдъза, нѣщо обикновено даже и въ сръбскитѣ села.

Дѣдо попъ много завиждалъ на добрия животъ и колегиалность между чиновницитѣ, та чрезъ доносничества ги скаралъ и после злорадствувалъ, като сѫщински велзевулъ.

Отъ омраза къмъ всичко българско, отецъ Сава не ми предаде едно българско евангелие, изпратено отъ жена ми. Когато го запитахъ, защо не ми се дава евангелието, книга позволена въ всички затвори по свѣта, той ядно ми отвърна: „Боже пази, да дамъ въ твоя рѫка българската книга, па била тя и евангелие“.

Този порочень свещенослужитель и достойниятъ му колега — учительтъ на затвора бѣха цензоритѣ!

Директорътъ на затвора, Миланъ Кнези, пречански сърбинъ, родомъ отъ Нови-Садъ, бившъ окрѫженъ сѫдия презъ австрийския режимъ, не бѣ лошъ човѣкъ. Той бѣше пъленъ, русъ и червендалестъ чревоугодникъ веселякъ, който обичаше да си попийва винце. Но, като интелигентенъ и възпитанъ човѣкъ, бѣ добросъвѣстенъ въ работата си и доста справедливъ. Не бѣ той виновенъ, че трѣбваше да изпълнява нарежданията на безчовѣчнитѣ бѣлградски тирани. Когато идваше при мене, той признаваше открито, че спрямо насъ се постѫпва много строго, даже — че ние съ братанеца ми сме поставени вънъ отъ закона, поради изричното нареждане на началника на Министерството на правосѫдието, Миланъ Костичъ.

За да не се измѫчваме много, директорътъ нареди да ни се дадатъ книги за прочить, а понѣкога и канцеларска работа. Първоначално такава получавахме отъ архивното отдѣление, което ни даваше да преписваме разни обвинителни актове и присѫди, издадени отъ хърватски и сръбски сѫдилища. До 1930 година, всички сѫдилища въ земитѣ, откѫснати отъ бивша Австрия, се рѫководѣха по австрийскитѣ наказателни разпоредби, които бѣха, явно, по-съвършени и хуманни, въ сравнение съ особено строгия сръбски наказателенъ законъ.

За нѣколко месеци азъ успѣхъ да препиша 19 сръбски и 7 хърватски присѫди. Въ всички сѫдебни дѣла, гледани отъ сръбскитѣ сѫдилища, обвиняемитѣ се оплакваха, че показанията имъ предъ полицията сѫ били изтръгнати съ насилие и затова не отговарятъ на истината. Въпрѣки това, сѫдилищата сѫ издавали присѫдитѣ си само на основание на полицейскитѣ рапорти и показания. Особено голѣмо впечатление ми направиха две присѫди. Съ едната, окрѫжниятъ сѫдъ въ Велико-Градище, до Бѣлградъ, осѫждаше трима селяни по на 15 години строгъ тъмниченъ затворъ и да заплатятъ по 12.000 динари за обезщетение, сѫдебни разноски и възнаграждение на адвокати, загдето сѫ от-

краднали по 100-тина килограма сѣно отъ три плѣвника, намиращи се вънъ отъ селото, а вратитѣ имъ били само затворени; докато Бѣлградскиятъ окрѫженъ сѫдъ осѫждаше Симо Степичъ, секретарь-касиеръ на Министерството на Вѫтрешнитѣ Работи, на 12 години строгъ тъмниченъ затворъ, загдето е ограбилъ държавната хазна въ размѣръ на около 25 милиона динара. При това, кражбата е била вършена систематически, въ течение на нѣколко години. Почти всички тия милиони сѫ били похарчени за оргии, вършени заедно съ неговия шефъ — министъръ Божа Максимовичъ. За тази цель, Симо поддържалъ най-луксозния баръ въ Бѣлградъ. Обикновено, два пѫти седмично тамъ се е лѣело шампанско и скѫпи ликьори, при добъръ оркестъръ, въ компания на млади момичета, примамени отъ Австрия и отъ пасивнитѣ приморски покрайнини на бивша Югославия.

Къмъ края на лѣтото, 1923 г., затворътъ бѣ посетенъ отъ прокурора при Областния сѫдъ въ Загребъ, д-ръ Александъръ. Като ме видѣ окованъ въ тежки вериги и осамотенъ въ единична приземна килия, той обърна внимание на директора, че този произволъ е несъвмѣстимъ съ наказателния законъ.

Д-ръ Александъръ остана при мене цѣлъ часъ и ме разпита подробно за всичко, което ме е довело тукъ. Най-много се учуди на английското коварство, което стана причина за моитѣ страдания. Запита ме, дали познавамъ професоръ Б. Цоневъ, съ когото били съученици въ Виена, както и за други нѣкои видни българи, имената на които сега не си спомнямъ. Този братъ-хърватъ за първи пѫть, ми каза топли и утешителни думи, ала тѣ не можеха да облекчатъ страданията ми, защото бѣлградскитѣ сатрапи бѣха неумолими.

Д-ръ Александъръ бѣ човѣкъ надъ петдесетьгодишна възрасть, срѣденъ ръстъ съ посивѣли коси и умно, слабо и замислено лице. Говорѣше много приятно. Проличаваше веднага неговата човѣшка мѫдрость и чувство за справедливость. Почувствувахъ, че той е човѣкъ, който се издига надъ посрѣдственото и низкото. Преди да си тръгне, той ме запита: „Нѣмате ли

нѣкой високопоставенъ роднина, който да се застѫпи за Вашето освобождение чрезъ замѣняване"?

Докато отговоря на поставения въпросъ, директорътъ на затвора подхвърли: „Тодоръ не мисли ли за Васъ"? Отговорихъ му: „Тодоръ мисли и се грижи постоянно за мене, ала ние сме победена държава, и Версайлскитѣ диктати ни поставиха въ тежко унизено положение". На това директорътъ отвърна: „Па не може ли Тодоръ да пипне нѣкой нашъ висшъ офицеръ отъ границата"?

Разбрахъ, че това е шега, но какво можехъ да му отговоря. Приключихъ: „Тодоръ си знае работата". Следъ това, д-ръ Александъръ си отиде, като остави единъ свѣтълъ лѫчъ въ моята мрачна килия.

Изминаха три месеца, откакъ бѣхме хвърлени въ единичнитѣ килии на Срѣмска-Митровица. Къмъ срѣдата на м. септемврий 1923 г. въ затвора се получи помилване на затворници, по случай рождението на престолонаследникътъ на сръбската династия. Разбира се, азъ не получихъ никакво намаление на наказанието ми. Но, по силата на този указъ, дойде най-после редъ и до мене да получа поне малко облекчение. Свалиха ми оковитѣ, които бѣха ме тормозили цѣли четири години.

Който не е носилъ окови, не може да си представи, какво значи да му освободятъ краката. Въ първитѣ дни азъ просто залитахъ. Главата ми се въртѣше. Свикналъ бѣхъ да имамъ тежести на краката си и сега чувствувахъ една особена лекота — тѣлото ми нагоре бѣ тежко, а долу — леко, и нѣмаше какво да го прикрепва къмъ земята. Но скоро равновесието се възстановява, и къмъ физическото облекчение се прибави и вѫтрешната радость, че си свободенъ отъ вериги, че можешъ да ходишъ както всички божи хора; че не си вързанъ като доленъ звѣръ.

Снемането на оковитѣ облекчи малко положението ми. Задължиха ме да посещавамъ църковната служба въ недѣлни и празднични дни, но това бѣ разведряване за мене, защото ми даваше възможность да излѣза отъ своята самотия, да видя хора, да чуя човѣшки гласове,

поне еднажъ седмично. Пакъ споредъ правилника за вжтрешния редъ, позволиха ми да получавамъ хранителни продукти отъ вънъ, както и колети, единъ пжть месечно. Най-после, разрешиха ми да бжда посещаванъ отъ мои близки.

Така се отървахъ, поне отчасти и за известно време, отъ безкрайнитѣ вжтрешни монолози, съ които запълвахъ времето си. За мое щастие, двама отъ братовитѣ ми синове, Иванъ и Страхилъ Ципушеви, служеха въ отдѣлни полкове, но близу до Срѣмска-Митровица. Веднажъ на двата месеца тѣ идваха при мене и братанеца ми Коста, и редовно ни донасяха позволенитѣ количества хранителни продукти. Сжщо така, два пжти годишно ме посещаваше и братанецътъ ми Илия Ципушевъ, който, както казахъ, бѣ студентъ въ Грацъ.

Нѣма по-голѣма радость за затворника отъ едно, макаръ и кратко свиждане съ близки хора. При това, не материалнитѣ подаръци иматъ значение, а оня лъхъ на свобода, който посетительтъ носи съ себе си. Той оживотворява замрѣлия духъ на затворника. Особено важно е това за хора, които сж свикнали да се борятъ за една политическа кауза.

Свижданията ни даваха не само сила и импулсъ, но и твърдость въ отпора срещу насилието и неправдата. Нашитѣ посетители бѣха близки и преданни наши хора, тѣ ни донасяха поздрави отъ всички другари и приятели, както и отъ нови македонски борци. Тѣ ни говорѣха по начинъ, разбираемъ само за насъ, пошепваха ни познати имена, съобщаваха ни за станалитѣ събития, — кжде атентатъ, кжде сражение, и всѣка казана дума бѣ за насъ утеха и упование, защото значеше само едно: Македония продължава борбата за свобода; нашитѣ другари не сж изоставили святото българско дѣло.

Все пакъ, малкитѣ облекчения, които ми донесе снемането на оковитѣ, не бѣха достатъчни. Продължавахъ да се измжчвамъ въ единичната килия. Нѣма нищо по-тежко отъ това да те затворятъ самъ съ себе си продължително време. Колкото и да си даровитъ

и дълбокъ, скоро ще забележишъ, че вжтрешнитѣ запаси се изчерпватъ и, въ сжщность, се въртишъ все въ единъ кржгъ, кога по-бързо, кога по-бавно. Въ края на краищата, почва да ти се струва, че всичко е една панаирска въртележка, която се движи безъ спиръ, при една и сжща музика.

Килийната тишина гнети душата на осамотения затворникъ. Още по-неприятно е, понѣкога, нарушаването ѝ. Внезапно се чуваха зловещитѣ дрънкания на окови и стоноветѣ на дисциплинарно наказанитѣ затворници. Това възвръща къмъ мжчителната действителность, често пжти въ минути, когато си сполучилъ да се унесешъ и да забравишъ, че си затворникъ. Може ли да има нѣщо по-мжчително, да чувашъ, въ своето угнетение, плача и охканията на хора, които страдатъ, особено пъкъ нощно време!

Споредъ правилника, дисциплинарнитѣ наказания вървѣха по градация, споредъ вида и голѣмината на провинението. Най-много нарушения се вършеха около доставянето и пушенето на тютюнъ, — единственото почти развлѣчение на затворника; а то бѣ строго забранено въ затвора, както въ двора, така, още повече, въ помѣщението.

За да се снабдятъ съ нѣкоя цигара, затворницитѣ отиваха до крайность; беднитѣ крадѣха разни предмети отъ работилницитѣ и складоветѣ и ги замѣняваха срещу съвсемъ скромна отплата въ цигари; по-заможнитѣ, пъкъ, продаваха топлитѣ си зимни дрехи и хранителнитѣ продукти, които получаваха отвънъ за подобрение на слабата затворническа храна. Понеже при тѣзи тайни здѣлки ставаше голѣмъ гешефтъ, то винаги се намираше по нѣкой стражарь, който доставяше контрабанда цигари, чрезъ нѣкой свой довѣренъ агентъ-затворникъ.

Нуждитѣ сж направили човѣка изобретателенъ. Така и затворницитѣ, за запалване на придобититѣ съ толкова жертви цигари, сж открили своето огниво: едно малко чиличено колелце, което произвежда искра при търкането съ кремъчно камъче. Тази искра лесно подпалва огънь, при подходящъ запалителенъ съставъ:

черенъ прахъ, по маджарски казано: „фекете", полученъ отъ изгарянето на чисто памучни парцали.

Тъй или иначе, затворникътъ все ще се провини въ нѣщо, най-малко — въ пушенето на тютюнъ. А наказанията бѣха несъразмѣрно, тежки спрямо нарушенията.

Имаше разни степени за „дисциплиниране". Най-тежкитѣ дисциплинарни наказания въ Срѣмска-Митровица бѣха: тежки двойни окови на ржцетѣ и краката, кжси и двойни окови за ржцетѣ и краката и „луда кошуля" — познатата усмирителна риза за буйно-луди. Последнитѣ две наказания сж така мжчителни, щото подложенитѣ на тѣхъ изпитватъ голѣми болки, стенатъ, плачатъ, а често и ридаятъ, високо и болезнено. Само каленитѣ престжпници, рецидивисти, особено апаши, чийто животъ вѣчно се е движилъ между „свободната практика" и „пандизъ", бѣха посвикнали съ подобни наказания. Това, именно, като че ли идва да потвърди, че никакви карцери и тежки тѣлесни страдания не могатъ да помогнатъ за поправянето на човѣка, а само загрубяватъ постепенно неговата чувствителность и озлобяватъ сърдцето му.

Колкото и да е неприятно, трѣбва да опиша какво представляваха тежкитѣ дисциплинарни наказания въ затвора на Срѣмска-Митровица, и изобщо въ сръбскитѣ затвори.

Наказанието тежки окови се състоеше въ оковаване на краката и ржцетѣ съ окови около 12 килограма тежки, свързани съ единъ синджиръ, отъ краката до пояса и отъ пояса до ржцетѣ. При това оковаване има известна свобода на движение, човѣкъ може да стои правъ и да се пообтегне; то е сравнително, по-леко поносимо. Гнѣтътъ е повече душевенъ. Но наказанието двойни кжси окови е крайно мжчително за нещастника, който трѣбва да го изпита. Тежестьта на самитѣ окови е почти сжщата — около 12 килограма, но човѣка превиватъ на две, като свързватъ дѣсната ржка съ лѣвия кракъ, а лѣвата ржка за дѣсния кракъ. Въ това положение, той скоро почва да чувствува страшни болки. Въ никой случай, дори и единъ здравъ тѣлесно човѣкъ не може да издържи такова положение повече отъ 6 часа. Затова и правилникътъ не до-

пуска това наказание повече отъ два пѫти седмично. Що се отнася до усмирителната риза, нѣма защо да я описвамъ.

Моля читателя да ме извини, че се впуснахъ да го занимавамъ съ такива тѫжни нѣща, но нека има една представа за сръбскитѣ затвори, въ които не единъ българинъ остави живота си или, най-малко — своето здраве. При това, ако за обикновенитѣ, тежки криминални престѫпници би могло да се намѣри нѣкакво оправдание, какво би могло да се каже за онѣзи, чиято единствена вина е била, че сѫ обичали своя народъ и сѫ се борили съ всички сили за неговото обединение.

Днитѣ въ Срѣмска-Митровица се влачеха непоносимо бавно и тягостно, поради лошитѣ условия, въ които бѣхме поставени. При това, бѣхме се поизтощили отъ прекаранитѣ вече въ затворъ години. Все пакъ, минаха нѣколко месеца. После дойде деньтъ, въ който ми свалиха оковитѣ. Това ме облекчи, но не бѣ достатъчно. Чувствувахъ се много съсипанъ, подъ двойния гнѣтъ на самотията и чувството за неправда, която се извършваше надъ насъ. Продължавахъ да прекарвамъ днитѣ си въ единична килия, предоставенъ на единъ непрекѫснатъ разговоръ съ самия себе си и на онзи вѫтрешенъ запасъ, съ който човѣкъ, изобщо, разполага. За жалость, този запасъ се изчерпва твърде скоро, ако не се попълва съ нови впечатления.

Презъ месецъ априлъ 1924 година, директорътъ на затвора Миланъ Кнези почина отъ разривъ на сърдцето, тъкмо когато бѣ обещалъ да ни освободи отъ единичнитѣ килии. Наследи го прокурорътъ при окрѫжния сѫдъ въ Митровица, Стефанъ Бреберина, сѫщо така австрийски (пречански) сърбинъ.

И новиятъ директоръ постѫпваше съгласно закона и правилника за вѫтрешния редъ. И той бѣше, общо взето, справедливъ и възпитанъ човѣкъ. Но надъ насъ тежеше неумолимия гнѣтъ на сръбскитѣ тирани въ Бѣлградъ, а единъ чиновникъ не така лесно би се решилъ да направи нѣщо на своя глава. Самъ Бреберина оправдаваше нашето осмотяване въ отдѣлни килии съ

нарочното нареждане отъ Министерството на правосѫдието отъ Бѣлградъ.

Но какво ни ползуваше, че директорътъ признаваше неправдата. Задържането въ единични килии повече отъ три месеца е беззаконие. Но Бреберина нѣмаше куража да даде, на своя отговорность, нареждане за прехвърлянето ни въ общия затворъ. Иначе, той бѣше любезенъ човѣкъ. Често пѫти ме посещаваше и се впускаше въ разговори върху научни и политически въпроси, повечето пѫти въ връзка съ Балканскитѣ проблеми, па даже и относно миналото и бѫдещето на Македония. Веднажъ, дори, се излъга и се увлѣче твърде много. Запита ме, дали съмъ челъ историята на професоръ Гобчевичъ, сърбинъ, и какво ми е мнението по изказанитѣ отъ него мисли върху Македонския въпросъ.

Тази книга азъ не бѣхъ челъ, но бѣхъ достатъчно осведоменъ за нея. Казахъ му, че съмъ прегледалъ нѣкои рецензии и критики за тази история, споредъ които тя е едностранчива и неточна, понеже изкривява историческитѣ факти. Изтъкнахъ, че всички научни книги за Македония, писани отъ европейски автори, признаватъ, е тя е старинна българска земя и населението ѝ е българско, въ своето болшинство, както по произходъ, така и по народностно съзнание. — Следъ този разговоръ, той вече никога не заговори съ мене на политическа тема.

Най-после, директорътъ на затвора, който виждаше явната неправда и беззаконие спрямо мене, потърси едно решение да облекчи нашето положение, безъ да влиза въ разрѣзъ съ нарочнитѣ инструкции отъ Бѣлградъ. Той нареди една малка, изолирана стаичка да служи като канцелария за мене и братанеца ми Коста, кѫдето да работимъ върху разни канцеларски актове. Въпрѣки, че бѣхме отдѣлени отъ останалитѣ затворници и живѣехме въ единични килии, това бѣше голѣмо облекчение и за двама ни, понеже можехме да се виждаме всѣки день.

Полека-лека разстроенитѣ ми нерви почнаха да се възстановяватъ. Единичната килия не бѣ вече страшна,

тъй като се превърна въ една стаичка, наистина мрачна и неприветлива, но кѫдето се прекарва малко време. Но и това не бѣ за дълго. Скоро нашитѣ страдания се възобновиха, още по-тежки, следъ краткия отдихъ.

Не бѣха минали и два месеца, откакъ работѣхме вънъ отъ килиитѣ, когато презъ Митровица минала съ екскурзиянти учителката Мария Манева. Тя се срещнала случайно съ директора, и не зная какъ, станало дума за мене. Дали е имала нѣкакви съображения, не ми е известно; но ни направи, волно или неволно, голѣма пакость.

Тази бъбрица казала, че ме познава много добре, че азъ съмъ билъ рѫководительтъ на Валандовския атентатъ и на други четнически нападения по долината на Вардара, и т. н. Естествено, това стреснало много директора. Отново ни върнаха въ единичнитѣ килии, безъ право да излизаме отъ тѣхъ. Остана ни само регламентираната едночасова разходка, на три метра единъ задъ другъ, безъ право да се говори.

Отново настѫпи тежката самотия, която гнѣти и убива. Лишени бѣхме отъ утехата да се виждаме помежду си, а още повече — съ другитѣ затворници. А, може-би, най-важното въ затвора е да не бѫдешъ самъ, да можешъ да виждашъ други хора, па било тѣ и криминални престѫпници. Наблюдение на другитѣ, дребни разговори, подѣляне на новини, коментиране на нѣкоя дори нищожна случка, която въ затвора придобива значението на събитие — всичко това разредява времето и премахва, отчасти, неговата убийствена тежесть.

По това, мѫчително за насъ, време въ затвора пристигна нѣкой-си сѫдия Паничъ, който билъ служилъ въ Велешкия окрѫженъ сѫдъ. Той бѣше неприятенъ човѣкъ, слабъ, хилавъ, макаръ и отъ сѫщинска Шумадия, дребенъ на ръстъ, както и по душа, но пропитъ съ великосръбски шовинизъмъ. Той дойде нарочно при мене и започна да ми държи нравоучителна беседа, когато нервитѣ ми бѣха на скѫсване: „Специално идвамъ отъ Македония, за да видя, дали сте такова чудовище, както сте обрисувани въ присѫдата и легендитѣ, които се ширятъ за Васъ. А тѣ сѫ толкова разнообразни“!

Бѣше ми болно и отвратително да слушамъ неговитѣ лигави думи. Искаше ми се да му отговоря, че който се бори за своя народъ, въ никой случай не може да бѫде чудовище. Но ми бѣ обидно да влизамъ въ обяснения съ подобенъ човѣкъ.

Следъ дълги приказки, сѫдията Паничъ завърши: „Всичко може да Ви се прости, но не и Валандовската трагедия — не!, защото тамъ намѣриха гроба си стотици наши войници и добри офицери". Неговитѣ тържествени фрази биха ми се видѣли смѣшни, ако не бѣхъ така изтерзанъ. Трѣбваше ли да го питамъ, какво бѣ виновенъ баща ми или зеть ми, та ги убиха, както и неизброимитѣ скромни и мирни македонски българи, единствениятъ грѣхъ на които бѣ, че знаеха своя родъ и езикъ и искаха да си останатъ българи!

Следъ словохотливостьта на Манева и шовинистическитѣ излияния на сѫдията Паничъ, нашето положение се влоши още повече. Управлението на затвора изпадна въ истинска паника и засили строгостьта си около нашитѣ килии.

Чувствувахъ, че нервитѣ ми почватъ да се поддаватъ. Обхвана ме най-мрачно настроение. — Бѣха минали шесть години отъ оня злощастенъ день, когато английски офицеръ ме задигна и предаде на сърбитѣ; следъ това — следствието въ Радовишъ, сѫденето и изпитанията въ Щипъ, очакването на смъртьта, затвора въ Нишъ; тамъ, поне, бѣхме въ общия затворъ; въ Марибор бѣше лошо, но все пакъ по-добре отъ тукъ: мѫчителнитѣ спомени не искаха да се махнатъ отъ главата ми, макаръ, че се губѣха въ нѣкаква особена далечина. Колко отдавна ми се струваше времето, когато бѣхъ свободенъ човѣкъ.

Моето угнетение се засилваше отъ день на день. Почнахъ да линѣя. Не можехъ да спя, нѣмахъ никакъвъ апетитъ. Тъмнѣеше ми предъ очитѣ. По този поводъ, затворническиятъ учитель Стефанъ Милошевичъ, човѣкъ съ слаби познания и груба, просташка външность, но буенъ сръбски шовинистъ, се бѣше похвалилъ въ училището, че „двамата бугараши" ще оставятъ коститѣ си въ килиитѣ. — „Ето, вижда се, че

стариятъ не ще може да изтрае дълго на тия мжки“. И наистина, килийната самота бѣ вече подействувала много зле върху мене. Отслабвахъ все повече и повече, изпадахъ въ часове на тжпо безразличие или пъкъ прекарвахъ безсънни нощи, въ размишления едно отъ друго по-ужасни. Какви ли не мрачни мисли не минаваха презъ главата ми.

Изпаднахъ въ голѣма тжга и отчаяние. Дори на два пжти решавахъ, че така не може да се живѣе повече и смѣтахъ да разбия главата си о дебелитѣ стени на килията ми. Но въ последнитѣ минути предъ очитѣ ми изпъкваха образитѣ на моята твърда и търпелива жена и на едничкото ми, любимо дете. Тия видения възпираха решението ми. Сжщо така злорадството на учителя-шовинистъ ме опомни; то събуди моето упорство. Размислихъ добре и решихъ да продължа своята борба, да съживя своята издръжливость — на пукъ на врага, и за утеха на моитѣ най-мили въ свѣта. Азъ трѣбва да живѣя и да преодолѣя всички мжчения и неправди.

Заинатихъ се, вдигнахъ гордо глава и никога вече не допустнахъ да ме завладѣватъ песимистични мисли. Богъ ми помогна — издържахъ. И, следъ деветнадесеть години страдания и неправди, видѣхъ не само моитѣ скжпи близки, но и свободата на моя роденъ край.

Щомъ решихъ да издържа, у мене се появиха нови сили. Говорѣхъ гласно, за да се разсѣйвамъ и да не загубя навика да приказвамъ, движехъ се въ килийката колкото можехъ и напрегнахъ вниманието си да използувамъ и най-дребнитѣ възможности за развлѣчение. Въ юношеството си бѣхъ челъ за страданията на самотнитѣ затворници — ето, че сега дойде редъ, лично да ги преживѣя.

Понеже килията ми бѣше приземна, забелязахъ, че въ нея идваха мравки, които търсѣха храна. Тѣзи нищожни живи сжщества се явиха като моя приятели, които разсѣйваха тежкитѣ ми мисли. Започнахъ да ги храня съ трохи хлѣбъ и захарни парченца, и тѣ идваха вече редовно, на цѣли върволици.

Голѣмо забавление ми достави единъ паякъ, който бѣ изтъкалъ своята мрежа въ жгъла на прозорчето

ми. По цѣли часове го наблюдавахъ, какъ очаква търпеливо да се хване нѣщо въ паяжината му; какъ се спускаше и изсукваше жертвитѣ си и какъ се прибираше отново на наблюдателното си мѣсто. Особено интересно бѣше, когато снесе въ една малка кисийка своитѣ яйчица, отъ които после се излюпиха малки паячета; тѣ веднага източиха своитѣ малки паяжинки — мрежи за ловъ и прехрана.

А когато на прозорчето ми кацваше случайно нѣкое врабче, радвахъ се като дете. Затова презъ зимата поставяхъ нарочно трохи и очаквахъ съ нетърпение да дойде нѣкой малъкъ, крилатъ гостенинъ.

Така, съ всички срѣдства, които можехъ да измисля, азъ се борѣхъ противъ убийственото въздействие на килийната самотия.

Бѣхъ прекаралъ повече отъ една година въ единична килия, но не се оставихъ да падна духомъ. Днитѣ минаваха безкрайно бавно, но все пакъ времето не стоеше на едно мѣсто. Най-после, измина и зимата на 1924-1925 година.

Презъ единъ мраченъ пролѣтенъ день, вратата на моята килия се отвори съ голѣмъ шумъ, и при мене нахлуха двама луксозно облѣчени господа, заедно съ директора на затвора и неговия помощникъ. Личеше си, че сѫ видни гости. Отъ обръщенията на директора къмъ тѣхъ, разбрахъ, че и двамата сѫ началници на отдѣления, единиятъ — въ Министерството на вѫтрешнитѣ работи, а другиятъ — въ Министерството на правосѫдието.

Единиятъ отъ тѣзи господа ме запита направо: „Какъ се казвате"? Отговорихъ му сухо: „Азъ се казвамъ Константинъ Ципушевъ". — А защо на табелката на килията Ви пише „Ципушевичъ"? — Почувствувахъ, какъ ме обхваща упорство. Отговорихъ му: Кога това е написано и отъ кого, не зная. Още на времето, когато ме писаха Ципушевичъ, азъ протестирахъ, защото всичкитѣ ми документи, включително и Женевската ми диплома, сѫ на действителното ми име — Ципушевъ. Постоянно съмъ билъ българинъ — отъ

самото си рождение. Никога не съмъ билъ друго нѣщо. Даже въ сѫда сѫдиитѣ ми казваха „Ципушевъ“.

Следъ тази разправия, единиятъ отъ тѣхъ — този отъ Министерството на правосѫдието, ме запита за образованието и занятието ми и дали е вѣрно, че съмъ зеть на Тодоръ Александровъ. Понеже запитването бѣ отправено много надменно, азъ отговорихъ твърдо: „Има ли нѣщо престѫпно въ това, господинъ началникъ? Не само, че съмъ неговъ зеть, но и сме били неразделни другари, още отъ нашето детинство и заедно сме се борили противъ тиранията на турскитѣ султани“.

Сега пъкъ почна другиятъ: „Тогава борбата противъ турцитѣ е била добра, но сега Тодоръ Александровъ е най-голѣмиятъ злосторникъ за нашата държава. По негова диктовка, четитѣ на Бърлю и на други войводи вършатъ терoръ и атентати въ Македония. Помислете си, че всичко това става съ италиански срѣдства и въ унисонъ съ италианската пропаганда въ Далмация. Освенъ това, Тодоръ е въ връзка и съ другъ нашъ неприятель и отцепникъ — това е хърватскиятъ водитель Степанъ Радичъ“.

Понеже последнитѣ думи бѣха изговорени нервно и заканително, азъ възразихъ спокойно: „Какво прави сега Тодоръ Александровъ, азъ не зная, нито пъкъ мога да отговарямъ за това.“ — Но въ душата си дълбоко се зарадвахъ. Казахъ си: Нека да лежа въ сръбскитѣ тъмници, но нашитѣ не бездействуватъ; борбата за Македония продължава; Тодоръ подкопава сръбската сила.

Важнитѣ посетители си отидоха. Тѣхнитѣ злобни думи ми дадоха много материалъ за размишления. Наистина, азъ наблюдавахъ мозаичната държава, наречена „Югославия“, отъ тѣсния ѫгълъ на едно затворническо прозорче. Ала явно бѣ, че въ нея се развива бързо единъ процесъ на разложение, особено благодарение на сръбското кѫсогледство и тирания. По-късно, когато затворътъ се изпълни съ хърватски борци за независима хърватска държава, това стана още по-ясно. Само въ Бѣлградъ продължаваха да не го виждатъ.

Измина още една година. Днитѣ пълзѣха по-бавно отъ охлюви, ала все пакъ минаваха. Не ги броехъ, — нѣмаше защо и да ги броя. Монотонниятъ животъ въ моята килия продължаваше. Бѣхъ отслабналъ и изнемощѣлъ, но духътъ ми преодолѣ опасната криза. Въ килията ми носѣха книжа за преписване. Работата бѣ скучна, но все пакъ бѣ едно занимание, което заемаше време; безъ нея би било по-лошо.

Между писаритѣ на затвора имаше и единъ хърватинъ, Войко Миколи, отъ видно семейство въ Загребъ. Братъ му билъ сѫдия въ Сараево, а сестра му — лѣкарка въ окрѫжната болница въ Щипъ. Презъ месецъ септемврий 1926 година Миколи ми донесе цѣлъ купъ канцеларски книжа за преписване. Презъ време на работата ми намѣрихъ между тѣхъ една бележка, съ следното съдържание: „Тодоръ Александровъ убитъ отъ противници, нѣкѫде въ Пиринъ-планина".

Страшната весть скова всичкитѣ ми мисли. Прочетохъ я, не искахъ да повѣрвамъ. Препрочетохъ я съ още по-голѣмъ ужасъ. Въ главата ми се блъскаха всевъзможни спомени, мисли, предположения. Цѣлата нощь не можахъ да мигна. Не искахъ да се примиря, че това може да бѫде вѣрно. Мѫчихъ се да оставя на страна личнитѣ си чувства на роднинство, приятелство и другарство въ една борба, на която той бѣ станалъ истински върховенъ вождъ. Мислѣхъ, колко жестока е тази загуба за Организацията. Скръбь и тревога изпълваха сърдцето ми.

Първата ми мисъль бѣ, че Тодоръ е убитъ отъ подкупническа рѫка, защото знаехъ, че сръбското правителство е обещало да заплати единъ милионъ динара за главата му. Но какъ е било възможно това, при какви обстоятелства е станало, кѫде точно е загиналъ вождътъ на ВМРО? Напраздно си блъскахъ главата. Ясно ми бѣ само, че страшно нещастие е постигнало Организацията и че извършителитѣ сѫ били врагове на българската борба и на българската държава.

Следъ два дни при мене дойде свещеникътъ Сава, разбира се, пакъ пиянъ, и съ юдинска усмивка ме запита, дали съмъ чулъ нѣщо за убийството на моя шу-

рей. Азъ се стреснахъ умишлено, като че ли нищо не зная и го запитахъ нервно и уплашено, кѫде е билъ убитъ, какъ, отъ кого . . . Като забеляза моето смущение и тѫга, дѣдо попъ стана словоохотливъ и почна да разправя: „Ето цѣла седмица, европейската преса пише за това убийство и още то не е разяснено напълно. Установено е само, че Тодоръ е ходилъ въ Пиринъ-планина за нѣкакъвъ конгресъ, заедно съ Протогеровъ. Убити сѫ само Тодоръ и неговия тѣлохранитель. Днешниятъ брой на в. Политика е пъленъ съ съобщения и телеграми отъ разни страни, а на първа страница има и неговия портретъ. Ехъ, вижда се, че е билъ волеви човѣкъ".

Какво бѣ вѫтрешното ми състояние, докато сръбскиятъ попъ ми разказваше всичко това, азъ самъ си зная. Мислитѣ ми се лутаха, болка свиваше сърдцето ми. Наскоро следъ това, Войко Миколи успѣ да ми достави, между книжата, откѫслеци отъ хърватскитѣ вестници, които пишеха приблизително сѫщото, което вече знаехъ отъ сръбския свещеникъ.

Нѣма да занимавамъ читателя, какви мисли ми минаха презъ главата, когато научихъ за убийството на голѣмия македонски вождъ, мой роднина, близъкъ другарь и приятель. Скръбната весть направи килията ми още по-мрачна и нетърпима. Чувствувахъ, че нервитѣ ми ще ми изневѣрятъ.

Най-после, къмъ края на 1926 година, управлението на затвора опредѣли една отдѣлна стая за писари, затворници съ по-тежки наказания. Въ тази стая бѣха настанени на работа всичко 5 души, между които и ние съ братанеца ми. Разбира се, че ние се зарадвахме най-много, защото помислихме, че се туря край на омразната самотия. Бѣхме се твърде много измѫчили. Да работимъ заедно съ други хора, макаръ и въ затвора, ни се видѣ като нѣкакъвъ празденикъ. Ободрихме се, бихъ казалъ, опомнихме се. Човѣкъ не може да живѣе изолиранъ въ страданията си — или ще полудѣе, или ще загине. Ала радостьта ни бѣ много краткотрайна.

Къмъ срѣдата на м. мартъ 1927 година въ Скопие изникна една провокаторска афера, създадена съ сътрудничеството на двама затворници. Въ нея замѣсиха и моето име. Цѣлата работа е била скроена предварително отъ Скопската полиция, съ цель да бѫде ограбенъ единъ добъръ българинъ, съ цѣлото му семейство.

За тази афера научихъ най-напредъ отъ бѣлградския вестникъ „Време", който бѣше изпълненъ съ найсензационни известия, отъ специалния му пратеникъ въ Скопие. Доколкото си спомнямъ, нѣкой-си Душанъ Марковичъ, осѫденъ за кражби въ Шабацъ, билъ премѣстенъ отъ Срѣмска-Митровица въ Скопския затворъ, като майсторъ-обущарь. Тамъ той се запозналъ съ единъ българинъ, синъ на бившия четникъ Гане, отъ Щипската чета.

Двамата тия затворници били пускани често въ града, за да купуватъ материали за обущарската работилница. Често пазарували при търговеца Богданъ Ивановъ. Той бѣ добъръ българинъ, нѣкогашенъ членъ на Македонската Организация; презъ турския режимъ често даваше приютъ на нелегални чети и, въобще, подпомагаше работата на ВМРО; въ последствие се оттегли отъ борбата и стана миренъ гражданинъ, напълно легаленъ човѣкъ. Но сърбитѣ му хвърлиха око да го ограбятъ.

Единъ пазаренъ день двамата затворници — провокатори се наговорили, ужъ, да избѣгатъ и да отидатъ въ България. Оставили нѣкакъвъ пакетъ въ магазина на Богданъ Ивановъ, и се укрили въ една съседна кѫща. Полицията, която е знаела това и се навъртала наблизу, претърсила нѣколко кѫщи и ги заловила, като открила и въпросния пакетъ.

При полицейското дознание, Душанъ разправилъ, че като се научилъ за премѣстването му въ Скопие, влѣзълъ въ контактъ съ мене и поискалъ препорѫка до нѣкои българи въ Скопие. Това бѣ чиста измислица. Достатъчно е да се припомни, че по това време азъ все още бѣхъ въ единичната килия, подъ най-строгъ надзоръ. — Споредъ Душанъ, азъ съмъ се билъ сѣтилъ за сина на Гане и съмъ му далъ препорѫчителна бележка

до търговеца Ивановъ, за да имъ помага парично, и то за смѣтка на Организацията. Цѣлата работа бѣ скроена доста плитко, но сърбитѣ я представяха за чиста истина — нали въпросътъ бѣ да се злопостави Ципушевъ.

По-късно узнахъ, че специалнитѣ дописници на в. „Време“ и на в. „Политика“ пристигнали въ Скопие съ аеропланъ, заедно съ известния полицай-българомразецъ Жика Лазичъ. Въ нѣколко броя подъ редъ тѣзи вестници дали обширни известия, подъ гръмки заглавия: „Известниятъ българинъ Ципушевъ пакъ на сцената“ или „Новитѣ подвизи на татара Ципушевъ, който и въ затвора не мирува“ и др. подобни. Разбира се и в. „Наша Стара Сърбия“, бр. 194 отъ 27 августъ не пропустналъ да публикува подробно хода на процеса, заедно съ лъжливитѣ показания на Душанъ Марковичъ.

Търговецътъ Богданъ Ивановъ е билъ арестуванъ веднага и измѫчванъ заедно съ цѣлото му семейство. Сѫденето му е станало чакъ на 26 августъ и е билъ освободенъ като невиненъ. Презъ време на затвора, той е билъ принуждаванъ да посочи имената на 20-30 видни българи, търговци въ Скопие, като свои съучастници.

Моето убеждение по тази афера е, че не се касае до една провокация, насочена прѣко противъ мене, а до единъ полицейски похватъ за ограбване на българитѣ-търговци въ Скопие. Търговецътъ Богданъ Ивановъ сподѣли сѫдбата на мнозина други; пуснаха го като невиненъ, но го ограбиха. Вмъкването на моето име въ тази скроена работа, явно, е трѣбвало да засили давлението върху подсѫдимия; ако имаше най-малко нѣщо вѣрно, щѣхъ да бѫда изправенъ и азъ предъ сѫда. Все пакъ, злопоставиха ме. — Съ единъ куршумъ, два заяка!

Следъ като получилъ официално съобщение отъ Скопие по този детективски процесъ, директорътъ на затвора разпореди да бѫдемъ върнати, съ братенеца ми, въ единичнитѣ килии и отново ни поставиха подъ строгъ надзоръ.

Още на следния день, азъ се явихъ при директора на рапортъ за обяснения. Но той не искаше и да ме слуша и ме нападна жлъчно съ думи и ругатни, каквито не бѣхъ чулъ отъ него до тогава. Той даже дойде следъ обѣдъ въ килията ми и съ заобикалки почна да ме разпитва за станалото въ Скопие. Като поомекна малко, азъ му изтъкнахъ сума аргументи противъ гнусното клеветничество и го замолихъ да бѫдемъ отново допустнати до канцеларска работа вънъ отъ килиитѣ ни, обаче той остана неумолимъ въ решението си. Така започна за мене пролѣтьта на 1927 година, деветата отъ моя затворнически животъ.

Наскоро следъ насъ върнаха въ единична килия и затворника Моше Пияде, бившъ редакторъ на демократическия в. „Правда“. Презъ войната билъ свидетель на толкова много неправди, че ударилъ налѣво и craналъ комунистъ. Осѫденъ бѣ на двадесеть години строгъ тъмниченъ затворъ, за нелегална комунистическа пропаганда.

Моше Пияде бѣше нисъкъ и слабъ човѣкъ, кѫсогледъ, съ типиченъ еврейски носъ; бѣше нервенъ и впечатлителенъ, но твърдъ и упоритъ. Говорѣше перфектно френски, нѣмски и английски. Запознахме се съ него презъ време на работата ни въ канцеларията, за която е казано по-горе. Той бѣ главниятъ организаторъ на гладната стачка на 9 души затворници, между които бѣхме и азъ, заедно съ братанеца ми Коста.

Стачката бѣ обявена на 1 априлъ и продължи 10 дни. Тя повдигна голѣмъ шумъ. Вследствие на едно антрефиле, което се появи въ в. „Политика“, на десетия день дойде въ затвора главниятъ инспекторъ при Министерството на правосѫдието, д-ръ Гай по народность харватинъ. Той прегледа всички наши килии и ни разпита, по колко време сме осамотени. За мене и братанеца ми, директорътъ се опита да прикрие истината, но инспекторътъ изслуша внимателно моитѣ обстойни обяснения. Азъ изтъкнахъ, че съ изключение на незначителни прекѫсвания, ние сме прекарали въ единичнитѣ килии на Мариборския и тукашния затворъ цѣли

четири години, вмѣсто опредѣления отъ закона максимумъ: три месеца.

На 11 априлъ 1927 година насъ, които участвувахме въ гладната стачка, ни премѣстиха въ една малка стая, която се намираше въ съседното здание, предназначено за малолѣтни престѫпници.

Най-после, следъ осемь и половина години тежъкъ затворнически животъ, следъ четири безкрайни години на осамотение въ единични килии, настѫпи и за мене и братанеца ми малко по-сносенъ режимъ. Настаниха ни въ обща стая, заедно съ седемь души комунисти, между които и Моше Пияде.

XIII. ВЪ ЗДАНИЕТО ЗА МАЛОЛѢТНИТѢ ПРЕСТѪПНИЦИ.

Споредъ особено писмено предписание отъ Министерството на правосѫдието, направиха ни следнитѣ подобрения въ нашия затворнически животъ, извънъ правата, които ни даваше правилника за вѫтрешния редъ: дневна разходка 2 часа; освобождаване отъ задължителна работа; получаване на книги и списания, одобрени отъ цензурата; писане писма на домашнитѣ, всѣки месецъ; купуване, съ наши пари, на повечко хранителни продукти; свободно пушене на тютюнъ. Но за мене и братанеца ми Костадинъ най-главното облекчение бѣше освобождаването ни отъ непоносимитѣ единични килии. Поставиха ни въ една стая; не се наемамъ да предамъ съ думи, какво значи, да бѫдешъ отново заедно съ близъкъ по кръвь човѣкъ, който ти е напълно преданъ и съ когото сте прекарали еднакви терзания; все едно, да дадешъ въздухъ на човѣкъ, който се е задушавалъ и едва още поема дъхъ. При това, бѣхме въ обща стая, заедно съ други хора; имахме възможность да общуваме съ хора, а това е най-жизненото нѣщо за отдѣлния човѣкъ.

Този новъ за насъ режимъ, сравнително лекъ и поносимъ, въ сравнение съ мѫчителнитѣ години, които бѣхме прекарали, продължи около три години. Презъ това време, нервитѣ ми се успокоиха, апетитътъ ми се възвърна и повиши и почнахъ да се поправямъ.

Наскоро успѣхме да влѣземъ въ връзка съ младежитѣ отъ нашия етажъ. Повечето отъ тѣхъ отиваха на групи по работа въ града и макаръ че бѣха пазени отъ стражари, често успѣваха да ни доставятъ вестници. Ние пъкъ, имъ се отплащахме щедро съ храни и тютюнъ. По едно време, успѣхме дори да си уредимъ редовно получаване на вестници и поща. За тая цель си служехме съ срѣдствата и начинитѣ, присѫщи на затвора, които тукъ нѣма защо да разказвамъ.

Голѣмо впечатление ми направи обстоятелството, че повечето отъ младежитѣ-затворници бѣха бивши питомци на затвора-изправителенъ домъ за малолѣтни въ гр. Глина, Хърватско. Тамъ тѣ сѫ били поставени подъ много по-лекъ режимъ, имали учитель за възпитание, ползували се съ значителна свобода, както е въ едно такова заведение. Обаче, вмѣсто да се поправятъ, тѣ се бѣха развалили още повече; отъ тѣхнитѣ разкази, разбрахъ, че тамъ сѫ изкарвали сѫщинска школа за специални апашки похвати, по разнитѣ клонове на „занаята“ и, щомъ напускали изправителния домъ, отдавали се още по-смѣло на своята, добре изучена специалность. Голѣма часть отъ тѣхъ бѣха осѫдени за втори, трети, па и за повече пѫти. Всичкитѣ разправяха съ удоволствие за славнитѣ си подвизи. Никаква сѣнка отъ разкаяние или съжаление, или пъкъ стремежъ за поправяне, не се забелязваше у тѣхъ.

Премѣстването ни въ обща стая ни донесе още една голѣма радость: братанецътъ ми Кирилъ Ципушевъ, синъ на покойния ми братъ Христо, бѣ вече студентъ въ Бѣлградъ и почна да ни спохожда. Това хубаво и вѣрно момче бѣ последвало общия пѫть на нашия родъ; то бѣ членъ на Тайната Македонска Младежка Организация, която си бѣ поставила за цель да поддържа упорството на българското национално съзнание въ поробената наша земя. Уви, отмъщението на враговетѣ го дебнѣше.

Само онзи, който е прекаралъ безкрайни години, усамотенъ и захвърленъ далече отъ роденъ край и скѫпъ домашенъ кѫтъ, само той може да оцени благотворното въздействие на свиждания съ човѣкъ отъ своя родъ и своята кръвь. Всѣка среща съ нашия милъ Кирчо даваше на мене и на братанеца ми Коста новъ подтикъ за бодрость и търпение. На сръбската тиранска власть която може да се гордѣе съ коварството и насилията надъ поробенитѣ македонски българи, помрачи внезапно душата ни за дълго време и ни отне най-голѣмата утеха. Този пѫть сръбската умраза покоси безмилостно живота на нашия любимецъ Кирчо, въ зората на неговата младость. Това бѣ четвъртата и

най-скѫпа жертва на нашия родъ. Отиде при баща си, да си подадатъ рѫка баща и синъ, загинали заради любовьта си къмъ свидната българска родина[1].

Едва що се бѣхме порадвали нѣколко месеца на неговитѣ посещения, когато вестницитѣ на бивша Югославия съобщиха, че на 19 октомврий 1928 година, въ словенското село Ясеница, близу до Любляна, е извършено коварно убийство на младия студентъ Кирилъ Ципушевъ.

На следния день прочетохъ показанията на единъ спѫтникъ, студентъ, единственъ свидетель на престѫплението: „Единъ день преди убийството, пѫтувахъ за Парижъ. Въ сѫщото купе се качиха и двама елегантно облѣчени господа. При запознаването, по-възрастниятъ се препорѫча за инженеръ при аеропланното депо въ Нови-Садъ, а младиятъ — като студентъ по право, на име Кирилъ Ципушевъ. Първоначално тѣ пѫтуваха до Загребъ, но после отъ тамъ продължиха за Любляна. Сега, инженерътъ, полупиянъ, почна да се хвали съ револвера си, да разправя, че скоро ще извърши голѣмо дѣло"... По-нататъкъ, вестникътъ обясняваше, че Кирчо е билъ прободенъ съ кама въ гърба, а следъ това доубитъ съ револверенъ изстрелъ.

Разбира се, полицията вдигна голѣмъ шумъ, но убиецътъ не бѣ откритъ, защото е билъ тѣхно орѫдие. Както по-късно ми съобщиха наши студенти отъ Бѣлградския университетъ, които, заедно съ Кирчо, бѣха членове на Тайната Македонска Младежка Организация, той е билъ убитъ по заповѣдь на известния македонски кръвопиецъ Жика Лазичъ, предъ когото е билъ обвиненъ, че манифестира открито своитѣ бъл-

---

[1] Моятъ роденъ братъ, Хр. Д. Ципушевъ, баща на Кирилъ Ципушевъ, загина въ 1924 година. Сърбитѣ заловили у него бележка за вноски въ касата на ВМРО. На 28 априлъ го арестували и го измѫчвали продължително и така жестоко въ затворитѣ на Радовишъ и Щипъ, че смърьта му била вече готова. Срещу голѣмъ рушветъ и при липса на всѣкакви сериозни доказателства, най-после го пустнали на свобода, но скоро следъ това той починалъ. Убитъ-недоубитъ, той поживѣлъ, колкото да дочака последния си часъ.

гарски чувства. За погубването му, особено много е допринесло държането му въ едно кафене, кждето Кирчо, силно раздразненъ отъ нѣколцина сърби, не можалъ да се въздържи, а имъ казалъ: „Сърби, помнете 1915-та година, която скоро ще се повтори, и пакъ ще бѣгате отъ българския щикъ."

Убийството на Кирилъ бѣ страшна загуба за цѣлия ни родъ. Ние, двамата затворници, я почувствувахме особено болезнено и дълго време не можехме да се утешимъ и помиримъ. Въ своето безсилие, стискахме юмруци и мислѣхме за нашия свиденъ момъкъ, когото нѣмаше вече да видимъ, и проклинахме неговитѣ убийци — сърбитѣ. Единствената утеха ни бѣше мисъльта, че Кирилъ падна за святото дѣло на българския народъ. Виждахме, че Югославия все повече се разтърсва и върви къмъ бързо и неизбѣжно разпадане. Вѣрвахме, че България ще се съвземе напълно и нѣма да забрави своитѣ поробени братя. Знаехме, че ВМРО нѣма да преустанови борбата и ще я води до край.

Приблизително, по това време, разбрахъ отъ вестницитѣ, че главенъ ржководитель на ВМРО е станалъ младиятъ секретарь на Тодоръ Александровъ — Иванъ Михайловъ, отъ Щипъ, когото познавахъ въ ранното му детство.

Между това, днитѣ минаваха единъ следъ другъ. Влѣзохме въ 1926 година, единадесетата ми затворническа година. Презъ есеньта, въ затвора настжпи голѣмо оживление, доколкото е умѣстна тази дума. И по-рано въ Срѣмска-Митровица имаше доста политически затворници, но сега тѣ прииждаха на цѣли колони: на първо мѣсто, хърватски националисти, следъ това, доста комунисти и, най-после, нова група българи отъ Македония и отъ Западнитѣ покрайнини. Всичкитѣ бѣха осждени по специалния законъ за защита на държавата, но управлението ги третираше като обикновени затворници, понеже били осждени на строгъ тъмниченъ затворъ. Това предизвика голѣми пререкания между директора на затвора и комуниститѣ отъ нашата стая. Ето защо, премѣстиха ги въ други сръбски затвори, а мене и братанеца ми отново ни върнаха въ

единичнитѣ килии на Централния затворъ, но съ правото да ходимъ на дневна работа. Братанецътъ ми оставиха да се движи свободно, понеже му оставаше още малко време до излежаване на наказанието му, а мене поставиха за писарь въ столарската работилница.

Въ тази работилница се изработваха скѫпи мебели за мнозина висши чиновници, па даже и за дворцовата канцелария, но ценитѣ бѣха толкова низки, че едва покриваха половината отъ похарчения материалъ. Такива гешефти, впрочемъ, имаше и по другитѣ работилници. Ала ще каже нѣкой: Какъ се покриваха тѣзи голѣми загуби? Чисто и просто: всичко ставаше за смѣтка на общото счетоводство, което имаше грамаденъ оборотъ. Освенъ отъ работилницитѣ, управлението получаваше голѣми доходи отъ земедѣлие, а така сѫщо и отъ отглеждане на свини, крави, домашни птици и т. н. Сѫщо така, голѣми икономии се правѣха и отъ надницитѣ на многобройнитѣ затворници, които работѣха въ работилницитѣ.

Сега, когато имахъ повече работа и презъ деня излизахъ отъ единичната килия, времето минаваше полеко, и неусѣтно дойде деньтъ 27 мартъ 1930 година, когато братанецътъ ми напустна затвора и излѣзе на свобода. Той бѣ осѫденъ на 15 години строгъ тъмниченъ затворъ, но нѣкои помилвания го засегна и така, следъ като прекара въ разни „казамати“, 11 и половина години, — най-скѫпоценното време отъ младостьта му, — той се приготви да излѣзне отъ затвора и да отиде при своитѣ родители. Презъ цѣлото време на затвора, той ми бѣ най-добриятъ другарь и сподѣли всички мои изпитания. Неговата привързаность къмъ мене, както и моятъ дългъ да го подкрепвамъ морално, бѣха най-голѣмата ми утеха, а така сѫщо и вѫтрешна опора за самия мене.

Съ приближаването на деня на освобождението му, Костадинъ ставаше все по-нервенъ и мълчаливъ. Душата му се измѫчваше отъ предстоящата ни раздѣла и отъ голѣмата неизвестность за неговото бѫдеще въ поробена Македония. Още повече го гнетѣше моето несигурно бѫдеще.

Предстоящата раздѣла, естествено, ме нажаляваше, но азъ мислѣхъ повече за радостьта на неговитѣ близки, да го видятъ, най-после, живъ и здравъ, следъ толкова години мѫки и теглила. Отъ друга страна, знаехъ, че той ще ми бѫде много полезенъ, когато излѣзе отъ затвора. Догдето очаквахме освобождението му, наговорихме се надълго и нашироко, преповторихме всички страдания, които изживѣхме: отъ задигането ни въ Струмица презъ есеньта на 1918 година, презъ всички теглила въ Радовишъ, Щипъ и Нишъ, та чакъ до последнитѣ изпитания, ужаса на усамотението въ единичнитѣ килии на Мариборъ и особено тукъ, въ Срѣмска-Митровица. Най-после, той бѣ дочакалъ деня да види отново слънцето на свободния животъ. Въ часа на раздѣлата, прегърнахъ го мълчаливо и му пожелахъ въ сърдцето си всичко най-хубаво, което бѣ заслужилъ съ своята преданость и което бѣ предварително заплатилъ съ най-хубавитѣ години на своята младость. Отвориха се вратитѣ на сръбскитѣ зандани и пустнаха единъ страдалецъ, който бѣ сподѣлилъ мѫкитѣ на толкова много български борци.

Още отъ първитѣ дни на свободния животъ, братанецътъ ми Коста почна да ми пише често, да ме посещава, а така сѫщо нареди редовното изпращане на пари, хранителни продукти и др. необходими нѣща, отъ братанеца ми Методи и братята му; отвори се още единъ проходъ къмъ свободния свѣтъ. Независимо отъ това, азъ получавахъ непрекѫснато срѣдства и отъ София, отъ моитѣ домашни, защото бѣхъ принуденъ да харча много, за да запазя своето здраве и животъ, а така сѫщо и да помагамъ на другаритѣ отъ Македония, които сподѣляха общата наша тежка участь. Излишно е да изтъквамъ, че паритѣ сѫ много важно срѣдство въ затвора, съ което винаги може да се постигне известно фактическо облекчаване на положението; чрезъ тѣхъ се получаватъ малобройнитѣ възможни разнообразия въ монотонния животъ.

XIV. СРѢМСКА-МИТРОВИЦА — ВЪ ЦЕНТРАЛНИЯ ЗАТВОРЪ.

Най-после, презъ месецъ юлий 1930 година, къмъ края на дванадесетата ми затворническа година, се облекчи и моето положение. Директорътъ ми разреши да напустна килията и да се преселя въ общия затворъ. Тукъ, въ две стаи, се бѣха вече събрали повече отъ сто души политически затворници. Ние, българитѣ, бѣхме 15 души, тъй като по-голѣмата часть отъ нашитѣ другари бѣха пръснати по затворитѣ въ Скопие, Нишъ, Пожаревацъ, Лепоглава и Градишка.

Поставиха ме въ стаята, кѫдето бѣха нашитѣ българи и голѣма часть отъ хърватскитѣ националисти. Сега азъ имахъ възможность да ги опозная отблизу, оценя и обикна. Отъ тѣхъ най-напредъ пристигна терористътъ Марко Ожаничъ, хубавъ и здравъ момъкъ, твърдъ и гордъ, смѣлъ и непреклоненъ предъ сръбскитѣ насилия. Въ огнения му погледъ свѣткаше стоманена решителность. Веднага спечели сърдцето ми. Осѫденъ бѣ несправедливо, за недоказано убийство на сръбски чиновникъ въ Загребъ.

Наскоро следъ Ожаничъ, доведоха купчина младежи, на чело съ д-ръ Мачекъ, когото, обаче, отдѣлиха въ градския затворъ, при много по-мекъ режимъ. Тази група отговаряше за нѣколко атентати, повечето безуспѣшни, извършени въ Загребъ надъ сръбски чиновници или надъ държавни обекти.

Не много следъ тази партида, пристигна внушителната дружина терористи на хърватския първенецъ д-ръ Драгутинъ Додтъ.

Д-ръ Додтъ бѣ истински мѫжъ, високъ, снаженъ, строенъ. Той изпъкваше съ две нѣща: голѣма култура и непримирима омраза къмъ сърбитѣ. Рѣдко даровитъ и уменъ човѣкъ, той разбираше, колко несправедлива и неразумна е т. н. „Югославия“, — изкуствено по-

строена държава, въ която най-назадналиятъ, невъзпитанъ и развален народъ, сърбитѣ, бѣ наложилъ своя терор надъ всичко по-ценно. Д-ръ Додтъ изпитваше къмъ шумадийцитѣ не само омраза, но и безкрайно презрение; той имъ отричаше каквато и да било държавно-творческа мисия.

Д-ръ Драгутинъ Додтъ бѣше много образованъ човѣкъ. Завършилъ бѣ правото въ Буда-Пеща и специализиралъ финансови науки въ Германия, Швейцария и Франция; надъ всичко, — обширна начетеность и особено живъ, страстенъ интересъ къмъ всички съвременни националисти, стопански и социални проблеми. Той се извисяваше като истински духовенъ първенецъ и водачъ. Задъ външното държание на единъ човѣкъ съ установенъ мирогледъ се криеше страстенъ темпераментъ на политикъ и борецъ, неугасима омраза, стоманена твърдость. Личното му обаяние идѣше отъ съчетанието на умъ и характеръ, проницателность и воля, както и отъ обноскитѣ му, въ които личеше добриятъ произходъ и домашно възпитание, отъ най-ранно детство.

Д-ръ Драгутинъ Додтъ бѣ прекаралъ голѣми страдания. Заради неговата непримирима борба противъ Сърбия и сърбизма, въ Загребската полиция бѣ изтезаванъ безмилостно, подъ ръководството на ренегата Янко Бедековичъ. Отъ страшнитѣ побоища, пукната му бѣше костьта на лѣвия кракъ. Единъ отъ другаритѣ му бѣше полудѣлъ.

Следъ известно време доведоха въ затвора терористическата група на Желко Клеменъ, отъ Дяково, между хората на когото имаше нѣкои осъдени на доживотенъ затворъ за атентатъ на ж. п. линия. Изобщо, все повече и повече хърватски националисти пристигаха въ затвора, поради разпалващата се борба противъ сръбскитѣ поробители. Ясно бѣше, че кипежътъ се засилва бързо и че процесътъ на разпадането на Югославия нѣма да бъде дългъ.

Въ Хърватско бѣха зачестили и ареститѣ на селяни, тъй като освободителното движение, което изникна въ срѣдитѣ на хърватската интелигенция, непрестанно се разширяваше и задълбочаваше, докато обхвана цѣлия хърватски народъ. Репресиитѣ, неправ-

дитѣ и насилията само засилваха брожението. Най-после се стигна до голѣмата четническа акция въ областьта Лика, — упорита и кървава борба, която хърватитѣ нарекоха „Лички устанъкъ“, Личко възстание. Една група смѣли хърватски революционери — усташи минаха границата откъмъ Италия и извършиха голѣмо нападение противъ една жандармерийска сръбска станция, разположена въ гориста планинска мѣстность. Къмъ четата се присъединиха много мѣстни бунтовници, и борбата се превърна въ истинско възстание.

Въ своята ярость, сръбската полиция и войска предприеха екзекутивни действия въ цѣлата область Лика, родното мѣсто на най-голѣмия хърватски революционеръ, Вожда на усташитѣ, д-ръ Анте Павеличъ, днешниятъ Поглавникъ на Независимата Хърватска Държава. По онова време, той живѣеше като емигрантъ въ Европа и ржководѣше цѣлата конспиративна и революционна дейность на Хърватско.

Възстанието въ Лика нанесе смъртенъ ударъ на идеята за нѣкаква „единна Югославия“. Сърбитѣ изгубиха всѣко самообладание. Насилията, побоищата, убийствата взеха невиждани размѣри.

Следъ потушаването на възстанието, въ затвора доведоха голѣма група хърватски селяни, на чело съ запасния капитанъ Юцо Рукавина, следъ като ги бѣха жестоко измжчили и осждили на най-тежки наказания.

Юцо Рукавина бѣше човѣкъ съ юначенъ видъ и отличителнитѣ черти на единъ истински бунтовникъ за свобода. Той имаше острото чувство за справедливость на вѣренъ идеалистъ. Държеше се твърдо и самоувѣрено.

Както всички хървати, Рукавина бѣше добре възпитанъ и приветливъ въ обноскитѣ си. Следъ образуването на нѣкогашното Кралство на сърбитѣ, хърватитѣ и словенцитѣ, той постжпилъ на служба въ югославската жандармерия, но така се погнусилъ отъ сръбскитѣ насилия и неправди въ Македония, кждето го изпратили, щото следъ кжсо време си далъ оставката и се установилъ на частна работа въ Госпичъ. Отъ тукъ, поелъ пжтя на хърватскитѣ борци-усташи. Осжденъ бѣ на смърть, но въ последствие наказанието му бѣ замѣнено съ доживотенъ затворъ.

Трогателна гледка представляваха въ затвора групата студенти и други младежи, нѣкои отъ които дойдоха въ затвора съ своитѣ красиви носии отъ областьта Лика. Всички хърватски селяни, които имахъ случая да видя, бѣха чудно добри и благородни хора. Между младежитѣ-усташи бѣха Шиме Баленъ, Жупаничъ и много други, съ които се сдружихъ, но имената на които сега не си спомнямъ.

Споменитѣ ми за хърватскитѣ националисти, съ които се срещахъ въ затвора на Срѣмска-Митровица, сж едни отъ най-скжпитѣ на моето сърдце. Обикнахъ ги за тѣхната чиста душа, за тѣхния идеализъмъ и честна привързаность къмъ насъ, българитѣ. Уважавахъ ги за тѣхното достойно държание и силенъ революционенъ духъ. За тѣхъ може, наистина, да се каже, че сж наши братя, неспособни на подлость и коварство. Тѣ трѣбваше да минатъ по единъ пжть на борби и страдания, въ много отношения, подобенъ на нашия. Найпосле, тѣ бѣха щастливи да постигнатъ своето освобождение.

Днитѣ продължаваха да се влачатъ. Но сега азъ имахъ много приятели и времето минаваше по-леко. Разговоритѣ ми съ братята-хървати бѣха живителна струя за моята душа. Обикнахъ ги, станахме близки. По цѣли нощи имъ разправяхъ за подвизитѣ на македонскитѣ българи въ борбата за свобода, за Солунскитѣ „гемиджии“, за Илинденската епопея и други по-важни акции. Тѣ ме слушаха ненаситно и съ голѣмо увлечение.

Нищкитѣ на една обща борба противъ сърбиянството ни свързваха все по-тѣсно. Спомнямъ си, че въ единъ такъвъ моментъ, когато се бѣхъ впусналъ да разправямъ за нашитѣ борби, д-ръ Додтъ ми каза: „Брате българине, ако ние бихме имали вашата революционна опитность и силенъ революционенъ духъ, въ твърде кратко време бихме разгромили Югославия и, чрезъ това, бихме спечелили бързо нашата независимость“.

Между хърватскитѣ националисти, много близъкъ ми стана д-ръ Викторъ Гутичъ, съ своя непримиримъ духъ и своята безпредѣлна омраза къмъ сръбската тирания и всичко сръбско. Той бѣ адвокатъ въ Баня-Лука, Босна, интелигентенъ човѣкъ и пламененъ хърватски родолюбецъ. Отъ начало го осѫдили на една година строгъ тъмниченъ затворъ, но заради смѣла и открита критика противъ жестоката сръбска диктатура; въ затвора получи още една годинка, защото остана непоколебимъ въ своитѣ убеждения. Следъ като го осѫдиха за втори пѫть, поставиха го въ единична килия, а после го възвърнаха въ централния затворъ, и то въ нашата стая.

Съ него станахме нераздѣлни. Той бѣше огненъ човѣкъ. По цѣли нощи сме си приказвали върху проблема за южното славянство и за искреното братство между българи и хървати. Той бѣ крайно непримиримъ въ своитѣ разбирания относно бѫдещата сѫдба на сръбското племе. „Когато и да е“ казваше той, „това долно племе трѣбва да изчезне и между насъ и васъ, българитѣ, да се установи обща граница“. Нека призная, че голѣма часть отъ неговитѣ предположния и предвиждания днесъ се осѫществиха.

Изминаха безкрайно много дни, повечето тягостно-безцвѣтни, нѣкои — мѫчителни до безумие, и съвсемъ малко, които допускаха слънчевъ лѫчъ въ мрака на затвора; наредиха се въ дълга върволица отъ седмици, месеци и години.

Времето бѣ като че ли неподвижно: годината се дѣли на дни, а тѣ — на часове, после минути, секунди. Но всичко това е изкуствено: нѣкога, вчерашното ми се виждаше далечно, другъ пѫть — отдавнашното бѣ съвсемъ близко. Еднообразниятъ животъ въ затвора не позволява да се мѣри времето; днитѣ вървятъ съвсемъ бавно, а годинитѣ се превръщатъ въ аритметически числа. Знаехъ само едно: нѣкога бѣхъ свободенъ човѣкъ, то бѣше отдавна. Още въ 1930 година бѣхъ излежалъ половината отъ наложеното ми наказание и би трѣбвало да бѫда поставенъ въ положението на свободнякъ; но за мене, из-

глежда, общитѣ разпоредби на закона нѣмаха сила, а само повѣрителнитѣ писма на бѣлградскитѣ сатрапи.

Все пакъ, моето положение се бѣ подобрило, следъ като ме настаниха въ централния затворъ, въ една стая съ истински мои другари по сѫдба. Азъ бѣхъ заедно съ други политически затворници, българи и братя-хървати. Не бѣхъ самъ; можехъ да подържамъ своя духовенъ животъ, не само чрезъ книги, но и чрезъ разговори и наблюдения.

Въ общата затворническа стая, азъ се успокоихъ още въ първитѣ часове, защото се намѣрихъ между хора отъ моята срѣда, съ еднакви разбирания, духъ и стремежи. При това, братята-хървати показваха къмъ мене искрена обичь и уважение, като че ли да подчертаятъ смисъла на жертвитѣ и страданията. Вѫтрешнитѣ рани почнаха да заздравяватъ. Потъваха въ нѣкаква мъгла страшнитѣ години на окови, неправди и унижения, забравяхъ убийствената самота на единичната килия.

Моето вѫтрешно равновесие се възстанови напълно. Наблюдението ми се изостри. И всѣки день предъ мене изпъкваха все по-ясно голѣмитѣ различия между народитѣ, които влизаха въ изкуственото понятие „Югославия“. Сега имахъ възможность да следя, макаръ и косвено, процеса на нейното разпадане.

И по-рано бѣхъ забелязалъ общата простотия и изостаналость на сърбитѣ, тѣхната грандомания, тѣхната развала, тѣхнитѣ грабежи и рушветчилъкъ; всичкитѣ тия пороци проличаваха не само у жалкитѣ затворници или загрубѣли престѫпници, но и въ цѣлото имъ чиновничество. Хора, като Загребския прокуроръ д-ръ Александъръ, добродушнитѣ и възпитани началници-словенци, въ Мариборския затворъ, та дори и директоритѣ-сърби, но отъ областитѣ отвѫдъ Дунава (т. н. „пречански сърби“) отдавна бѣха подчертали за мене рѣзката разлика между шумадийцитѣ и останалитѣ народи въ бивша Югославия.

Но тукъ, въ централния затворъ на Срѣмска-Митровица, азъ имахъ възможностьта да видя на купъ много братя-хървати, и то не само интелигенти, но и

хора отъ всички съсловия, занаятчии, работници и селяни. Всички бѣха интелигентни, всички бѣха приветливи и възпитани, всички излѫчваха онова човѣшко благородство, което произхожда отъ едно добро семейно и обществено възпитание.

Сега вече ми стана напълно ясно, че разпадането на омразната Югославия е неизбѣжно предопредѣлено. Това ми вдъхваше търпение и бодрость. А борбитѣ, които успѣхме да спечелимъ противъ управлението и неговитѣ неправди, ми възвърнаха силата — борбата укрепява човѣка и му дава чувство, че живѣе пъленъ животъ.

Режимътъ, подъ който бѣхме поставени въ централния затворъ на Срѣмска-Митровица, бѣше сѫщиятъ, както и за криминалнитѣ затворници, само че ни бѣше позволено да получаваме книги и списания, одобрени отъ цензурата. Затова ние си разпредѣляхме свободното време за четене и разисквания, а за слабограмотнитѣ устроихме часове за популярно преподаване. Наложихме си дисциплина и редъ, за да имаме достатъчно спокойствие и да използуваме свободното си време въ полезни занимания. По този начинъ, запълвахме празднитѣ часове — и днитѣ минаваха по-бързо. Малко по-късно се намѣриха начини и срѣдства за получаване на вестници по нелегаленъ пѫть, за което, обаче, плащахме доста скѫпо.

Въ действителность нашето спокойствие и „уреденъ животъ" продължиха само нѣколко месеца, защото управлението почна постепенно да се формализира и да ни прави всевъзможни прѣчки въ доставката на книги за прочитъ и на хранителни продукти. Но най-тягостното бѣше беззаконието, което се вършеше надъ политическитѣ затворници въ зловещитѣ единични килии. За най-малкото невнимание или грѣшка, налагаха драконовски мѣрки и жестоки побоища. Всичко това породи голѣмо брожение и недоволство, което се изразяваше въ масови протести и демонстрации, често пѫти подкрепвани и отъ криминалнитѣ затворници, понеже възмущението бѣ общо.

Следъ дълги борби и обяснения, политическитѣ затворници се видѣха принудени да обявятъ гладна стачка, която продължи десеть дни. Това предизвика анкета отъ страна на главния инспекторъ при Министерството на правосъдието. Като се увѣри, че гладната стачка е предизвикана отъ беззаконията на управлението, инспекторътъ даде писмено нареждане да се спратъ побоитѣ въ килиитѣ и работилницитѣ. Освенъ това, разрешиха ни двучасова ежедневна разходка, а въ празднични дни — цѣлия предобѣдъ. Допустнаха да си доставяме повече хранителни продукти и да получаваме по-често колети, както и свободно да се снабдяваме съ книги за четене. Отново затворническиятъ ни животъ тръгна по-леко. Ала не се мина много време отъ тази наша победа, и ние бѣхме изненадани отъ едно звѣрско злодеяние.

Една нощь, нѣколко затворници направиха опитъ да избѣгатъ отъ затворническата болница; между тѣхъ бѣха двама хървати и единъ комунистъ. Тайната на заговора била издадена на управлението отъ единъ криминаленъ затворникъ. Тогавашниятъ директоръ на затвора, Радославъ Браловичъ, суровъ типъ отъ Крагуевацъ, вмѣсто да предотврати този опитъ съ легални срѣдства, наредилъ да се постави засада. Когато, следъ полунощь, бѣгълцитѣ почнаха да излизатъ отъ болничната врата, отекна залпъ срещу тѣхъ, който събуди всички затворници. Първиятъ отъ редицата падна убитъ на мѣсто, а втория нараниха леко. Останалитѣ се отдръпнали бързо назадъ.

Това варварско дѣло възбуди духоветѣ на всички затворници. На зараньта всички задружно протестирахме и изпратихме делегация при директора. Този грубъ шумадиецъ, съ спокойствие и цинична усмивка, призналъ, че е знаелъ за кроеното бѣгство цѣла седмица по-рано; че е наредилъ тази подла засада, за да уплаши затворницитѣ и да ги застави на безмълвна покорность. Въ всѣка правова държава подобенъ актъ попада подъ ударитѣ на закона, обаче по това време въ Югославия вилнѣеше мрачната реакция на краль Александъръ, при която за сръбскитѣ управници всичко бѣ позволено.

Отъ сега нататъкъ започнаха нови неправди и насилия, които станаха причина да се засили брожението всрѣдъ затворницитѣ. На всѣко насилие се отговаряше съ протестъ, който често пѫти се превръщаше въ форменъ бунтъ. По този пѫть се дойде до нова гладна стачка — трета по редъ въ Срѣмска-Митровица. За всичко това хърватитѣ и комунриститѣ тайно известяваха на своитѣ организации въ Загребъ, Любляна и Бѣлградъ. Тѣ, отъ своя страна, информираха печата въ Югославия и чужбина.

Най-после, следъ голѣми мѫки и борби, къмъ края на лѣтото, 1933 година, управлението получи писмено нареждане отъ Бѣлградъ, щото всички затворници, осѫдени по политически причини, да се премѣстятъ въ зданието на малолѣтнитѣ, кѫдето се въвежда режимъ съ голѣми облекчения. Обаче отъ тия привилегии се изключватъ всички българи, които сѫ работили за отцепването на Македония отъ Югославия и присъединяването ѝ къмъ България.

За насъ, българитѣ-националисти, нѣмаше облекчение и справедливость, нѣмаше милость. Както всички наши братя въ поробена Македония, ние бѣхме поставени вънъ отъ закона. Затова насъ ни оставиха въ централния затворъ, между криминалнитѣ затворници, които имаха поне това преимущество, че се ползуваха отъ временни милости за частично намаление на наказанието, предсрочно освобождаване и други облекчения, предвидени въ закона.

Отново ми се налагаше да се приспособявамъ къмъ срѣдата, въ която предстоеше да прекарамъ още много години. Казвамъ, приспособяване, защото тази срѣда, съставена отъ разни нации и съсловия, бѣше още загадъчна за мене, макаръ че ми бѣше вече, отчасти, позната отъ Нишкия затворъ; но отъ тогава бѣха минали много години, преживѣни въ тежки мѫки и изпитания, поради което старитѣ ми впечатления и наблюдения бѣха избледнѣли.

Още на пръвъ погледъ, и между криминалнитѣ престѫпници се очертаваха националнитѣ различия и степеньта на развитието на многото народи, които на-

селяваха тогавашна Югославия. Докато нѣмци, хървати, маджари, словенци, па даже и австрийскитѣ сърби се отличаваха съ своята просвѣта, домашно възпитание и стопански напредъкъ, шумадийскитѣ сърби, даже и босненскитѣ, изпъкваха съ своята слаба култура и примитивность. По-голѣмата часть отъ тѣзи сърби, надъ 40 години, бѣха слабо или съвсемъ неграмотни, пълни съ суевѣрия и простота. И тукъ, както нѣкога въ Нишкия затворъ, биеше на очи, че голѣма часть отъ шумадийскитѣ селяни бѣха осѫдени за тежки разбойничества и убийства, извършени съ користна цель.

Въ празднични дни цѣлата маса криминални затворници, съставена отъ разни „професии“, представляваше една много интересна гледка. Раздѣлени на групи, тѣ си разправяха разни голѣми дѣла и подвизи едни отъ други по-фантастични. По-старитѣ, които имаха по-голѣма опитность, приказваха повече, и то така майсторски, че всички наоколо ги слушаха съ напрегнато внимание. Това бѣ нѣкакъвъ своеобразенъ народенъ университетъ; лекторитѣ бѣха увлѣкателни, слушателитѣ горѣха отъ желание да погълнатъ повече знания. Тукъ младитѣ се учеха на голѣми и доходни дѣла, въздишаха и гласно се заканваха съ думитѣ: „Ехъ, ще ми плати нѣкой за тази мѫка“. Нищо чудно, че голѣмъ брой отъ криминалнитѣ престѫпници дойдоха по три-четири пѫти, презъ времето, догдето бѣхъ въ затвора.

Най-много и разнообразни бѣха групитѣ на апашитѣ, като се почне отъ проститѣ джебчии и се стигне до смѣлитѣ касоразбивачи и „образовани“ пикъ-покери, отъ американско качество — всички бѣха добре представени. Имаше и „голѣми хора“, майстори съ международна известность, които познаваха по-голѣмата часть на европейския континентъ и говорѣха на нѣколко езика, съ тѣхния специаленъ жаргонъ.

Нека отбележа, че между смѣлитѣ апаши и вулгарнитѣ разбойници сѫществуваше голѣма неприязънь. Повечето апаши мразѣха властьта и бѣха непреклонни предъ нейната сила. А разбойницитѣ се отличаваха съ своето малодушие и служеха често като про-

вокатори и орждия на властьта. Колкото и да изглежда чудно, — така бѣше.

Следъ дълго и всестранно наблюдение надъ тѣзи маркирани отъ закона хора, азъ не забелязахъ нито дори пожелание за разкаяние и поправяне. Напротивъ, винаги у тѣхъ изпъкваше жаждата за отмъщение и нови подвизи. Мжчно е да се пречупи престжпната воля, особено пъкъ, като се вематъ предвидъ безчовѣчнитѣ постжпки въ затвора и явното погазване на законитѣ по отношение на затворницитѣ. Тѣ почватъ да мислятъ, че всичко се мѣри съ два различни кантара и озлоблението имъ нараства още повече. Дойдохъ до убеждението, че днешното правосждие, съ своитѣ системи на затвори, изправителни домове и дисциплинарни наказания, постига нищожни успѣхи, да не кажа никакви; защото законитѣ едно пишатъ, а изпълнителитѣ друго вършатъ.

Срѣдата на криминалнитѣ затворници, за единъ спокоенъ наблюдатель, е повече тжжна, отколкото неприятна. Въ края на краищата, това сж истински нещастници. Любопитно бѣ, че тѣ се отнасяха къмъ мене съ уважение, може-би, защото чувствуваха разликата между насъ, може-би, заради човѣшкитѣ ми отношения къмъ тѣхъ.

Тъй или иначе, времето минаваше, макаръ много по-бавно, тъй като бѣхъ отдѣленъ отъ моитѣ другари-хървати. День следъ день, изтекоха още седмици и месеци; навлѣзохме въ 1934 година, шестнадесета откакъ бѣхъ затворенъ. Както и по-рано, главна утеха ми бѣха писмата на скжпитѣ ми домашни и рѣдкитѣ посещения на братовитѣ ми синове. При едно посещение, братанецътъ ми Страхилъ бѣ дошълъ не само да ме види, но изпратенъ нарочно отъ всеизвестния кръвопиецъ Жика Лазичъ, съ поржка да ме запита, кои сж моитѣ условия за помирение съ държавната власть, за да бжда амнистиранъ и да заживѣя като добъръ гражданинъ на Югославия.

Отговорътъ ми бѣше готовъ: Не искамъ милость отъ тѣзи, които опропастиха моя живтъ и съсипаха моитѣ сънародници. Догдето въ Югославия се гони

всичко българско, азъ не мога да бѫда проводникъ на единъ такъвъ насилнически режимъ. Съгласенъ съмъ да живѣя въ Македония, само при следнитѣ условия — да се възвърнатъ на българитѣ правата, поне таки-ва, каквито ги имахме до 1913 година, т. е. презъ турското управление; а това значи, да ни се възвърнатъ всички заграбени училища и църкви и българинътъ да бѫде равноправенъ предъ законитѣ на страната; да се даде предварително една всеобща политическа амнистия на всички осѫдени българи отъ Македония.

Главниятъ надзиратель на затвора, хърватъ, който присѫтствуваше на разговора, забеляза, че това, което искамъ, е невъзможно; че то не е по силитѣ и властьта на Жика Лазичъ и неговото правителство. Тогава азъ заявихъ: „Решенъ съмъ да изпия горчивата чаша до дъното, безъ да давамъ ангажименти никому".

— Това бѣше третиятъ и последенъ опитъ отъ страна на сърбитѣ да бѫда подмаменъ съ подкупъ и добри обещания, та да стана агентъ на тѣхното югославянство, една отвратителна лъжа, скроена за маскиране на велико-сръбскитѣ тежнения. За жалость, и въ наша София се бѣха намѣрили наивници, за да не кажа нѣщо повече, които повѣрваха на това сръбско лукавство и замечтаха за „интегрална" Югославия, въ която българскиятъ народъ щѣлъ билъ да заеме своето заслужено мѣсто. Тази „идея" нанесе голѣми поражения въ Македония. Заблуденитѣ българи си правѣха своитѣ заключения, безъ да познаватъ манталитета и скрититѣ намѣрения на бѣлградскитѣ официални власти. Братята-хървати много добре разбраха югославянството на велико-сръбскитѣ адепти, защото, съ промѣната на фирмата „Кралство на СХС", въ „Югославия", сръбската власть почна систематически да отнема и най-малкитѣ права, които отличаваха хърватския народъ въ неговата самобитность. Така, сърбитѣ разтуриха хърватската юнашка организация, съ задължение да се претопи въ югославската, като имъ ограбиха цѣлия инвентаръ и капиталъ. Забраниха имъ хърватското национално знаме, като имъ натрапиха общо-югославското, т. е. сръбското. Направиха опитъ да ограничатъ значението на старинния Загребски университетъ, като

придаваха ръководна сила на Бѣлградския. За хърватски банове и по-важни служители, назначаваха шовинисти-сърби или ренегати. Забраниха хърватскитѣ партии: правашката, основана отъ Анте Старчевичъ, идеолога на независимо Хърватско, отъ която по-после изникна Усташката организация на д-ръ Анте Павеличъ, идеолога на независимо Хърватско, а така сжщо и Хърватската селска партия на Степанъ Радичъ. Затова пъкъ, отъ тогава нелегалната дейность на Хърватско се разрастна съ стихийна бързина и обхвана цѣлия хърватски народъ.

Съ дребни развлѣчения времето течеше монотонно, изпълнено съ скука и гнетущото съзнание, че си човѣкъ лишенъ отъ свобода, малоцененъ; това тягостно самочувство не напуска съзнанието на затворника, дори и при най-добъръ режимъ. Отъ Константинъ Ципушевъ, азъ се бѣхъ превърналъ въ № 1698а. Не напразно се казва, че клетката е не търпима, ако ще би да е и позлатена. Ограничаването въ едни и сжщи помѣщения, съ едни и сжщи хора, въ нищожно пространство, което се изброява въ крачки, — това притжпява впечатлителностьта и разтѣга времето до безкрайность.

Еднообразието, следъ 16 години затворнически животъ, бѣ нетърпимо досадно. Наистина, имахъ си книги за прочитъ, и тѣ много ми помагаха. Прочетохъ, например, една кратка студия (около 28 страници), на Степанъ Радичъ за златния вѣкъ на Симеона Велики, написана съ много топло чувство къмъ българитѣ; въ нея се изтъкваше, колко огромно е значението на старобългарската култура. Имаше и други книги, които съживяваха мисъльта ми и ободряваха духа ми.

Изобщо, въ затвора прочетохъ много книги, едни хубави, други — безинтересни; нѣкои съмъ забравилъ напълно, други — оставиха трайни следи. Но четенето, колкото и да е ценно и необходимо, е само допълнение на истинския, свободенъ и творчески животъ. Въ затвора то се превръща въ срѣдство за залисване на мислитѣ, въ начинъ за убиване на времето. А новинитѣ отъ свободния свѣтъ идваха до насъ откжслечно,

чрезъ писма, минали презъ цензурата, чрезъ кратките сведения на рѣдкитѣ посетители, или пъкъ презъ освѣтлението, което имъ придаваха вестницитѣ.

Но презъ есеньта на 1934 година, еднообразието се наруши за доста дълго време.

Единъ мраченъ есененъ день, когато бѣхме тѫжни и убити, дойде внезапна весть, която обнадежди всички ни. Бѣше 9 октомврий 1934 год. Привечерь, затворническиятъ звънецъ даде своя знакъ за прекратяване на работата преди опредѣленото време. Всѣки затворникъ трѣбваше да се прибере въ стаята си. Звънецътъ дрънкаше така продължително и настойчиво, щото всички разбрахме, — съ онази досѣтливость, която се развива въ всѣки затворникъ — че се е случило нѣщо необикновено. Това бѣше нѣщо извънредно; губѣхъ се въ догадки; такова нѣщо се случваше много рѣдко, въ случаи като масовъ бунтъ въ нѣкоя работилница, избухване на опасна епидемия и др.

Затворницитѣ се прибраха набързо въ помѣщенията си. Никой не знаеше нищо. Но, съ чудната бързина на голѣмитѣ събития, въ единъ мигъ се разнесе новината, че краль Александъръ е билъ убитъ въ Марсилия, заедно съ френския министъръ преседатель Барту и други французи.

Азъ бѣхъ много развълнуванъ, защото виждахъ събитието въ цѣлото му значение. Приближихъ се до познатия ми ключарь — хърватъ и го погледнахъ въпросително. Той ми прошепна: „Свърши се съ тиранина“.

Сърдцето ми почна да тупти усилено. Стараехъ се съ голѣма мѫка да прикрия вѫтрешното си вълнние, защото въ душата ми бушуваха смѣсени чувства на голѣма радость и на боязънь. Какъ да не се радвамъ, когато знаехъ, че главниятъ виновникъ за кървавия режимъ и за масовитѣ убийства въ Македония бѣ лично краль Александъръ, „кървавиятъ диктаторъ“, както го наричаха всички политически затворници. Толкозъ повече, че въ мене се бѣше загнѣздило едно предубеждение, че ако единъ день остана живъ да видя отново свобода, това ще бѫде само следъ смъртьта на краль Александъръ. Това предубеждение се породи въ мене като следствие на единъ сънь-ясновидение,

още когато очаквахъ екзекуцията си въ гр. Щипъ. Отъ друга страна, инстинктивно ми хрумна, че това велико дѣло е извършено отъ нашъ смѣлъ човѣкъ, българинъ, та сърбитѣ, въ яростьта си, лесно биха извършили погроми и издевателства надъ беззащитнитѣ българи, въ Македония и по затворитѣ. Но страхътъ ми мина леко, понеже първитѣ, бързи известия гласѣха, че атентатътъ е извършенъ отъ една тройка хърватски усташи.

На следния день сутриньта имаше дълга панихида за убития краль, съ още по-дълга речь отъ свещеника на затвора, който, посрѣдъ много словоизлияние, обясни бѣгло и кратко какво е станало въ Марсилия. Повече нѣщо научихъ отъ двама затворници-писари, които бѣха прочели първитѣ сведения въ вестницитѣ. Презъ време на разходката потърсихъ вѣрния ми другарь Гьошо Давковъ отъ с. Дивле, който сѫщо страдаше вече дълги години въ разнитѣ сръбски затвори. Той бѣ прекаралъ дълги години въ известния затворъ Лепоглава, а по това време бѣше докаранъ въ Срѣмска-Митровица. Съ малко думи, ние си казахме много нѣща. Главното бѣ, че дѣлото въ Марсилия, по замисъль и изпълнение, трѣбва да е било извършено, споредъ достигнатата отъ насъ обща мисъль, отъ великъ терористъ отъ типа на солунскитѣ „гемиджии“.

Следъ една седмица, азъ вече разполагахъ съ точни данни и, когато успѣхъ да получа вестникъ „Политика“, съ свѣтлия ликъ на Владо Черноземски и подробно описание на неговия подвигъ, моята душа възликува отъ радость, тъй като за мене бѣше ясно, че въ Марсилия се е пречупилъ гръбнака на сръбската хегемония на Балканитѣ. Отъ тогава фалшивата спойка на конгломерата Югославия започна да се разпада още по-бързо.

Въ затвора докарваха все нови и нови партиди осѫдени. Попаднаха и хора интелигентни, като д-ръ Бинички, висшъ хърватски духовникъ, студентътъ Момчило отъ Бѣлградъ и др. Отъ тѣхъ узнахъ, народътъ въ Македония, Хърватско и Словения ликува отъ радость, дори и по-съзнателнитѣ сърби въ Бѣлградъ и Шумадия се радвали, че се туря край на личната диктатура

въ Югославия; защото, следъ емигрирането на Свѣтославъ Прибичевичъ, открито се признаваше, че краль Александъръ е ненаситенъ грабитель, който е натрупалъ въ европейскитѣ банки повече отъ 500 милиона златни франка, а въ самата Югославия билъ заграбилъ много имоти и акции, въ всички по-доходни рудници и фабрики. Освенъ това, изброяваха се имената на много политически лица, като изчезнали безследно.

Д-ръ Франъ Бинички бѣ арестуванъ и осѫденъ на една година строгъ тъмниченъ затворъ, за разпространение на хвърчащи листове, които критикували неправдитѣ и насилията, вършени отъ сърбитѣ надъ културния хърватски народъ. Въпрѣки че това му дѣло бѣ инкриминирано незаслужено, полицията го измѫчвала до безсъзнание, а сѫдътъ го осѫдилъ, безъ да обръща внимание на аргументираната му защита. Измѫченъ и отслабналъ, той едва можеше да се движи, презъ време на едночасовата разходка и като че ли изразяваше цѣлото страдание на добритѣ и ценни хора, измѫчвани отъ сърбитѣ въ бивша Югославия. Още отъ първата ни среща ние се разбрахме напълно и станахме приятели. Отъ лицето на д-ръ Бинички лъхаше висока интелигентность и култура, които ме привлѣкоха веднага. Въ разговоритѣ съ него получихъ истинска духовна храна, която ми бѣ особено нуждна по него време. И когато дойде нашата раздѣла, ние се прегърнахме братски, съ благопожелания да се видимъ въ свободни Хърватско и Македония. Богъ чу нашитѣ затворнически молби . . .

Убийството на краль Александъръ, значението на което ние, политическитѣ затворници въ бивша Югославия, най-добре разбрахме, отшумѣ. Настѫпи зимата. На 28 декемврий 1934 год., въ килиитѣ на Срѣмска-Митровица доведоха Димче Чкатровъ. До тогава той бѣ излежалъ повече отъ 7 години въ Нишкия затворъ. Предварително е билъ пребитъ отъ Нишката полиция, а следъ това — наказанъ дисциплинарно, за бѣгство и писане на нелегално писмо. Въ Срѣмска-Митровица, той трѣбваше да прекара три месеца въ карцера, при много слаба храна. Когато го доведоха въ

общия затворъ, азъ успѣхъ съ голѣма мѫка да го прибера въ моята стая. Още презъ първитѣ дни му паднаха ноктитѣ на дѣсния кракъ вследствие на нечувано суровия побой, който му е билъ нанесенъ по стѫпалата, въ продължение на цѣла една нощь. Следъ като се посъвзе, прекарвахме често въ разговори и размишления.

Изминаха се още нѣколко месеци. Югославия бѣ въ непрестанно брожение. Убийството на краль Александъръ засили стремително процеса на разложението на изкуствената държава. Това личеше отъ ежедневния напливъ на нови затворници, отъ тѣхнитѣ разкази и отъ получаванитѣ отъ насъ сведения по страниченъ пѫть.

Навлѣзохме въ 1935 година, седемнадесетата отъ моя затворнически животъ. Пролѣтьта мина, безъ да можемъ да я видимъ. Дойде и лѣтото. За насъ това не бѣ нищо ново — годинитѣ се търкаляха, слънцето изгрѣваше и залѣзваше, днитѣ минаваха. Но тази година ми бѣ отредено да преживѣя една необикновена радость: презъ първитѣ дни на м. юлий въ затвора дойде да ме види жена ми.

При тогавашнитѣ привидно подобрени отношения между Югославия и България, съ голѣми усилия, жена ми Екатерина успѣла да издействува разрешение да ме посети. Въ Срѣмска-Митровица, бившиятъ затворникъ Фердо Кнезъ, братъ-хърватъ, я упѫтилъ до адвоката д-ръ Никола Гвоздичъ, хърватски първенецъ, който обичаше искрено българитѣ. Той се поставилъ всецѣло на нейно разположение, взелъ разрешение за свиждане, а, освенъ това, съставилъ и заявление до Министерството на правосѫдието въ Бѣлградъ за подобрение на моята участь. Сѫщо така и прочутиятъ адвокатъ, бившъ черногорски министъръ, Секула Дърлевичъ, на практика въ Земунъ, членъ на хърватската селска партия, приготвилъ заявление, което жена ми подаде чрезъ управлението на затвора до Министерството на правосѫдието въ Бѣлградъ. И въ двете заявления се искаше моето освобождение, при подобренитѣ, ужъ отношения между България и Югославия;

изтъкваше се, че съмъ лежалъ въ затвора повече отъ 16 години. Разбира се, и двѣтѣ заявления останаха безъ последствие, подобно на многото по-раншни опити и постѫпки за подобрение на моята участь, предприети отъ разни мѣста.

За мене, единствено важното бѣ, че видѣхъ скѫпата си жена Екатерина. Не се и опитвамъ да опиша голѣмата ми радость; не бѣхме се виждали повече отъ 15 години, отъ времето, когато бѣхъ въ Щипския затворъ, като осѫденъ на смърть, който очаква своя край.

Споредъ правилника на затвора, разрешаваха се само 25 минути за свиждане и разговоръ, и то веднажъ месечно. За мене направиха изключение, да можемъ да се видимъ още два пѫти въ следващитѣ три дни. Тѣзи срещи съ любимата ми жена влѣха въ мене новъ тласъкъ на бодрость и куражъ. Като че ли жена ми донесе, заедно съ поздравитѣ и китката цвѣтя отъ София, свежия въздухъ на Витоша, както и копнежитѣ и надеждитѣ на онеправдания български народъ. Следъ като тя си замина, азъ дълго време пазихъ като реликви не само карамфилитѣ, но и всѣко кѫсче хартия, съ която бѣха обвити донесенитѣ ми отъ София подаръци.

Свиждането съ жена ми увеличи много силитѣ ми. Понасяхъ търпеливо затворническитѣ дни, макаръ че тѣ пълзѣха съвсемъ бавно, изпълнени съ тѫга и плаха надежда. Отъ това време, не си спомнямъ нищо особено; все сѫщата срѣда, все сѫщитѣ разговори, сѫщитѣ мисли и неизмѣнната затворническа мѫка. Седмицитѣ и месецитѣ се сливаха. Безкрайно много години бѣха минали вече; оставаха ми само още три години. Почнахъ да живѣя вече съ мисъльта, че ще дочакамъ, най-после, деня да бѫда отново свободенъ.

Настѫпи годината 1936, осемнадесета по редъ отъ моя затворнически животъ. Презъ лѣтото стана едно голѣмо събитие за насъ, затворницитѣ: директорътъ Браловичъ бѣ смѣненъ, поради извършенитѣ отъ него

своеволия, които бѣха многобройни и, както изтъкнахъ по-горе, страшни по своето естество. На негово мѣсто бѣ назначенъ пакъ шумадиецъ, Душанъ Петровичъ, човѣкъ безкрупуленъ и небреженъ, несправедливъ, суровъ типъ, твърде подобенъ на своя предшественикъ.

Душанъ Петровичъ дойде въ Срѣмска-Митровица, следъ добра практика. Преди да ни стане „началникъ“ той билъ директоръ на затворитѣ въ Стара-Градишка и Лепогалава, кѫдето се бѣ отличилъ съ умразата си и грубитѣ си постѫпки къмъ политическитѣ затворници.

Още презъ първитѣ месеци на своето управление, новиятъ директоръ започна да въвежда своеобразни методи за въздействие, като не зачиташе нито закона, нито правилника за вѫтрешния редъ въ затвора; той нарушаваше безразборно всички разпоредби, които уреждаха тежкия затворнически животъ. Скоро противъ него се създаде голѣмо недоволство, тъй като той направи нетърпимо положението на всички. Въ нѣколко само месеци възмущението се превърна въ неудържимо брожение.

Най-напредъ започнаха негодуванията всрѣдъ политическитѣ затворници, особено хърватитѣ, тъй като директорътъ манифестираше открито своитѣ велико-сръбски тежнения и умразата си къмъ хърватския народъ. Насъ, българитѣ, пъкъ, наричаше презрително „бугараши“ и, както и преди, ние продължавахме да бѫдемъ поставени вънъ отъ закона. Затова, се решихме да прибѣгнемъ до крайното срѣдство, въ борбата за правда. Ние нѣмахме много възможности: или масовъ протестъ, отъ страна на по-голѣмъ брой затворници, или гладна стачка. За насъ рискътъ бѣше много голѣмъ, тъй като бѣхме шепа българи-борци, — всичко 12 души — помежду цѣла сганъ отъ криминални затворници, апаши, крадци и убийци. Но следъ дълги съвещание съ нѣкои отъ тѣхъ, които се отличаваха съ своята упоритость срещу властьта, решихме да пристѫпимъ къмъ акция.

То бѣ недѣленъ день — 9 августъ 1936 год. Когато се свърши предобѣдната обичайна разходка, и всички затворници се прибраха въ стаитѣ си, по даденъ сигналъ се разнесе общъ силенъ викъ: „Долу кървавия ре-

жимъ“, „долу насилията“; „Нещеме храна, догдето не ни се дадатъ всички облекчения, предвидени по закона!“ . . . А отъ една стая на третия етажъ извикаха допълнително: „Долу кървавия диктаторъ, да живѣятъ водителитѣ на стачката, Ципушевъ и Чкатровъ!“ Като чуха тия викове, политическитѣ затворници отъ зданието на малолѣтнитѣ подеха и тѣ гръмогласни протести. Задружнитѣ викове отъ всички страни продължиха цѣло денонощие; заприлича на истински бунтъ.

Отъ силна уплаха, управлението на затвора нареди зданията да бѫдатъ блокирани съ двоенъ кордонъ полиция и войска. Сѫщия день имаше много посетители отъ разнитѣ краища на Югославия, защото свижданията на затворницитѣ съ тѣхнитѣ домашни ставаха само въ празднични дни. Още при първитѣ тропания и викове се създаде голѣма суматоха всрѣдъ стражата и чиновницитѣ. Директорътъ, въ своята уплаха, наредилъ да се изгонятъ всички посетители и поискалъ незабавна помощь отъ града — войска и полиция. По такъвъ начинъ една отъ целитѣ ни бѣ постигната веднага, а именно, народътъ узна, чрезъ нашия бунтъ, за беззаконията вършени въ затвора.

За да постигнемъ и другитѣ цели, по взаимно съгласие, обявихме гладна стачка, като изтъкнахме нашитѣ условия въ следния смисълъ. Да бѫдатъ спрѣни неправдитѣ и насилията; да се прилагатъ всички облекчения, съгласно правилника за вѫтрешния редъ и закона; да се подобри храната и възнаграждението на тѣзи, които работятъ и др.

Почти половината отъ криминалнитѣ затворници се съгласиха да стачкуватъ съ насъ, българитѣ, обаче другата часть отказа и въ понедѣлникъ отиде на работа. При обиколка изъ работилницитѣ, директорътъ изсипалъ купъ хули по нашъ адресъ, защото една шепа българи сме били разбунтували цѣлия затворъ. Въ своя бѣсъ, той ругалъ открито майката „бугарашка“, макаръ че първиятъ министъръ на Югославия вече подготвяше почвата за едно, ужъ, истинско приятелство съ България. — И какъ да не бѣснѣеше господинътъ, когато поради тия бунтове можеше да изпусне тлъстия кокалъ! По онова време, да бѫдешъ дирек-

торъ на затворитѣ въ Срѣмска-Митровица бѣше истински келепиръ, понеже, освенъ голѣмата заплата, той получаваше много облаги отъ производството, безъ да се говори за многобройнитѣ гешефти.

На третия день сутриньта, въ нашата стая дойде самиятъ директоръ. Бледенъ и развълнуванъ, той ме запита: „Какво желаете да постигнете съ вашия бунтъ и стачка? Главата ми ли? Тя може и да падне, но азъ ще запазя престижа на държавата", — сякашъ не разбираше, че този бунтъ не е противъ държавата, а само протестъ срещу личнитѣ му своеволия спрямо насъ, затворницитѣ. Тогава Димче Чкатровъ му отговори: „Пазете главата си за вашето отечество! Ние нѣмаме нужда отъ нея."

Директорътъ бѣше толкова изплашенъ, че изгуби съвсемъ присѫтствието на духа и поиска чаша вода за успокоение, следъ което бързо напустна стаята ни, обещавайки ни да ни даде всички права, съгласно закона.

Тази гладна стачка, четвърта по редъ, продължи 6 дни. Следъ прекратяването ѝ, всички българи и малка частъ криминални затворници бѣхме наказани съ неопредѣлено време карцеръ, като повечето отъ насъ оковаха въ тежки вериги. Обаче, въ края на септември директорътъ прекрати наказанията ни и обеща, че ще анулира цѣлото дисциплинарно дѣло, ако не правимъ повече размирици. Освенъ това, за голѣма наша изненада, презъ ноемврий с. г. (1936), той ме допустна за свободнякъ. При все че имахъ законно право на това облекчение още преди осемь години, азъ и другаритѣ ми останахме изненадани, понеже знаехме за тайнитѣ нареждания отъ Бѣлградъ: да бѫда пазенъ найстрого. Още повече, че тъкмо по това време въ Хърватско и Македония бѣ разпръсната, нелегално, една книга за страданията на хърватскитѣ национални борци, македонскитѣ революционери и югославскитѣ комунисти въ затворитѣ на Срѣмска-Митровица и Лепоглава.

По-късно научихъ, че тази книга е била написана отъ познатия ми хърватски младежъ Шиме Баленъ, който мина презъ чистилището на сръбскитѣ полицейски изпитания и влажнитѣ бетонирани зандани на Срѣмска-Митровица. Въ това обширно изложение бѣ-

ха писани много нѣща за насъ, българитѣ, а особено за мене, като на първа страница, на най-видно мѣсто, бѣ помѣстенъ моятъ затворнически портретъ.

Изобщо, братята хървати правѣха голѣма честь и услуга на насъ, българитѣ, въ югославскитѣ затвори, по онова време. И сега, колчемъ си спомня за миналитѣ си страдания, особено за килиитѣ и борбитѣ въ затвора на Срѣмска-Митровица, винаги изпъкватъ предъ очитѣ ми свѣтлитѣ образи на редица доблестни борци, синове на Хърватско, които стоически понасяха всички лишения и неправди. Богъ помогна на усилията имъ и навѣрно повечето отъ тия мѫченици сега се радватъ на извоюваната съ нечувани страдания свобода въ своята Независима Хърватска държава.

Между това, въпрѣки всички опити на великосръбскитѣ държавници да запазятъ „единната и недѣлима Югославия", тя все повече и все по-бързо отиваше къмъ разпадане. Македонскитѣ българи и хърватитѣ подкопаваха безспиръ изкуствено сглобената държава. Освенъ това Югославия се разпадаше и поради свои собствени недѫзи; въ самитѣ сръбски срѣди, дори всрѣдъ крайнитѣ шовинисти, бѣ настѫпило разноезичие, както по вѫтрешната, така и по външната политика.

Презъ 1936 година, — не си спомнямъ точно за датата, — доведоха въ затвора на Срѣмска-Митровица истински „прави" сърби: народнитѣ представители Драгиша Стоядиновичъ, Драгиша Миловановичъ, Василия Търбичъ и Арнаудовичъ. Осѫдени бѣха за несполучливъ атентатъ противъ тогавашния югославски министъръ-председатель Миланъ Стоядиновичъ. По старъ сръбски образецъ, опитътъ бѣ извършенъ въ самата Скупщина. Арнаудовичъ стрелялъ противъ своя министъръ-председатель, но не успѣлъ да го улучи.

Още съ дохождането си въ затвора, Търбичъ, бившиятъ бандитъ-водачъ на противобългарска шайка въ Македония, бѣ поставенъ при най-добри условия: пазачитѣ бѣха внимателни къмъ него, даваше му се изобилна и добра болнична храна, поднесоха му всички възможни облекчения, изобщо, стараеха се да му

угаждатъ като на „сръбски юнакъ“. Но още презъ първитѣ дни той почна да роптае предъ Димче Чкатровъ и да псува сърбиянската майка и всичко сръбско; защото билъ изгубилъ своята младость за сръбската кауза въ Македония, а сега го тикнали въ затвора. На това Димче му възразилъ иронично: „Де, бре Васо, ти се отчая, защото си осѫденъ на четири години и тукъ живѣеше като дере-бей, а какво да каже българинътъ Ципушевъ, който преживѣ досега повече отъ седемнадесетъ години въ разнитѣ сръбски зандани, въ най-тежки страдания, и, както виждашъ, съ вирната глава, не казва ни „охъ!“ . . .

Като свободнякъ, животътъ ми въ затвора се подобри значително, и времето тръгна по-бързо. Почнахъ да живѣя съ мисъльта, че, въ края на краищата, — следъ още две години — ще напустна сръбскитѣ затвори и ще се върна отново въ живота.

Въ началото на 1937 година, една привечерь, въ бараката на свободняцитѣ дойде депутатътъ Драгиша Миловановичъ, който си бѣше пийналъ и бѣ разположенъ за разговоръ. Започна да прави коментарии относно сключения тогава „Пактъ за вѣчно приятелство между Югославия и България“, като каза приблизително следнитѣ откровени мисли: „Този пактъ е сключенъ за засилване авторитета както на г. Кьосеивановъ, така и на Миланъ Стоядиновичъ. Обаче, сѫщински пактъ за вѣчно приятелство могатъ да сключатъ само сръбскиятъ и българскиятъ народи, и то следъ като се отвори още една война между Югославия и България и ние ви смажемъ до кракъ, за да ви наложимъ истинско приятелство и братство“.

Възползувахъ се отъ случая, че Миловановичъ бѣ въ добро настроение и му казахъ открито: „Слаби сте, Драгиша, вие, сърбитѣ, да смажете до кракъ българския народъ, защото вие сте малобройни, пъкъ и ние, българитѣ, имаме добри спомени отъ миналото, отъ 1885 година, а и отъ всички по-сетнешни войни. На бойното поле ние винаги сме ви побеждавали. Освенъ това, при една нова война между насъ, хървати, словенци, българи, пъкъ и всички инородни еле-

менти въ Югославия ще бѫдатъ на наша страна“

Продължихъ по-нататъкъ: „Зная какво ви боли. Ябълката за раздора между насъ е Македония, презъ която мечтаете да излѣзнете на Солунъ. Но тя е вѣковна българска земя и излазъ можете да получите само търговски, и то презъ една приятелска България“.

Миловановичъ се възбуди и ми забеляза, че ние, българитѣ, сме имъ причинили извънредни злини презъ време на окупацията. Отговорихъ му: „Въ 1913 година, вие, сърбитѣ, измѣнихте на сключения съюзъ, сдружихте се съ гърцитѣ и незаслужено дойдохте въ Македония, кѫдето никой не ви искаше, а следъ това подложихте на нечуванъ терорь всичко по-будно българско. Ние никога не сме аспирирали за вашата Шумадия, а вие успѣхте да опорочите вашата свещена земя“. За примѣръ му посочихъ масовитѣ избивания на будни българи въ Македония, отъ страна на сръбската администрация и отъ бандитѣ на Бабунски, Василия Търбичъ и др.

Най-после, Драгиша Миловановичъ не можа да се въздържи и започна да псува: „Вѣрата ваша македонска, не ви стига, че сте завладѣли половината София, а вече заробихте и четвърть Бѣлградъ. Обаче, при това заключи напълно откровено, че македонцитѣ успѣватъ, благодарение на своя упоритъ трудъ и голѣми икономии, докато тѣхнитѣ „дошляци“ — гурбетчии, които идватъ да работятъ въ Бѣлградъ и другитѣ градове, щомъ получатъ надницата си, ходятъ да пиятъ и да „лумпуватъ“.

Това бѣ последниятъ ми по-интересенъ разговоръ въ затвора на Срѣмска-Митровица.

XV. ОСВОБОЖДЕНИЕ

Като станахъ свободнякъ на работа въ канцелария-та на затвора, използувахъ още първитѣ дни по-голѣмата си свобода на движение и влѣзнахъ въ връзка съ писаритѣ въ архивното отдѣление. Съ помощьта на единъ отъ тѣхъ, брата-хърватъ Марко Бришки, успѣхъ, единъ празниченъ день, да се добера до моята присѫда и си взехъ преписъ отъ по-важнитѣ пасажи. Още сѫщия день чрезъ другъ единъ хърватъ, старажь въ затвора, успѣхъ да изпратя, нелегално, обширно писмо до моитѣ домашни въ София, съ обяснения за дѣлото и всички параграфи отъ военно-наказателния задонъ, по които бѣхъ осѫденъ.

Това мое писмо, съ съответна молба, било предадено отъ жена ми на тогавашния министъръ председатель г. Георги Кьосеивановъ, комуто вече бѣха познати моитѣ страдания за българската кауза. Благодарение на неговото застѫпничество предъ югославския му колега по онова време, Миланъ Стоядиновичъ, съ когото бѣха сключили пакта за вѣчно приятелство, пустнаха ме отъ затвора една година по-рано, — като единствена реална печалба отъ казаното „приятелство", както се изразиха мнозина мои познати и приятели въ София.

То бѣ сѫбота, 3 априлъ 1937 година. Хубавъ пролѣтенъ день. Преди обѣдъ, помощникъ-директорътъ на затвора ме повика при себе си и следъ като се осведоми за наличностьта въ касата ми, нареди на единъ стражарь да ме придружи въ града, за да си купя дрехи и обуща, защото тѣзи съ които бѣхъ дошелъ, се бѣха разпаднали отъ мухълъ. Тази процедура мина съ предварителни подсѣщания и заобикалки, безъ да ми се каже ясно, какъ ще стане освобождението ми. При все

това, усѣтихъ силенъ токъ да минава презъ нервитѣ ми и сигурно съмъ измѣнилъ цвѣта на лицето си. Следъ като се поуспокоихъ малко, замолихъ да ми се позволи кратко свиждане съ другаря ми Димче Чкатровъ, защото неговата стара майка въ София, навѣрно, ще ме пита за него. При раздѣлата, той успѣ да ми прошепне на нашъ диалектъ: „Пази се да не те изядатъ“. И наистина, отъ тогавашния ми опитъ, знаехъ, че това не е невъзможно.

Отъ този часъ, събитията се развиваха като на сънь, въ едно състояние между тревога и надежда.

Сѫщия день, следъ обѣдъ, отъ Бѣлграъ пристигна единъ детективъ и къмъ три часа потеглихме за гарата. Не е възможно да предамъ, какво изпитвахъ. Силно развълнуванъ и съ тягостни мисли напуснахъ черната, проклета сграда на Срѣмска-Митровица, кѫдето бѣха погребани цѣли 14 години отъ моя животъ. Най-много ме измѫчваше неизвестностьта. Не бѣхъ сигуренъ, дали съмъ наистина окончателно свободенъ или пъкъ ще ме подложатъ на нови изпитания. Надеждата, че ще бѫда освободенъ се бѣ пробудила и свиваше сърдцето си; желанието ми да се върна въ живота, следъ 19 години затворъ, просто ме изгаряше. Но не ми казаха нищо положително. Не знаехъ кѫде ме водятъ. Не ми дадоха никакъвъ официаленъ документъ, какъвто даваха на всички затворници, когато ги освобождаваха. Съмнението ми се увеличаваше отъ думитѣ на Димче, съ когото дѣлихме скръбь и страдания цѣли три години, въ нашата обща участь. Само който е билъ въ рѫцетѣ на безмилостенъ врагъ, познава тягостното чувство на безпомощность и неувѣреность, което изпитвахъ. Знаехъ, какво мисли за мене кървавата сръбска власть. Не ми идваше, тогава, на умъ, че ако ме освобождаватъ, то това ще бѫде по застѫпничество отъ София и, следователно, сърбитѣ ше бѫдатъ внимателни; пъкъ и не бѣ възможно за мене да направя подобно заключение, тъй като не знаехъ, дали, изобщо, ме освобождаватъ или сѫ ми подхвърлили една залъгалка, за да ме измѫчватъ душевно, — нѣщо, което бѣхъ изпиталъ нѣколко пѫти.

Напуснахъ затвора угнетенъ, съ голѣмъ смутъ въ душата си. Детективътъ ме заведе на гарата; ка-

чихме се на влака и потеглихме. Пакъ започна монотонната пѣсень на колелата, които ме отнасяха съ себе си —къмъ понататъшната ми сѫдба.

Привечерь стигнахме въ Бѣлградъ и отидохме веднага въ управлението на тайната сръбска полиция, за която бѣхъ слушалъ толкова страшни нѣща. Спомнихъ си жълтото, цинично лице на инспектора Лазаревичъ, който ми бѣ предложилъ да стана ренегатъ, непосрѣдствено следъ осѫждането ми въ Щипъ; това болнаво лице, на човѣкъ, който не вѣрва въ доброто и не признава никакви идеали, като че ли бѣ за мене обликъ на сръбската полиция. Съ свито сърдце, прекрачихъ прага на огромното зловещо здание, стенитѣ на което като че ли бѣха пропити отъ задавенитѣ стонове на мѫченицитѣ, които сѫ оставили въ него своето здраве или животъ. И когато въ първия мигъ предъ мене се изпрѣчи единъ подземенъ входъ, азъ изтръпнахъ отъ ужасъ. Неволно и съ трепетъ си казахъ: Тукъ ли ще бѫде моятъ край? Тука ли ще се приключватъ деветнадесеттѣ години затворнически животъ? Но детективътъ ме поведе къмъ асансьора.

Възкачихме се на третия етажъ, кѫдето бѣше кабинета на третото отдѣление отъ тайната криминална полиция. Нейниятъ шефъ, Коста Тасичъ, отъ Тетовско, известенъ ренегатъ и злосторникъ, който е погубилъ здравето и живота на мнозина нещастсни български борпи въ Македония, се представи въ цѣлия си луксъ и антуражъ. Започнаха да ме разпитватъ за живота въ затвора и за тѣмъ познати лица, бивши тѣхни жертви. Къмъ полунощь шефътъ нареди да ми се донесе вечеря отъ нѣкоя съседна гостилница. Това засили още повече моитѣ мрачни мисли. Обхвана ме тягостна умора. Най-после, къмъ единъ часа, той заповѣда на подчинения му детективъ: „Заведи го въ хотелъ „Македония“, и внимавай добре надъ него“.

Въ хотела стигнахме много скоро, понеже бѣше наблизу. При записването ми възникна нова мистерия. Полицаятъ каза името ми, занаятието ми, родомъ отъ София, идва отъ София и заминава за София. По-късно разбрахъ, че това е било негова глупава маневра. Тогава, обаче, се стреснахъ. За да спечеля поне петь минути време, азъ го помолихъ да порѫчка кафе и бира

за насъ двамата. Използувахъ краткото му отсѫтствие и казахъ бързо на хотелиера: „Добре запомни: азъ съмъ Ципушевъ, идвамъ отъ затвора на Срѣмска-Митровица, кѫдето прекарахъ дълги години. На кѫде ме водятъ, не зная". — Довѣрихъ се на този човѣкъ, понеже по говора му разбрахъ, че е отъ Македония.

Какъ да е, прекарахъ нощьта. На другата зарань детективътъ ме заведе пакъ, въ прочутото полицейско здание, кѫдето прекарахъ въ очакване и неизвестность още нѣколко часа, въ съвсемъ угнетено състояние. Едва на обѣдъ, мистерията се разясни, понеже чухъ нарежданията на шефа Тасичъ: „Заведи го да обѣдва, а въ три часа — въ българската легация да му издадатъ пасаванъ за София, преди което може да разгледа Бѣлградъ". Надеждата ми, че ще видя свобода, закрепна, ала нервитѣ ми бѣха така изпънати, че тревогата продължаваше да ме гризе.

Следъ като се нахранихме, по мое желание излѣзохме да се поразходимъ — не че имахъ особено настроение да разгледамъ града, но искахъ да се разсѣя и да убия времето на чакането. Минахме покрай университета, Народното събрание и влѣзохме въ крайдунавската градина „Кале-Мегданъ", отъ кѫдето се открива величествена гледка къмъ вливането на р. Сава въ Дунава. Стана три часа. Понеже бѣше недѣленъ день, ние потърсихме въ кѫщи втория секретарь на нашата легация, г. Георги Василевъ. Той, и цѣлото му домочадие, ме посрѣщнаха съ радость, почерпиха ме по български и ме обрадваха съ добри новини отъ София. Тукъ, въ кѫщата на това благородно българско семейство, азъ почувствувахъ за пръвъ пѫть свободата и се съвзехъ душевно.

Отъ сега нататъкъ състоянието ми мога да изразя само съ една дума: нетърпение.

Въ канцеларията на легацията отидохме придружени отъ единъ чиновникъ. При издаването на пасавана, по телефона се обади нашиятъ тогавашенъ пълномощенъ м-ръ г. Ив. Поповъ, който, като узна за освобождението ми, пожела да му бѫда гость на вечеря, следъ което мога да си замина съ конвенционала. Детективътъ, обаче, като чу поканата на министра, вмѣсто да ме освободи, както му бѣ наредено, взе пѫтния

листъ и, съ оправданието, че трѣбва да се завѣри, ме върна пакъ въ тѣхното управление. Тукъ ме задържаха още два часа и къмъ 6 часа ме изпратиха на гарата. Едва сега детективътъ ми повърна остатъка отъ паритѣ, следъ като заплати пѫтния ми билетъ и пресмѣтна всички мои и негови разходи, отъ Срѣмска-Митровица до този мигъ, а на туй отгоре си задържа и 50 динара за черпня. — Халалъ да му сѫ! — си помислихъ азъ.

На бѣлградската гара, детективътъ ме предаде на полицейския комендантъ, а той пъкъ — на свой стражарь, който се качи въ влака заедно съ мене и ме придружи до гара Цариbродъ, кѫдето пристигнахме около обѣдъ. — Може би нарочно ме задължиха да пѫтувамъ съ смѣсенъ влакъ, който тръгва единъ часъ по-рано отъ конвенционала, обаче пристига въ Цариbродъ 2 часа по-късно.

Търпението ми бѣ съвсемъ изчерпано. Намирахъ се въ поробения, тогава, български градецъ, на две крачки отъ българо-югославската граница. Никога не съмъ мислилъ, че минутитѣ могатъ така да се разтѣгатъ. Стражарьтъ ме предаде на паспортния приставъ, нѣкой си Ристичъ, родомъ отъ Банатъ. Той ми заяви, че ще трѣбва да чакамъ до следния день преди обѣдъ пристигането на конвенционала. Помолихъ го, да ми се даде каквото и да било превозна срѣдство, за да стигна на българска земя, па макаръ и на полунощь. Мисъльта да прекарамъ цѣлия следобѣдъ и дългитѣ часове на нощьта въ ново чакане ме ужасяваше. Обаче, тѣ ми отказаха, подъ предлогъ, че нѣмало никакво превозно срѣдство, нито пъкъ ми позволиха да посетя града Цариbродъ. Останахъ да чакамъ на гарата, въ най-угнетено състояние. Случайно, обаче, узнахъ, че къмъ 3 часа пристига Ориентъ-експресътъ. Помолихъ настоятелно пристава да ми се разреши да продължа пѫтуването си съ него, за да не се измѫчвамъ цѣлата нощь. Той се съгласи, и азъ побързахъ да се снабдя съ билетъ отъ нашата агенция на гарата, кѫдето работѣха двама наши млади чиновници.

Сега вече търпеливо започнахъ да пия кафе, като пушехъ цигара следъ цигара и броехъ всѣки мигъ. Най-после влакътъ се зададе и следъ малко зае

гарата. При настжпилото раздвижване, азъ напуснахъ, безъ никакви церемонии, пристава и стражара, доближихъ се до началника на влака и му казахъ на френски: „Господине, азъ съмъ българинъ и следъ 19 мжченически години въ сръбскитѣ затвори, се завръщамъ въ моята земя. Надѣвамъ се, че сега се намирамъ подъ Ваше покровителство и спокойно ще пжтувамъ за София.“ Въ този моментъ дойде и кондукторътъ: и двамата почнаха да изразяватъ очудването си, толкова необикновено имъ се стори казаното отъ мене, после ми заявиха тържествено: „Въ нашия Ориентъ-експресъ никой не може да Ви безпокои“ и ме настаниха въ едно луксозно купе. Скоро следъ това влакътъ потегли. Колелата се въртѣха и ме носѣха съ себе си къмъ свободата, къмъ живота, къмъ моитѣ близки . . .

Когато стигнахме на гара Драгоманъ, азъ слѣзнахъ отъ вагона и колѣничихъ съ трепетъ и смирение на светата българска земя, която е откърмила моитѣ дѣди и безброй български борци, паднали за свободата на нашия народъ. Това бѣ на 5 априлъ 1937 година, къмъ 4 часа следъ обѣдъ. Не мога да изразя съ думи чувствата, които вълнуваха измжчената ми душа въ тѣзи моменти, — на своя земя, свободенъ, спасенъ отъ ржцетѣ на враговетѣ и мжчители; тѣ могатъ само да се преживѣятъ. Цѣлунахъ скжпата българска земя и казахъ въ душата си: „Господи, една педя да се придаде на България, готовъ съмъ да се върна още двадесеть години въ сръбскитѣ затвори, макаръ и да не видя жена си и детето си“.

Следъ като преодолѣхъ голѣмото си вълнение, отидохъ въ телеграфната стая и помолихъ нашата чиновничка да подаде една телефонограма до моя зеть инж. Д. Загоровъ: да каже, че пристигамъ съ Ориентъ-експреса.

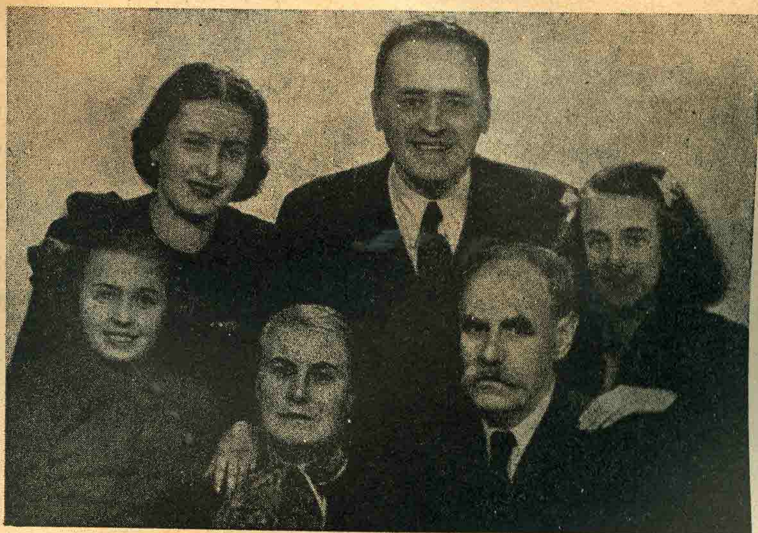
Сега вече велика радость изпълни душата ми. Издържахъ и преодолѣхъ всичко и доживѣхъ да се върна въ България!

Радостнитѣ вълнения достигнаха своя връхъ, когато пристигнахъ въ София и прегърнахъ най-милитѣ

ми сѫщества, отъ които насила ме бѣха отдѣлили цѣли 19 години. Когато ме задигнаха отъ Струмица, детето ми бѣ на десеть години; сега на приблизително сѫщата възрасть бѣ внучката ми Ангелина.

Азъ мисля, че съмъ отъ много рѣдкитѣ щастливци, които сѫ изпитали подобни радости, защото за тѣхъ сѫ необходими предварителни мѫки и морални терзания, сѫщо така несравними и неописуеми.

Първитѣ дни следъ освобождението ми преживѣхъ въ състояние на една приятна замаяность, тъй като бѣхъ обсипанъ съ сърдечнитѣ грижи и внимание на милитѣ ми домашни, за които съмъ копнѣелъ две десетилѣтия. На тѣхъ и на многото приятели и другари, които идваха да ме поздравятъ за завръщането ми дома, — съ моето възкресение, както казваха повечето отъ тѣхъ — казахъ и повтарямъ: трѣбва човѣкъ да страда дълго време, като мене, отдалеченъ отъ своя народъ и близки, да влѣзе въ допиръ съ много хора отъ разни народности, за да оцени великодушието и още много други качества на своя братъ българинъ.

СЪДЪРЖАНИЕ

Печатница „Полиграфия" А. Д. — София

ПЕЧАТНИ ГРѢШКИ

При коректурата сѫ допуснати печатни грѣшки. За погрѣшнитѣ букви читательтъ лесно ще се досѣти. По-важни сѫ следнитѣ грѣшки:

стр.:	редъ:	вмѣсто	да се чете:
3	20	„Effort“	„L'Effort“
3	23	тѣ бѣха	тѣ не бѣха
4	22	Мириборъ	Марибор
64	9	Но	На
76	42	свършихъ	свършилъ
80	38	признания	признанията
125	40	и на ВМРО	и ВМРО
139	1	Пажаревацъ	Пожаревацъ
149	23	е тя	че тя

Цена 100 лева

Разпространява се отъ
КНИЖАРНИЦА „СВ. КЛИМЕНТЪ"
пл. „Нар. Събрание", 9 — София.
Пощенска чекова смѣтка 6464.